

B 87824

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORIAE LITTERARUM
HUNGARICARUM

TOMUS XVI.

SZEGED
1978

Szerkeszti:
CSUKÁS ISTVÁN

Technikai szerkesztő:
BARANYAI ZSOLT

B 87884

Kiadja:
A JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KARA

A „HALLGATÓ” ARANY ÉS AZ „ŐSZIKÉK”

Az Arany Jánosról szóló szakirodalomban hagyományossá lett „a hallgató Arany” megjelölés. Azt a magatartást igyekeztek az Arany-kutatók ezzel megjelölni, amely nagyjából a *Buda halálától* az *Őszikékig* jellemzi a költőt.¹ A kutatás többször számbavette már az elhallgatás szubjektív és objektív okait, latolgatta valóságos és vélt indítékait. Megvizsgálta az 1860-as években rohamosan gyérülő, újrakezdett és csonkán maradt költői művek végülis elapadó sorának darabjait, a műfordításokat, Arany akadémiai tevékenységét stb.

Kevés szó — az is el-elve — esik a közel másfél évtizedbeli pár soros, hol látnivaló-szándékosan pongyola, hol epigrammatikusan tömör, kerek kisebb versekről, amilyeneket a költő igazában már Pestre kerülésekor kezdett el írogatni, az 1860-as évek elején még csörgedező „nagy líra” (*Rendületlenül, Kies ősz, Magányban*, stb.) mellett, és amelyek fokozatosan veszik át a líra funkcióját másfél évtizedre, immár pátosztalanul, az objektiváció kínos belső kényszere nélkül, a költőhöz önmagához vagy néhány közeli barátjához szólva.

Az úgynevezett „mondacskok”-kal, „akadémiai papírszeletek”-kel már kezdetben gondban volt az Arany-filológia is. Arany László 1886-ban, atyja hátrahagyott műveinek sajtó alá rendezésekor őszintén megvallotta, hogy milyen kételyek fogták el munka közben e költeménycsoporttal kapcsolatban. Árt-e a kegyeletnek a közzétételükkel? „Szabad-e az alkotó művész minden forgácsát közszemlére tenni? — kérdi önmagától és az utókortól, és így folytatja — S ha egykor majd lehetne is: elérkezett-e már erre az idő?... Nem jobb volna-e várakoznom még tovább is? Vagy legalább megválogatnom a gyűjteményt?”

Kételyei közben úgy vélte azonban, hogy azok fölfogása is mérlegelendő, akik a mielőbbi és teljes közzététel mellett érvelnek. Ezek után döntött úgy — állítja —, hogy „lehetőleg teljes gyűjteményt” ad abból, ami az előző kiadásokba nem került bele, s a levelezésből azt, amihez hozzájutott „és egyáltalán közölhető”.²

Ezeket az alapelveket kellett tehát mindenekelőtt alapul vennünk a hallgatás időszakában keletkezett, a költő által az életében megjelent kötetekbe föl nem vett versek, töredékek, rögtönzések sorsának áttekintésekor. Ha a „lehetőleg teljes gyűjtemény” fogalmát az Arany László birtokában 1886-ban levő kéziratanyaggal azonosítanánk is (nem tudhatott kallódó, lappangó, mások által féltékenyen őrzött kéziratokról), fölkelthette figyelmünket az „és egyáltalán közölhető” félmondat. Még akkor is, ha ez az idézett bevezető szövegében elsősorban a baráti levelezésre utal.

¹ Pl. KERESZTURY Dezső: A hallgató Arany It. 1950. 3. 66.; Barta János: Arany János Bp. 1952 161—169.; KOMLÓS Aladár: A magyar költészet Petőfitől Adyig Bp. 1959. 68.; NÉMETH G. Béla: Türelmetlen és késlekedő félszázad Bp. 1971. 93. stb.

² Arany János Hátrahagyott Versei. I. Bp. 1888. IV—V., kiem: N. J.-tól.

Ha Arany László fölsorolt elvi kételyeit elosztatta is a tudós-filológus érvelés, bevezető tanulmányából kiderül, hogy az általa ismert szövegek egy részének közzétételénél nem annyira a nyilvánosság elé tárás kötelezettségének elve, mint inkább egyféle kényszerűség vezette. „De maradt — írja —, mind a régi időkben, mind az utolsó évekből néhány alkalmi rögtönzés és néhány kisebb töredék: vázlatok, röpke ötletek, megkezdett strophák. Úgy hittem, e posthumus kötetből ezeknek sem szabad hiányozniuk; FÜGGELEK-ként kiadhatom a félremagyarázás kockázata nélkül.” — Lappangó kellenkedését is elárulja az általa látnivalóan nem sokra tartott, apja költői tekintélyét — szerinte — netán csökkentő „röpke ötletek” közzétételével kapcsolatosan: „Egy részök már úgy is közkézen forog évek óta. Az alkalmi rigmusok kiszivárogtak a szűkebb baráti körből, melynek pillanatnyi fölvidítására szánva voltak, s részint kéziratban, részint — kivált az atyám halála után megjelent hírlapi közlemények által — nyomtatásban is elterjedtek a közönség között.”³

Arany László maga is költő volt s egy — egyébként általa ugyancsak a FÜGGELEK kategóriába sorolt — rögtönzés-csoportot jó érzéssel külön figyelemre méltatott. „Van azonban az alább közölt rögtönzések között sok, amit nem is barátai számára írt, hanem egyes egyedül csak önmagának. Mintha az élet nyomorúságai elől a saját humorához menekült volna, s a ki egykor lelkének nagy konvulziói, kedélyének meghasonlása, hazája sorsa miatti aggodalmait s a végzet által reá mért megpróbáltatások, küzdelmek, bánat és gyász ellen a költészetben keresett enyhületet, utóbb az apró-cseprő bosszúságok, kicsinyes sérelmek, sőt a gyarló testi szervezet gyötrelmei ellen is humora játékában kereste volna az orvoslást ... ha bántotta valami, nem fakadt ki érte... vagy egy sóhajtásszerű versecskében nyertek érzelmei alakot, vagy egy satiricus mosollyal rázta le az apró mizériákat lelkéről.”

A nagy költő poéta fia — úgy látszik — azt észrevette, hogy a lelke nagy konvulzióit, kedélyének meghasonlásait hazája sorsa miatti aggodalmait s a végzet által reá mért csapások miatti bánatot és gyászt a költészetbe átvetítő Arany János *lényegében* azonos a rögtönzések — aranyjánosi értelemben vett — humorához menekülő személyiséggel, a „rögtönzéseket” mégsem tekintette „költészet”-nek. Mintha még tovább is mentene az „apró-cseprő bosszúságok”, „kicsinyes sérelmek, sőt a gyarló testi szervezet gyötrelmei keltette”, költészettel — szerinte — csak röstelkedve együtt emlegethető rögtönzéseket, siet szóba hozni apja korai testi megrokkadását, fölsorolja betegségeit, s azt is elárulja, hogy van „egy pár bohó rím a saját testi gyarlóságairól (nem közölhetők)”.⁴

Már a számbavehető költeménycsoport e kegyeletes-szemérmes, elparentálásából is sejthető volna, hogy tanácsos az Arany-líra valamiféle itt lappangó vonulatával szembenéznünk. Arany László sem az úgynevezett rögtönzés-verscsoport jellemzősekor, sem magyarázó mentegetésekor nem utal ugyan egyes költeményekre, de az általa sajtó alá rendezett kötet FÜGGELEKe, a *Rögtönzések, tréfák, sóhajok* című részben túlnyomóan a „hallgatás” korszakának minősített időszakban keletkezett verseket sorakoztatja föl. Magyarázatként arról is számot ad, hogy e papírszeletek jórésze szinte véletlenül került elő, jónéhányuk el is kallódhatott (talán fidibusz lett). Az anyag tehát eredetileg bővebb lehetett, és — rekonstruálhatatlan. Nincs az sem kizárva, hogy Arany László (ismerve a hagyaték közlésére vonatkozó kételyeit) a megmaradott papírszeletek mindegyikét sem tette közzé. (Ami ebből Voinovich Gézához került és földolgoztatott, a kritikai kiadásból ismeretes.)

³ Uo. XIII—XIV.

⁴ Uo. XV—XX.

Az is elterelhette a figyelmet az aranyi hallgatás esztendeiben keletkezett kis versekről, hogy Arany Lászlótól kezdve minden kiadás különböző címszavak alatt többféle csoportba szedegette őket, az időrendtől sűrűn eltekintve: *Töredékek*, *Rögtönzések*, *Mondacsok*, *Akadémiai papírszeletek*; Voinovichnál még *Karlsbadi apróságok*, *Nyelv és vers* címen is néhány. Viszonylagos rendet — a hagyomány tapintatos tiszteletben tartásával — Keresztury Dezső teremtetett e téren Arany költeményeinek újabb sajtó alá rendezéseikor, a kronológia hangsúlyozott figyelembe vételével.⁵

Összefoglaló méltatásuk azonban máig is csak Voinovichnál olvasható: „E csüggedt években hallgat költészete, csak apró sziporkák szállonganak fel a régi láng helyén. De a hevenyészett, eldobott sorokban is van eszme és gúny s hatalma a kifejezésnek.”⁶ Ezen túl csak egy-egy frappánsabbat (*Szülőhelyem...*, *Szegény Miska sírkövére*, *Főtítkárság*), vagy életrajzi-politikai vonatkozását (*A csillag-hulláskor*, *Az 1869-i választások*) hozott szóba alkalmanként, jobbára illusztrációul az Arany-irodalom.

*

Ha nem a keletkezés külsődlegesnek is tekinthető — bár figyelmen kívül nem hagyható — körülményeit (az akadémiai üléseknek a költő számára unalmas órái, kaján ötleteket sugalló, tudományoskodó fontoskodásai), vagy a „házi használatra” szánt „műfaji” megjelöléseket (mondacsok, alkalmi szesszenések) vesszük figyelembe, az időrendet követve sajátos fejlődésképet kaphatunk.

Mindenekelőtt az tűnik szembe, hogy az a költeménytípus, amelyet a „hallgatás” éveiben tart jellemzőnek a szakirodalom, már az 1860-as évek elején jelentkezik a mindenkor számon tartott, többször elemzett lírai versek, hazafias, patétikus, néhol vörösmartyas-reformkorias, időszerű nemzeti problémákat latolgató, modorukban azonban enyhén anakronisztikus ódák mellett.

Már a hatvanas évek elején fölismerhető, hogy ezek az „apróságok”, „rögtönzések” valamiféle rossz közérzetről árulkodnak. Háttére mindennek a pesti életformaváltás okozta viszolygás, idegenkedés a szokatlan körülményektől és a költőre — kedvére-kedve ellenére rátukmált — legfeljebb hívei által kiszemelt szereptől való borzongás.

A később „irodalmi Deák-párt”-nak elnevezett csoportosulás az 1850-es, 1860-as évek elején észrevehetően egyféle „irodalmi front” megnyitására készült. A Deák — Kemény — Eötvös — Csengery-féle tábor az Akadémiában 1858-ban lezajló választásokon elért sikerei⁷ után az irodalmi életben való térnyerést is céljául tűzhette ki (a Kisfaludy Társaság áthangolása, új szépirodalmi, kritikai lap megindítása, Erdélyi János és Gyulai Pál szorosabb együttműködésre biztatása stb.) Jól tudhatták, hogy a mozgékony, az akkori sajtó nagyrésztét kezében tartó, csoportosulásukban már-már „klikk”-et sejtő irodalmi körökben nem alkalmazhatják azokat a sakkhúzásokat, amelyekkel az akadémiai választásoknál éltek. Az irodalmi életre vonatkozó elképzeléseik megvalósításához olyan, alkotóként is föltétlen tekintélynek elismert, népszerű személyiségre volt mindenekelőtt szükségük, mint Arany János.

⁵ Arany János *Összes Költeményei* I. Szépirodalmi Könyvkiadó 1955., ill. 1973.

⁶ Arany János életrajza 1860—1882. Bp. 1938. 196. — Később a kritikai kiadás jegyzeteihez írott bevezetésében a kérdéses költemények keletkezéséről, sorsáról: VI. 215. sk.

⁷ Manóvereikre jellemző pl. Csengery 1858. dec. 16-án Gyulaihoz írott levelének egy részlete: „Deák Ferenc intező szellemét mind a(z akadémiai) jutalmak kiosztásában, mind a választásokban láthatod, minden úgy ment, ahogy ő akarta — kivéve a természettudományi szakot, Brassai bácsi megbukott.” Gyulai Pál levelezése Fontes 4. 187. levél.

Csengery éppen Gyulainak írta: „Aranyban egy roppant hatású irodalmi központot nyerünk irodalmunk székhelyén, s lapja által azon kényszerűségbe lesz hozva, hogy elmondja lassanként nézeteit.”⁸

Kemény és Csengery — észrevehetően — hamar rátalált Aranyban arra az irodalmi tekintélyre, aki nélkül irodalompolitikai vállalkozásban kezdeni akkor Magyarországon értelmetlenség lett volna. Gyulai és Csengery gyakori nagykőrösi látogatásai és Arany ötletesen megszervezett akadémiakussá választása (ugyanazon a napon lett levelező- és rendes tag!) már ennek a számukra nélkülözhetetlen tekintélynek szólt, még ha Arany János személye és költészete önmagában is méltó volt erre a nála kevésbé jelentőseknek már korábban juttatott elismerésre.⁹ A személyes kapcsolatok hamar kiépültek közöttük, előbb a Kemény és Csengery által szemmel láthatóan befolyásolt Gyulai személyén és kritikai munkássága révén, majd közvetlen baráti kapcsolatokra is sor került (Arany keresztkomájánál, Csengerynél vendégeskedett, ha a Pestre költözése előtti időkben néha fölutazott a fővárosba). Arany sokáig húzódozott a sürgető kapacitálásokkal szemben. Elsősorban egzisztenciális okokra hivatkozott ugyan (és joggal), de közismert a Széchenyi halálára irandó óda vállalásától való vonakodása is. A fölkérés — alig burkoltan — mintegy jelezte-sejtette „a nemzeti költő” piedesztáljára emelés szándékát. És bár maga is úgy érezte, hogy az idők változása az irodalmi életben is valamilyen új útra találást sürget, lehetetlen föltételeznünk, hogy ne érezte volna meg legközelebbi hívei buzgólkodásában azokat a kimondatlan föltételeket is, amelyekhez így-vagy-úgy, előbb vagy utóbb alkalmazkodnia kell, még ha jórészükkel egyet is tudott érteni.

Keményék valamiféle „egy kézben” tartható, azonos esztétikai, kritikai elvek szerinti irodalmi mozgalmat képzeltek el egyedül üdvöztetőnek, amely Akadémiával, Kisfaludy Társasággal, egy új Aurorával, netán Athenaeummal irányítható lett volna. Ilyen vagy hasonló intézmények sok esztendei hiánya, a dilettánsok hangoskodó cimboráskodása, a viták gyakran útszélivé váló hangja riadt aggodalmat keltett azokban, akik pályázatok és elismert tekintélyek által irányított, „intézményesített” irodalmi életben látták a nemzet javát egyedül szolgálni alkalmas szépirodalom megbízható letéteményesét. (Jellemző, hogy Kemény még 1857 elején is „a hajdani Aurora szellemében szerkesztendő zsebkönyv” kiadásának ötletével fordult Aranyhoz, hogy mintegy ezzel protestáljanak a „semmi komolysággal nem bíró és ipar gyanánt üzőtt” szépirodalom ellen.¹⁰ Arany inkább egy Kazinczy-Társaságra gondolt.¹¹)

A Deák—Kemény—Eötvös—Csengery csoport — nevezzük most így az egyébként lassan tömörülő, összetételében fluktuáló tábor —, nagyon józan megfontolásból, a „petőfieskedők” kivételével, jóformán az egész magyar irodalmi élettel igyekezett kapcsolatot teremteni. Ezzel a szándékkal Arany is egyetértett. A *Szépirodalmi Figyelő* megindulásakor írott *Előrajz*¹²-ában mindenkit hívott is, hogy a színre lépő folyóirat ilyenképpen „irányadóvá s mintegy irodalmi központtá nője ki magát, nem a lap anyagi, hanem az irodalom szellemi javáért.”

Kitapintható azonban, hogy a jobbára Arany okosan kiválasztott személye által a *Szépirodalmi Figyelő*höz vonzott író-költő csoport, és a lap elvi irányításába magának eleve beleszólási jogot vindikáló alakulat (Gyulai, Szász Károly, Greguss,

⁸ V. ö.: KOMLÓS Aladár: Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében. 1956. 5.; továbbá Fontes 4.: 1860. aug. 12-i levél.

⁹ L.: SÖTÉR István: Polgárosodás és nemzetiség. MTA I. Oszt. Közl. 1962. 18. k.

¹⁰ Arany levele Tompához 1857. május 28-án.

¹¹ Levele Salamon Ferenchez 1857. nov. 20-án.

¹² Arany János Összes Művei (kk.) XI. k. 17.

Salamon) között kezdettől lappangtak irodalompolitikai, elméleti, kritikai szinten ellentétek. Pedig az 1860-as évek elejének politikai-közéleti mozgalmi fölcsillantották a magyar szellemi és irodalmi élet korszerű átrendezésének lehetőségeit. Ekkor lehetett a nyomasztó 1850-es évek után végre viszonylag szabadon új utat keresni és választani, a jelentkező új és régi erőket, tehetségeket elfogultság nélkül számba venni, ugyanakkor tragikusan melléfogni, vagy — óvatoskodva — félmegoldásokhoz folyamodni.

Arany ezt a sorsfordulót jól megérezte. *Irányok* című tanulmányában meg is írta, hogy „új utakat kell törnünk, hol szabadon kifejthessük egyedi tehetségünket. Ez történik, ha mind a lyrában az övétől (t.i. Petőfiétől) különböző irányokat választunk, mind a költészet egyéb fajait tanulmány tárgyává tesszük és lelkesen gyakoroljuk.”¹³ A többszám első személyben való fogalmazás minden bizonnyal nem pusztán szerkesztői fogás, hanem személyes munkatársi kéznyújtás is.

Nehéz lenne Aranyról föltételezni, hogy maga is ne vágyott volna az egyedi tehetség szabadabb kifejtésére mint költő: önmagáról is vallott itt. Cikksorozata további részében körvonalazta elképzeléseit arról, hogyan kellene a magyar költészetnek új irányokat találnia, túljutnia az 1850-es évek önismétlő modorán. Csakhogy amíg a kor és azt helyesen értők valójában olyan irodalmi életet kívántak, amely nem ír elő egyetlen irányt, nem követeli az egyedi tehetség hajlama elleni alkalmazkodását, a színvonal tekintetében szelektál a kritikában is, az a csoport, amely reprezentánsul Aranyt megnyerte, ennél konzervatívabb és szigorúbb volt.

Ha a pesti együttműködés közelítette is Arany és lapalapító híveinek elgondolásait egymáshoz, teljes egyetértés aligha alakulhatott ki közöttük. Ezt bizonyítja például a *Visszatekintés* című cikke, amely egy kínos „házon belüli” vitáról tanúskodik.¹⁴ Nehezen magyarázható meg az Arany esztétikai nézeteit megfogalmazni szánt *Vojtina Ars Poétikája* váratlan félbemaradása, a Keményék által már régóta nem szívelt Jókaihoz írott verses Arany-levelek baráti, meleg hangja stb.

A *Szépirodalmi Figyelő* sajnálatosan hamar elszigetelődött. A megjelenésekor még lelkesen fősorakozó írók és köztük egy új generáció képviselői (Vajda, Jókai, Zilahy Károly, Riedl Szende, Vértesi Arnold, Tolnai Lajos stb.) elmaradtak, pedig Arany személyes nyilatkozatai, nyilvános fölhívásai fontosnak tartották megnyerni őket. A *Figyelő* csődjé után Arany a *Koszorú* megindulását bejelentve számba vette a *Szépirodalmi Figyelő* íróinak és olvasóinak aggasztó megfogyatkozását, ennek lehetséges indokait, de csak burkoltan szólt a szerkesztőségen belüli ellentétekről. (Tekintettel az általa szerkesztendő új lap jövőjére ez így volt diplomatikus: Gyulai és Szász Károly ajánlkoztak főmunkatársakul, akik korábbi betegeskedése idején is megszerkesztették helyette a *Figyelő* egyes számait.)

„Elég az hozzá — zárta le Arany a szóhajóhető indokok fősorolását — többen elmaradtak, akiket vártam, kiket szívesen üdvözöltem volna, s állandó munkatársakul leginkább amaz egynehány régibb íróra levék szorítva, kiknek személyes barátságával dicsekedhetem. Így történt, hogy lapomban nagyobb tért kellett engednem a tudományos és bírálati részeknek, mint eleinte szándékom volt.” Arany fogalmazása naív jóhiszeműséggel, akaratlanul is elárulja azt a körülzárttságot, amelyikbe kényszeredett, s amelyet föloldani akkor nem tudott, elvesztve ezzel mindazokat, akiket örömmel várt volna munkatársaiul.

A *Koszorúban* közzétett *Irodalmi hitvallásunk* c. tanulmánya ugyan ismét többes számban fogalmazódik, de nagyon személyes vallomásnak tűnik. Itt fejtette ki,

¹³ Uo. 154.

¹⁴ Uo. 217.

hogy nem óhajtja a patriarkális vagy nyomasztó tekintély — társai őt talán ennek szánták? — által teremtetett irodalmi egységet. Ez nyilvánvaló elhatárolódás a Kemény — Eötvös — Csengery-féle irodalompolitikai koncepciótól. Arany a századelő íróit, akikre Eötvös, Salamon, Greguss, Gyulai egyre többször hivatkoztak ekkor, csak a „morális érzet”, az „irodalmi méltóság” s az író „önhivatásának érzete” tekintetében állította példaképül a lap olvasóinak és munkatársainak. Művészi szempontból — amennyire a tanulmány fennmaradt vázlatából következtethető — egy mindenféle elfogultságtól mentes irodalmi atmoszféra kialakítására törekedett. Ennek érzékeltetésül csak egy idézet: „Vannak szent és szenteskedő, szigorúan kegyes, de kegyesen száraz lelkek, a kik valamely költemény becsét a benne parázsan felhalmozott vallás-erkölcsi tanulságoktól, a morális irány kézzelfogható jelenségeitől méri; a képzelem minden szabadabb játékát, az emberi szenvedély, az élet, a viszonyok költői hű festését feltétlenül kárhoztatják.”¹⁵ Mintha ezzel jelezte volna, kikkel nem ért egyet, pedig ilyesfélék vették körül.

Ezek a nyilvánvalónak tűnő nézetkülönbségek — amelyeket Arany magasztaló hívei és ő maga sem éleztek ki sohasem —, elárulják a remélt de megvalósíthatatlan (egyre megvalósíthatatlanabb), közösnek vélt nemzeti költészet eszme kudarcát. Arany előrelátóbb volt az őt nemzeti költői piedesztálra emelő támogatóinál, de nem volt elég ereje nyilvánosan kitérni nemes ügybuzgóságuk elől.

Ha van is túlzás Németh László Aranyról szóló kis tanulmányának ilyen kitételeiben, mint hogy „Csengery Antal ... az összes akadémiai és Kisfaludy társaságbeli állások fő helyszerzője”, és hogy Aranyt Pesten körülfogta a sok „lelkes barát, akiket a csodálat terel ... köré. A magányos, ellenségeket szimatoló Arany bizonyára hálás is irántuk, de minden bizonnyal tehetetlen velük szemben”, hogy Arany „felköltözése épp olyan vak kiruccanás volt, mint színész-kora; az a bohém élet, ez az Akadémia felé. Onnan meg tudott szökni, innen soha többet” — joggal figyelmeztetett arra, hogy „felejtjük el egy pillanatra a tankönyvek s a versekbe rejtett önarckép Aranyát, figyeljünk költői természete önkéntelen vallomásaira.”^{15a} A papírszeletkére jegyzett rögtönzések minden bizonnyal a költői természet ilyesféle vallomásai.

*

Az így, lavina szerűen halmozódó költői-emberi „rossz közérzet” kialakulásához természetesen hozzájárult a politikai élet ekkori viharos hullámozása is. Valószínű azonban, hogy a költőt elsősorban a magyar irodalmi élet, a költészet, saját költő mivolta foglalkoztatta. Nincs hát mit csodálkoznunk azon, hogy az 1860-as évek elejének első „rögtönzései” erről vallanak:

Szülőhelyem Szalonta
Nem szült engem szalonba;
Azért vágyom naponta
Kunyhóba és vadonba.

A népdal-hangot megütő rigmust a szülőföldre való nosztalgikus visszavágyódás példaként szokás emlegetni, pedig benne foglaltatik ennél általánosabb elvágyódás is. A *kunyhó* és *vadon*, ahová a költő *naponta* vágyik, nem csupán és okvetlenül Szalonta lehet. (A *szalonba* és *Szalonta* szavak szójátékra csábító voltával itt ne foglalkozunk, bár Arany nyelvi bravúrait mindenki ismeri!) Ami a költőt a vers logi-

¹⁵ Uo. 403.

^{15a} NÉMETH László: Arany János. A minőség forradalma 1940. III. k. 18—35.

kája szerint taszítja, a *szalon*. Olyasféle kör (körök), társaság, amelyikben lépten-nyomon forogni kénytelen ekkoriban, (hiszen ezt vállalta) és amelyikből ő — Szalonta szülötte — bármilyen kunyhóba és vadonba szívesen elmenne. Annál is inkább, mert az ilyen körökben naponta megfordulni kénytelen lévén, ruhatárát is ki kell egészítenie *Cilinderrel*:

A kalapom cilinder
Nem holmi csekélység:
Ha fölteszem: magasság,
Ha leveszem: mélység.

A játékos versezet első pillanatra valami pesti, a költő számára feszélyező, divatos társaságba készülődés hangulatát idézi. Kár azonban azt hinni, hogy ebben a négy sorban egy újabb peleskei nótárius zsörtölődik csupán a városi divat miatt úgy, hogy közben némi öniróniával elismeri: maga is elfogadta. Tudjuk, hogy a költő megszokott egy vidékies-magyaros öltözködésmódot, lehetőleg ragaszkodott is hozzá. A *csekélység* — *magasság* — *mélység* rím- és fogalomhármas azonban Arany-nál okvetlenül túlmutat a divat, a társasági elkötelezettség alkalmi különöségein. A költő az öt feszélyező világ, az élet dolgainak groteszk relativitásaira utal, a vers a látszat-magasságoknak és látszattmélységeknek szól. („Jaj, mily sekély a mélység és mily mély a sekélység...” — riad majd meg évtizedek múltán Esti Kornél — Kosztolányi!)

A *Félmagyarság* címet viselő vers a „divatok” változásának légköréből közvetlenül vezet át az 1860-as évek eleji politika kicsinyes külsőségekből lecsapódó, tragikomikus önellentmondásaihoz. Nem nehéz megfejteti, mekkora a különbség: amikor a honfi *keble* magyar, és amikor a *lábára* húzott magyaros csizmával protestál:

Az én fiatal koromban
(Vonj le negyven évet)
Magyar volt a honfi keble*,
Csak a lába német.
Most a melle zsák-kabátban
Úszik a köz árral:
Csak amúgy *földsínt* protestál
Hosszú csizmaszárral.

(* *Attilában jártak, de pantalonnal. A. J.*)

Amíg az előzőkben nosztalgia és önirónia, irónia kísérté a sorokat, itt már keserűség-gúnyos fintorgás jelentkezik, de kimondottan kaján megjegyzés is hangzik el az alkudozva politizálókról.¹⁶

A már 1860—1861-ben megfogalmazódó témakörök, motívumok és az ezeket kísérő hangnem-változatok, felhangok — természetesen modulálódva — átvezetnek a „hallgatás” esztendeibe, és még tovább, (mint máris sejthető) az „őszikék” korszakába, „mindvégig”.

Hamarosan melléjük társulnak egyéb motívumok és hangulatváltozatok, mintegy zenei variációk.

Az irodalom, a költészet, a költő valóságos — tehát nem hivatalosan „elvárt” és deklarált — jelentőségéről, a napi politikához való viszonyáról vall Arany a *Poéta és politikus* című, 1862-ből való, példabeszéd-szerű négy sorosában:

¹⁶ *Coronini*

A liget akáci lenézték a fenyvet,
Hogy megettük nyáron oly bús színben senyved;
„Mikor ti virultok, bágyad az én színem”
— Mond ez — „de ha tél van, én zöldellek, ti nem!”

Az irodalmi vezéralaknak szánt szerkesztő ugyanebben az évben játékos-komoly *Epitáfiumot* is ír magának:

ITT NYUGSZIK
ARANY JÁNOS

szerkesztő
Született 1817 március 2-án
Meghalt...

Nincs végezve itt még a cikk,
Folytatása következik:
Én-Uram, légy én szerkesztőm,
Új folyamban újrakezdőm.

És ha a reményeit vesztő szerkesztő csak játszana is az önepitáfium komor műfájával, ugyanekkor születik *Ősz felé* címmel nyolc megrendült sora, amely szinte Goethe *Über allen Gipfeln...* jét idézi emlékezetünkbe hangulatával, gondolati és lírai „telitalálást” voltak tömörségével:

Oh, mint szeretném újra élni
Az ifjúság arany korát,
Még egyszer újra átremélni
Hosszú reményeim sorát, —
Hévvél haladni a tetőnek,
Borítaná bár köd, homály —
Míg fénybe' most, a lejtőnek
Ragyogva, de mögötte áll!

Az a rezignáció hangzik itt föl az élet és költői pálya delén magát túllévőnek érző költő lantján, amely oly elkeseredetten fogalmazódott meg egy évtizeddel korábban a *Mint egy alélt vándor...*-ban, a *Visszatekintésben* vagy *A lejtőnben*. A hangszerelés azonban más, mostanától ilyen szordínóval kíséri majd tovább ez az érzés és hangulat a költőt. Ezzel a téma- és érzéskörrel, hangszínnel érintkeznek az egyre szaporodó sűrversek¹⁷, amelyeket általa becsült, szeretett személyek, kortársak halálakor írt, előlegezve mintegy a saját öregedéséről, betegségéről, közelinek sejtett haláláról írott későbbi verseket.

A pályán lefelé haladás gondolatának fájdalmas-rezignált föl-föl idézése, a barátok, kortársak, szeretteinek halála, saját közelgő halála érzésének vissza-visszatérése kiváltja a költő önmagával való számvetésének belső kényszerét. 1864-ben írja *Emlékiül* címmel egy „ismerni akarónak” a következőket:

Ha levette gyarló testet,
Úgy, mint ideállá fested,
Lengne hozzád tiszta szárnyán
Ez a szellem: elbocsátnám.

¹⁷ Kupai Kovács István sírjára (1860), Palóczy halálakor (1861), Károlyi Sándor (1862), Bordács Dániel sűrverse (1865), — majd saját leánya sűrversei 1865-ből!

Így, ne óhajtsd látni szembe:
Ember ő is, törpe, gyenge;
S tán becsét is, ha csalódnál,
Alább tennéd a ... valónál.

A példákat tovább sorakoztathatnánk, de talán ennyivel is sikerült érzékeltetnünk, hogy mire a költő az irodalomtörténeti hagyomány szerint elhallgat, már körvonalazódnak azok a lélektani, lírai alaphelyzetek és a hozzájuk spontán idomuló hangulatok is előbontakoznak, amelyek a hallgatás több mint egy évtizedében — ha természetszerűleg újrafogalmazódva, áthangolódva is — megszólalnak a „rögtönzések”-ben, a kevés figyelemre méltatott, papírszeletekre jegyzett pár soros versekben.

A költői-közéleti szereppel együttjáró, a költőt Pestre költözése óta egyre feszélyező szorongás *A csillag-hulláskor* című verscsoportban tör föl különös erővel. Arany nála szokatlan indulattal hánytorgatja az ügyet: kitüntetését. Majd egy tucatnyi versváltozat tanúsítja, mennyire — a szó szoros értelmében — *lelke mélyéig* fölkaparta, mekkora konvulziót okozott számára az a gesztus, amelyet legőszintébb hívei jártak ki számára, mintegy betetőzésül annak a legnemesebb szándékból fakadó akciónak, amely az ő Pestre hívogatásával kezdődött. A tizenegy kis lírai telitalálatban szinte minden korábban említett téma és hangulat összefonódik. Nem csupán a kéretlen császári-királyi elismeréssel szembeni hazafi szólal meg ebben a remek epigramma fűzérben, pedig általában ezt szoktuk emlegetni.

Kibuggyan belőle a híveivel, rangját, pozícióit, megdicsőülését elősegítő, jószándékú „támogatói”-val (p. Eötvössel) szembeni kesernyész-gúnyos szemrehányás:

Járnak hozzám méltóságok,
Kötik rám a méltóságot:
„Megbocsásson méltóságok,
Nem érzek rá méltóságot.”

Megszólal az emberi-költői pálya végét közelinek érző, rezignált Arany is: a barátoknak szóló szemrehányást immár halkabbra fogva:

Csillagot, keresztet noha rám aggattok,
Boldog ez a kebel nem lesz már alattok.

Az étellel való számvetés motívuma is fölhangzik, ismerős hangnemben:

A hiúság gőzi bánt-e?
Hogyne, arra van nagy ok:
Pegazusom Rozinánte,
Magam Don Quixote vagyok.

Még kegyetlenebb a szándékosan triviális, népi szólásokba burkolt, ugyanakkor kihívó önbecsmérlés, amely egyértelműen a lélek mélyének igazi fölkaparodottságáról szól:

Minek nekem a rendjelek?
Szamárháton bársony nyereg?
Csillagom, galambom.
Minek nekem ez a kereszt?
Disznóorra arany perec?
Csillagom, galambom.

És befejezésül *A csillag-hulláskor* utolsó, fáradtan lemondó kétsorosa minderről a hányattatásról:

Ha én egy jót alhatnám —
Száz keresztért nem adnám.

Az 1867—1869 közötti két esztendő természetes televénye a hasonló rögtönzéseknek. Olvashatunk egy baráti érzelmekről valló disztichont, amely hagyományos daktilusokba szedi az öt évtizedénél is több idő óta környékező Csengery Antal, felesége, fia és három leánya nevét¹⁸, családi pohárköszöntőre (ez már a joviális etiketthez tartozott), igazában azonban a költőt önmaga és a haza sorsa érdekelte. Elgondolkoztató, amikor ezt írta 1867-ben *A haza sorsa* címen:

Küzdelem a létért,
De nem a jóllétért;
Nem hatalomért,
Csak nyugalomért.

Alig néhány hónap múlva ezt írja:

Vagy a tüdő, vagy a máj,
Vagy a szív, de az a táj
Érzem, szorul, feszül, fáj.
Ettől csappan meg a háj:
Ez mondja majd nekem: állj!
Hanem panaszt ne ejts száj!
Az élet úgy se volt báj,
Meghalni jobb, ha — muszáj!

A költő, aki őszinte baráti szeretettel fabrikált disztichont barátja családi ünnepére, a rímekben is jajgatva (a cím is *Ájváj*) tréfál saját testi gyötrelmeivel, és az utolsó három sorban a panaszait elhallgató, életét „báj”-nak igazán nem tekintő, a vágyott-kényszerű halált váró ember szólal meg.

Szaporodnak továbbra is a sírversek, amelyek közül a Tompa halálára írottak a legemlékezetesebbek.¹⁹ A két ünnepélyes verselésű, sírkőre véshető változat után a harmadikat érdemes itt idéznünk. Ez nyilvánvalóan nem az intézményes, hivatalos kegyelet követelményeit hivatott kielégíteni, hanem a személyes jóbarátnak (akinek Gyulaiékról is néha elkeseredetten nyilatkozott!) szól, a költőtársnak, igazában önmagáról vallva:

Hát jól van így, amice Tompa:
Én skártba, te végnyugalomba;
S ha nem pönög lantunk, gitárunk,
A varjú sem károg utánunk.

Az első két sírvers-változat precíz disztichonjai után a verselésnek ez az otthonias odisztásága, az utolsó, elvesztett költő-barátnak a sírvers szerzőjével való lényegi azonosítása nem pusztán a hivatalos irodalompolitika ünnepélyes-fontoskodó, elparentáló dicsőítése elleni csendes demonstráció — mint Bóka László²⁰ is írta —, hanem

¹⁸ Pohárköszöntő a Csengery családra (1867).

¹⁹ *Tompa sírkövére* I., II. (1868).

²⁰ A lírikus Arany. MTA I. Oszt. Közl. III. 1953. 370.

megdöbbenő vallomás azokról a gondolatokról, aggályos előérzetekről, amelyek a költőt egyre sűrűbben körülfelhőzik.

Az irodalompolitikában körülötte kialakult körülmények okozta szorongást, rossz közérzetet még fokozták a közéleti események, különösen az 1869-es választások, amelyekben a nemzet általa régóta sejtett önismerethiányát, az évtizedek óta visszacsengő szólam-hazafiságot látta meg mindenekelőtt. A többször idézett forgácsok okán ezúttal arra is figyelmeztetnénk, hogy Arany a békés, a nyugalomra, az alkotásra alkalmas légkört meghozó világ eljövételét várta, és minden irritálta, ami ezt veszélyeztetni látszott. Már 1867-ben Deák Ferenc ellenzékének hangoskodó demonstrációja ellen írta a *Demokratánótá*-t:

Deák Ferenc! megélünk mi
Kend nélkül;
Kívánjuk a szabadságot
Rend nélkül!

Ez a versformájában is parodisztikus, szándékosan klapanciás kortes-nóta travesztia 1869-ben szatirikus disztichonnak adja át az elégedetlenség hangját:

Irtó háború volt küzdelmed az értelem ellen;
Készül az irtó harc a kaput ellen: örülj!

Az egész alkotmányos herce-hurcáról egyébként így vélekedett:

Mely idálként leng vala
Ifjú lelkem elébe;
Majd vértanúként meghala:
A *szent hazának* képe:
Ti vagytok-é, kik most szavaztok,
Szatócok és részeg parasztok
S megvesztek általa!?!

Hogy milyen lehetett a költő ifjú lelke elébe lengő szent haza ideálképe, műveiből tudjuk, de meg is értjük, hogy az 1848-ban bukásra ítélt népképviselő jelölt 1869-ben, a félszeg polgári liberalizmus újabb hazai kísérletére miért reagált így.

Ugyanekkor alkalmi mérleget is készít saját pályájáról:

Nem fáklya vagy, életem:
Vagy te silány gyertya,
Mely csepű-kanócat
Sercegve itatja,
Majd-majd el is oltja

Mégis *ha elégne!*
De mennyi hiában
Elcsepeg, elcsurog
Így átabotában:
Áldatlan munkában.

A mások és talán önmaga által is fákláynak szánt, végülis önmaga lángját fojtogató, csepű kanócú, silány gyertyának minősülő, áldatlan munkában „elcsepegő-elcsurgó” élet szemléletes és egyben jelképes kifejeződésű érzéséhez szinte rögeszmeszerűen társul a kéretlen kitüntetést újra idéző *Főtitkárság* négy sora:

Szép megtiszteltetés,
De nem bírok vele:
Nem vagyok már a kés,
Hanem csak a nyele.

A két utóbb idézett kis versben is érezhető, hogy e mondacsokban egyre fogyatkozik a szatirikus él, a szemrehányó fölháborodás, egyre inkább a rezignált önmérlegelés szivárog beléjük. Már 1869 végén így ír Arany:

Férfikorom végefelé máris,
Hideg nekem a delelő nyár is,
Koravénség hava ül felettem:
Mind a világ „ura-bátyja” lettem.

Pszichológiailag nagyon is érthető, hogy ebben a helyzetben egy meggondolatlan, bár jóhiszemű, mégis megalázó „uram-bátyám” gesztusra is fölszisszen a költő. A korból való kimaradás, kihullás helyzetére való rádöbbenés (mint egy kísértő „Don Quixote-komplexus”?) fogalmazódik itt meg újra. Ezt hamarosan követi a tömörségében tragikusan megrendítő *Ötvenhárom év*:

Az élet rajtam egyre nehezől;
Kivénültem *kortársaim* közül.

Ráadásul születik újabb sírvers is, ezúttal megnevezetlen személy számára:

Élt, szeretett, meghalt; nincs hézag utána nemében;
Jó emlékezetét őrzi utódja: elég!

Nem tudhatjuk, kinek szánta. Bárki lehet — ő maga is! Mégis megpróbált néha föllélegzeni, jellemzően: a pesti ligetben. Erről vall a *Zöld vers*...

Azt hittem a télen, hogy fübe harapok;
De látom, ez egyszer tán még fűre kapok.

Egy-egy családi gond, irodalmi zajgás, politikai probléma is föl-fölkelti néha még érdeklődését (*Óda egy vendéghajhoz*, *Az „Üstökös”-nek*, *Ejnye*, *Piroska betegségében*), de az 1870-es években a pályavég és a közeli halál előérzete kezd a pár soros versekben dominálni. Talán az *1872. május 1-re* című közülük a legjellemzőbb:

Jöhetsz tőlem vidor tavasz,
Jöhetsz bús őszi felleg,
Nyár mely pirít, tél mely havaz:
Én meg nem énekellek.
Az én időmnek egy szaka
Van már csak: a fagyos tél,
S ama földsarki éjszaka,
Melynek több napja nem kél.

*

Arany befelé fordulva, a „papírszeleteket” elrejtve vagy el is feledve valósította meg azokat az elveket, amelyeket az 1860-as évek elején visszhangtalanul hirdetett mint folyóirat szerkesztő? Ezekben a kis versekben fejtette ki, önmagához szólván,

szabadon egyéniségét, ezekben valósította meg a „képzelem minden szabadabb játékát, az emberi szenvedély, az élet, a viszonyok költőien hű festését”

A magyar irodalmi életben iránymutatónak, mércének szánt, és a nemzethez szólásra mindig vállalkozó költő bizonyára nem holmi hazafiaskodva zsörtölődő öregúr e kis versekben. Ő, akit magasztaltak, egyre-másra akadémiai jutalmakkal koszorúztak, kitüntettek ekkoriban, megkísérelte hogy eleget tegyen azoknak a vára-kozásoknak, amelyekről jól tudott, de költői önmaga ezektől látnivalóan egyre távolodott. Személyisége integritásának ösztönös-tudatos védelmezéséből születtek ezek a versek, az alkalminak, ötletek szülte rögtönzéseknek látszó, az utókor által kegyeletes elnézéssel tudomásul vett, hol komoly, hol játékos-ironisztikus írások.

Németh László idézett véleményétől eltérően: Arany csak látszólag „az Akadémia foglya”, valójában megszabadítja magát ebből a fogságból a mondacsok rejtek-útján, átmenti magát az „őszikék” szubjektív világába. A „népnemzeti”, koszorúzott epikus költő csöndes önátalakításának folyamata szemlélhető a jelentéktelennek tűnő forgácsokban. Találón, bár csak futólag utalt erre Keresztury Dezső: „ami forrt benn, annak csak egy-egy buboréka szállt fel s pattant el a felszínen, apró sóhajokban, szösszenetekben.”²¹ Hogy mi „forrt benn”, arról ennél jóval többet vallanak ezek az elpattanó buborékok.

Bizonyosnak látszik számunkra, hogy az 1860-as évek kezdetétől egyre szaporábban születő, tematikai és hangulati értelemben egyre határozottabban körvonalazódó, lírai forgács-csoportok lépten-nyomon érintkeznek. A költészettel, a közélettel, a költő személyes-emberi lehetőségeivel, értékével, öregséggel, betegséggel, halállal foglalkozók lassan összemosódnak, egy gyülemelő, új motivikus hangulati atmoszférát teremtve. Ezek a versek részint áthoznak Bach-kor beli gondokat, részint körvonalaazzák, kiépítik — mint valami korálsziget sor a „felszín alatt” — az őszikék remekeinek lírai alaphelyzeteit.

Mindez legkézenfekvőbben az *Epilogus*-ban igazolódik be, amelyben minden eddig körvonalaazódó motívum és hangulat együtt található (maga a cím is a végsőnek szánt összegezést jelzi). A derűs-szomorkás kezdő versszakok után a „csillag-hullás” keserű hangulatát idéző, egyben költői pályamérleget is készítő strófák következnek:

Ada címet, bár nem kértem,
S több a hír-név, mint az érdem:
.....
Bár ha engem titkos métely
Fölemészt: az örök kétely;
S pályám bére
Égető mint Nessus vére.

Majd fölhangzik az elvágyódás szólama a „csöndes fészek”-be, „zöld lomb árnyán” — „egy kis független nyugalom”-ba, de a költő rezignáltan érzi: „Egy nyugalom vár, a végső...”

Más „őszikék” ugyanebből a körből építkeznek, más-más hangsúllyal. Egyikükben a halálközelség (*A lepke*), másikukban a nosztalgikus elvágyódás (*Vásárban, Ének a pesti ligetről*) kap domináns szerepet, *A tölgyek alatt* a szülőföld boldog, ifjúi világára emlékezéstől az egész életpályát átvélve tart a közeli vég rezignált elfogadásáig.

A *Régi panasz* a magyarság jövője miatt érzett, riasztó kétségek megfogalmazása, a *Kozmopolita költészet*: kínos szélmalomharc a nemzeti költészet ügyében...

²¹ I. m. u.o.: 70.

Ezek mellett a lírai remekék mellett is folytatódik azonban a költőnek immár kezére álló, meghitt, rögtönzés szerű mondacsok láncolata. A még hátra levő évek ilyen terméséből csak néhány jellemzőt említsünk: *Csak azért is!*, *A hazáról*, *Így is jó* (1877), *Az idők...*, *Szenvedek én...* (1878), *Évnapra*, *Régi adoma* (1879), *Különbség*, *Toldy sírjára* (1880), *Évnapra*, *Sejtelek* (1881), és végül az utolsó, immár beteljesülő *Sejtelek* 1882. március 2-áról, születésnapjáról:

Életem hatvanhatodik évébe'
Köt engemet a jó Isten kérébe,
Betakarít régi rakott csűrébe,
Vet helyemre más gabonát cserébe.

Végülis azokkal a nézetekkel kell egyetértünk, amelyek szerint Arany két lírai korszaka — ha van is első (1850-es évek) és van második (1877—1882) — korántsem válik el egymástól. Szervesen összeköti őket a „hallgatás” időszakában keletkezett költeménysor, amelynek minden darabján épp úgy rajta van — Péterfy Jenő kifejezésével²² élve — a „psychológiai datum”, mint az „őszikék” minden egyes remekén.

DER „STILLSCHWEIGENDE“ ARANY UND DIE GEDICHTSAMMLUNG „ŐSZIKÉK“

Die Periode von 1855 bis 1877 in der dichterischen Tätigkeit von Arany János ist durch die ungarische Literaturgeschichte auch bis heute als die Periode des Schweigens charakterisiert. Im Laufe dieser Jahre hat der Dichter tatsächlich immer weniger Werke publiziert, die schon aufgenommenen epischen Pläne wurden nicht fortgesetzt, und seine Lyrische Schöpfung ist auch spärlicher geworden. Als Sekretär der Ungarischen Akademie für Wissenschaften hat er in in seinem Amt, und daneben an verschiedenen Übersetzungen (Shakespeare, Aristophanes) gearbeitet. — So schien es eine unerwartete Überraschung zu sein, als er von 1877 bis zu seinem Tode (1882) die dann mit dem Titel „Őszikék” bekant gewordenen lyrischen Bravouren von weltliterarischen Niveau, schon die moderne Lyrik der Jahrhundertwende verkündigend, reichlich geschafft hat.

Die Abhandlung will darauf hinweisen, dass diese, während der Periode „des Schweigens“ einstandenen „Schnitzel“, Fragmente und Notizen schon als die verborgenen Vorbereitungen der späten dichterischen Blütezeit zu sehen sind. Von den bisherigen Pflegern des dichterischen Erbgutes wurden diese epigrammatischen, nicht selten nur auf Papierfetzen notierten, verlorengehenden lyrischen Gedanken oft zu vernachlässigt. Die Dichter, wenn auch dem Anschein nach schweigt, hatte stets die Absicht, zu sprechen. Es ist beweisbar, dass diese wenig beachteten Notizen die wesentliche Basis der dichterischen Tätigkeit bekrönenden lyrische Schöpfung bedeuten. Erst in diesen Werken wurden jene Erlebnisse und gedanken konzipiert, die sich, die ungarische Lyrik im 20. Jahrhundert stark beeinflussend, dem Wesen nach in der Periode zwischen 1877—1882 entwickelt haben.

²² PÉTERFY Jenő: Arany János őszikéi. Budapesti Szemle, 1888. LIII. 152—157.

VAJDA JÁNOS ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS

A kritikai kiadás szerint „a nemzetiségi kérdés ama kérdések egyike, amelyben Vajda elképzelései pályafutása során a legtöbbször változnak s a legnagyobb ingadozásokat mutatják.”¹ A „meglepő következetlenség” magyarázatául a VI. kötet jegyzetei egyetértéssel idézik KÖMLŐS ALADÁRT, aki a költőről írott monográfiájában arra a következtetésre jut, hogy Vajda felfogását a magyar nemzeti nagyság vágya és a szláv veszély riadalma „ferdítette el.”

A magyar nagyhatalom álma és a szláv egység veszélyérzete — főként a 70-es évektől kezdve — valóban középponti helyet foglalt el Vajda gondolatrendszerében. De — mint a későbbiekben látni fogjuk —, nem „ferdítette el” politikai felfogását, hanem meghatározta azt. Ez a meghatározó szerep különösen azokra az eszmékre terjed ki, amelyek Vajda szemléletében a nemzeti lét, a megmaradás, a hegemonia, a fényes jövő fogalomköréhez kapcsolódnak. A nemzet érdeke olyan vezérelv Vajda számára, amelynek alárendel minden más érdeket, a társadalmi haladásét is. Ezért jogos arról beszélni, hogy Vajdát „a nemzeti eszmén épülő polgárosodás ideológiája” vezeti,² hiszen amit elérni akar a polgárosodás által, az a nemzeti megmaradás, sőt a magyarság számának az erőteljes gyarapodása. Ez utóbbi pedig már szorosan a hazai nemzetiségek és a magyarság kapcsolatát érinti.

Nincs tehát szó következetlenségről, ingadozásról, sem „elferdülésről” valamely korábban követett irányvonalhoz képest. Ellenkezőleg, nagyon is következetes, egyenes vonalú Vajda szemléletének útja, mert ennek irányát, célját — mint egész politikai felfogását — a mindenek fölé helyezett nemzeti érdek határozza meg. Ami változásról, „ingadozásról” az időben egymást követő röpiratok és egyéb publicisztikai írások árulkodnak, az nem a cél, a stratégia módosulását jelzi, hanem taktikai jellegű. A Vajda elgondolása szerint célravezető módszereknek, politikai eszközöknek és lépéseknek a sorozata. Ez a taktika — a Vajda által javasolt gyakorlati politika — demokratikus tartalmakkal telítődik, amikor biztatóak a nemzeti jövő kilátásai. De a veszélyérzetet keltő események hatására: a balkáni háború idején, a megélénkült nemzetiségi mozgalmak nyomán a demokratikus jelleg csökken, helvét a nagyhatalmi ábrándok, nem egyszer az erő hangoztatása, az elnyomás tendenciái foglalkoztatják el.

Így hát számunkra nem a következetlenség, inkább az lehet a „meglepő”, hogy a nagy költő a 70-es évek második felétől kezdve mennyire hatása alá került nemzeti elfoglaltságoknak, politikai képzelgéseknek, délibábos ábrándoknak, s ezáltal írásai-val azoknak a táborát erősítette, akikre pedig egész életében szenvedélyesen haragudott.

¹ VAJDA János Összes Művei. VI. Politikai röpiratok. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970. 513. (A továbbiakban: Kr. k.)

² SÓTÉR István: Nemzet és haladás. Akadémiai Kiadó, Bp., 1963. 335.

A következőkben — röpiratai, cikkei stb. alapján — ezt a Vajda-értelmezést szeretnénk bemutatni és bizonyítani.

1.

Mi sem természetesebb, mint hogy a pályakezdő Vajda nemzedékével, közelebb-ről a márciusi fiatalokkal azonos módon gondolkodott a magyarság és a más ajkú hazai népek kapcsolatáról. Az ő szemléletében is fellelhetők a reformkorból átöröklődő nemesi nacionalizmus nyomai, a magyar hegemonia tudata, a felsőbbrendűség, amely főként az igaza tudatában harcoló magyar forradalom napjaiban erősödött meg a reakciót támogató nemzetiségi mozgalmak ellenhatásaként.

Élesebb hangú megnyilatkozásait azokban a versekben találjuk, amelyek — Petőfi, Arany és mások költeményeihez hasonlóan — a szabadságharc érzelmi-politikai visszhangjaként kívánták közvetlenül segíteni a haladásért küzdők táborát. Ezekben a versekben, (mint amilyen a *Ki bánt?*, a *Körültünk vagy tíz ellenség*) úgy mutatja be a magyart mint a magasabbrendű fajt, mint a bátorság, a hősiesség példáját, akit a magyar isten „csodának”, a maga „ostorának” teremtett. Az ellentábor, a szabadság ügye ellen fegyverrel lázadó nemzetiségeket pedig gúnyos hangon bélyegzi meg, akiket jelentéktelenségük miatt pontosan számontartani nem érdemes (erre céloz a verscím: ... *vagy tíz ellenség*), mert hiszen „oda se nézünk egy kutyának, minék is”. Ha mégis számba veszi az ironikusan felemlített „hűséges mócok”-at, vagy „a föld szétszórta”-nak minősített szászokat, akkor ezt abban a meggyőződésben teszi, hogy a biztos győzelem után majd jók lesznek a magyarok számára „udvari bolondnak”.

Nem a gyűlölet, nem a más népek megvetése szól ezekből a versekből — hasonlóan Petőfi, Arany és mások műveihez —, hanem az ország minden népe számára kivívott szabadság féltése. Vajda is — mint társai — az ellenforradalmat s az azt támogató erőket ítéli el és bélyegzi meg a haladás álláspontjáról. De hogy ezzel a jogos fölháborodással az elődöktől örökölt s vállalt nemzeti elfogultság, a nacionalista indulat és hangoltság is párosult, azt Vajda szemléletének más művekben megmutatkozó jegyei s gondolkodásának későbbi formálódása is bizonyítja.

A 48-as idők ellenségeskedéseinek emlékét idézi még az 1857-ben keletkezett *Egy bolond, aki szeret* c. beszély, amely több önéletrajzi elemmel egy Hadonai Manó nevű ifjú halálos szerelmét mondja el. A pesti rokonoknál vendégeskedő Adriénáról megtudjuk, hogy „magyarhoni születésű”, árva megyei ugyan, de orosznek vallja magát,” a magyart gyűlöli, a népet megveti s politikai hitvallásában az ő eszményképe az abszolút orosz hatalom.”³ A pánszlávizmussal vádolt szláv nemzeti mozgalom 48-as magyar minősítése él tovább ezekben a szavakban. Tehát az a — Vajda által is vallott — vélemény, hogy a cárizmus felé tekintő szlovákok gyűlölik a magyarokat. Vajda szemében a két nép viszonya ebben — a magyarságra irányuló ellenérzésben — nyilvánul meg és nem megfordítva. Nincs is az ez időben keletkezett műveiben semmi nyoma az indulatnak, a nemzetiségekkel szemben érzett elfogultságnak. Megmarad a nacionalista fölényszerzet, a magyar kiválóság, a felsőbbrendűség hangoztatása, de a nemzetiségeket lekezelő, itt-ott felhangzó megjegyzéseiben ott bujkál valami kedélyesség, tréfálkozó hajlam, ami csökkenti szavainak bántó hatását. Az 1854-ben írott *Béla királyfi*ban a Kárpátok közt bujdosó hős „itt-amott egy gom-

³ Vajda János Összes Művei. Franklin Társulat Kiadása. Sajtó alá rendezte Kozocsa Sándor. 840—841. (A továbbiakban: V. J. Ö. M.)

ba képű tót"-ra bukkan, „de ez a magyart nem várta be közelre”, teszi hozzá Vajda inkább kötekedve, mint becsmérő szándékkal. Igaz, Béla királyfinak gondot okoz, hogy a „fanyelvű nép” között nem tud kivel szót érteni és a cseh királyfi neve is magyar szájnak kimondhatatlan „névszörnyeteg”, de azért „Béla herceg és az ifjú cseh királyfi Lettenek egymásnak kenyeres pajtási”, bár emez „cseh volt csak”. Heccelődő, urambátyámos hang ez, nem ellenszenvet, hanem a fölényérzettel megalapozott jóindulatot tanúsítja. A jóindulat, a megértés, sőt a rokonszenv vezeti Vajda tollát, amikor a *Magyar képek albuma* c. kiadvány számára megírja *Az erdélyi oláhleányt*, kísérő szöveggént Barabás Miklós rajzához.⁴ De azt is észre kell vennünk, hogy ezt a nézőpontot már ekkor korlátok közé szorítják, meghatározzák olyan gondolati elemek, amelyek a későbbiek során kiteljesedve szerves részévé lesznek nemzetiségiszemléletének. Szó van itt már — ha közvetetten is — a történelmi jogról, amikor a soknyelvű országot „Árpád hódítmánya”-ként említi, a hun-magyar rokonságról s arról, hogy a „többfajúság” politikai szempontból hátrányos, mert az ország „közínségét” okozta. Ez a ténymegállapítás lesz majd az alapja Vajda magyarosítási programjának. E kiszögellési pontok határolta területen belül szólal meg Vajdában az erdélyi románokat bemutató barátkozó hang, amelyből nem hiányzik az elismerés, a megértés, az együttérzés sem. A román falvakban látott hiányosságokat — rendezetlen utcák, rozszant házak, elhanyagoltság — a „végletes szegénység”-re vezeti vissza. A szociális elmaradottság magyarázza, hogy „az erdélyi oláh pórság együgyűen vallásos”, szolgaságra hajlandó”... „bátorra csupán csak a hirtelen düh, gyűlölség, vagy bosszúvágy avatja” — mondja Vajda nem függetlenül a szabadságharc emlékeitől. Mindez azonban csak körítés tulajdonképpen mondanivalójához: a román női öltözködés, a színpompás népviselet dicséretéhez, amelyről azt mondja, hogy ... „aligha van népfaj, melynek nőneme ily végletes szegénység dacára, öltözetében annyi ízlést tanúsítana, s olyan olcsón annyi ékességet tudna kifejtetni, mint az erdélyi oláh nők”.

A jóindulatú megértés hangoztatása mellett azonban már akkor előbukkan Vajda írásaiban a magyarosítás gondolata is, egyelőre csak a főváros magyarrá válásának óhajaként, de úgy, hogy ebben a kívánt folyamatban az íróknak, főként a színpadi szerzőknek fontos szerepet szán. A *Magyar Sajtó*ban kritikát ír Szigligeti *Tízezer forint* c. népszínművéről s ebben mondja ki, hogy „félelmelet múlva Pest lakossága magyar lesz”.⁵

Ha az 50-es évek végéig csak elszórt utalásokból, más tárgyú írások mellékesnek szánt megjegyzéseiből következtethettünk arra, miként gondolkodik Vajda a hazai nem magyar népekről s a magyarság hozzájuk való viszonyáról, a Bach-rendszer bukását követően, a 60-as fordulón már önálló cikkekben, átgondolt politikai koncepció formájában fejt ki álláspontját. Ilyen irányú tevékenysége arról tanúskodik, hogy a politikai cselekvés hirtelen támadt lehetőségét felhasználva ő is szerepet követelt magának azok között, akik különféle rendezési elképzelésekkel elő kívánták segíteni a problémák megoldását. A rendezésre váró kérdések lényege az ország és Ausztria viszonyát, valamint a magyarság s a hazai nemzetiségek kapcsolatát érintette. Ezekre irányul az országos közfigyelem, ez a két téma szerepelt az 1861-es országgyűlés napirendjén, ezek körül bontakozik ki Vajda ez idő beli publicisztikája.

A nemzetiségi törvényjavaslat előkészítésére kiküldött 27 tagú bizottság terveze két alapelven nyugodott. Ezek: a politikai magyar nemzet elve s ennek keretében a nemzetiségeknek is biztosítandó egyenlő állampolgári jog. A több nemzet elvét s

⁴ V. J. Ö. M. 1512.

⁵ Magyar Sajtó. 1867. okt. 29. Közli a Kr. k. VI. 362.

ennek alapján az ország népeinek egyenlő jogait ez a tervezet nem vette figyelembe. Ezért utasították el a nemzetiségek vezetői, akik nemzeti elismertetést és önálló területi igazgatást követeltek.

Vajda 1861. április -én, vagyis két nappal az országgyűlés kezdete után indította útjára *Csatár* című, hetenként kétszer megjelenő lapját. A *Csatár* olyan fórumot jelentett Vajda számára, amelyben kifejtette politikai nézeteit az országgyűlést és a közvéleményt foglalkoztató kérdésekről, egyebek közt az ország különböző ajkú népei közti kapcsolatok rendezéséről is.

E kapcsolatok rendezésének alapelvét fogalmazza meg, s ezzel meghatározza a nemzetiségi kérdés megközelítésének számára egyedül helyes módját mindjárt a *Csatár* első számában, amikor leszögezi: „Az ország minden lakosa — magyar hazafi”⁶ Ez az írás arról tanúskodik, hogy Vajda — egyetértve a nemzetiségi törvénytervezettel — a politikai magyar nemzet elvét vallotta. Már cikkének címe is ezt sejteti, s a cikkszövegben megismételt, bővebben fogalmazott tétel egyértelműen, kétséget nem hagyva mondja ki, hogy szerzője csak egy nemzetet ismer az országban, a magyart s ennek a tagjai a más nyelven beszélő állampolgárok is: „az ország minden lakosa, beszéljen bármi nyelven — hazafinak és pedig magyar hazafinak tekintendő.” Ezen az alapon akarja lecsillapítani a kedélyeket, „családi belügynek” minősítve a nemzetiségi törvénytervezet nyomán kiéleződött ellentétet. Mert hiszen „a horvátok, szerbek, bármi ellenkező magaviselete csak akkor bántathatná nemzeti becsületünket, ha azokat idegen nemzetnek tekintenők, amit pedig tennünk önmagunk s a magyar szent korona elleni véték volna”. Az egy-nemzet koncepció alapján s a magyar hegemónia („mi vagyunk az erősebbek”) hangoztatása mellett hirdeti Vajda a „gyöngédség törvényét”, az állampolgári jogok egyenlőségét, a más nyelvet beszélők iránti türelmet, a megbocsátást és a tapintatot, a „süvegelje meg a magyart” eltüntetését „nemzeti politikai hitvallásunk lajstromából”.

Az április 4-i cikk a legfontosabb alapelvet fogalmazta meg s egyúttal bevezette azt a cikksorozatot, amelyben Vajda részletesen kifejtette nemzetiségpolitikai elképzeléseit. Ezekben az írásokban gyakran találkozunk ismétlődő gondolatokkal, főként az egyenlő jogokat hangoztató és a magyarságot türelemre intő fordulatok térnek vissza. De azt is észre kell vennünk, hogy Vajda gondolkodása menet közben elmélyül, eszmerendszere teljesebbé válik, az ismétlődő gondolati elemek az új és újabb szövegek környezetben gazdagabb jelentéssel, határozottabb tartalommal jelentkeznek. Emellett a nemzetiségi kérdés, a hazai népek egymáshoz való viszonya újabb oldalról világosodik meg. Következetesebben és nyíltabban viszi végig Vajda a gondolatot, utalva olyan összefüggésekre is, amelyek korábban homályban maradtak.

Ilyen szempontból számunkra rendkívül tanulságos *A nemzetiségi ügy c. cikk*.⁷ Ebben jelentkezik először a későbbi röpiratokban oly gyakran visszatérő és hangsúlyosan kimondott gondolat, a „nemzeti indítékú polgárosodás” gondolata, amely az európaiság, a korszerű művelődés mielőbbi meghódításában látja a nemzeti megmaradás feltételét, de ettől várja a magyarság létszámnövekedését is és pedig az asszimiláció útján, s ettől reméli a nemzetiségi kérdés végleges megoldását is, a más ajkú népek teljes beolvassztása révén. Erre utal Vajda cikkének az utolsó mondatban megfogalmazott következtetése: ... „haladjon a magyar faj a művelődés útján sebes vágatva, hatványozottan, mert ezen tér az, melyen legállandóbb hódításokat vihetni végbe, és mely nélkül nemcsak hogy egyetlen idegen ajkú népfajt nem magyaríthatunk, de saját nemzetiségünket is elvesztenénk.” A művelődés nemzet-megtartó és

⁶ Az ország minden lakosa — magyar hazafi! *Csatár*, 1861. ápr. 4.

⁷ A nemzetiségi ügy. *Csatár*, 1861. aug. 21.

asszimiláló szerepének hangoztatásához szorosan hozzátartozik Vajda felfogásában a magyarság civilizáló küldetése, az a feladata, hogy — mint a művelődésben élenjáró nemzet — maga után húzza, magához emelje a nála alacsonyabb szellemi szinten levőket. Ez viszont a magyar szellemi fölény hirdetését jelenti. Vajda szerint Kazinczy és Széchenyi óta a magyarság olyan nagy haladást ért el a művelődés terén, hogy a cikk megírásának idejére, tehát 1861-re a másajkúak számára is a magyar nyelv lett a magasabb műveltség megszerzésének az eszköze, átvette a német nyelv szerepét s a hazai németek is már magyarul tanulnak. „A magyar faj kétségtelen szellemi fölényben áll — állapítja meg Vajda —, aminek legfényesebb bizonytsága, hogy a mai nap már az idegen ajkúak s mindenek fölött a németek érzik szükségét a magyar nyelvnek, mivel ténné lőn, hogy e hazában a művelődésre hatalmasabb eszközöket nyújt, és nagyobb tért nyit a magyar nyelv a németnél.” Véleménye alátámasztására a német nemzetiségűek gyors elmagyarosodására hivatkozik s arra, hogy a német fiatalság sok helyütt már meg sem tanulja apái nyelvét. Mivel pedig ez a folyamat „a rettenetes 12 évi rémuralom alatt” ment végbe — folytatódik Vajda gondolatmenete —, tehát olyan körülmények közt, amikor nem hogy a magyarság alkalmazott volna kényszert a nemzetiségekre, de maga is elnyomott nemzet volt, ebből világosan következik, hogy „a nemzetiséget nem kell erőltetni.” A magyarosodás, az asszimiláció — a magasabb magyar művelődés nyomán — természetes jelenség, tehát nincs szükség presszióra. „Magyarország egyetlen idegen ajkú lakóját nem fogja kényszeríteni beolvadásra, mert neki erre szüksége nincsen.” A nemzetiségek egyenjogúsága sem veszélyezteti a magyar érdekeket, mert a gyors magyar művelődés a teljes beolvadást vonja maga után: „előbb, utóbb a független magyar államban, minden idegen személyenként, személyes előnyből, önként, mintegy észrevétlenül magyarrá lesz”. A cél tehát az egynyelvű ország, a nemzeti állam s a hozzá vezető út a „sebes vágatva haladás” a nemzeti művelődés útján. Ez az erőltetés nélküli békés asszimiláció programja Vajda elgondolása szerint. Haladó program, mert a közjólét, a társadalmi demokratizmus megteremtését segíti elő, a polgári humanizmus szelleme hatja át, mert nem elnyomással, hanem önkéntes csatlakozás útján kívánja megnyerni a más ajkú állampolgárokat, de nacionalista program is, mert a magyarságot más népek rovására akarja gyarapítani. Az adott történelmi helyzetben progresszív vonásait kell kiemelni, bár a politikai magyar nemzet elve, amely e program szellemét is meghatározza, ekkor már elfogadhatatlan volt az önálló nemzeti lét tudatára ébredt hazai népeknek.

A *Csatárban* közölt idevágó számos cikke közül még a *Nemzetiségek* címűt kell közelebbről megvizsgálni,⁸ amelyben nyomon követhetjük már említett tételének, gondolatainak további érlelődését, meggyőződéssé szilárdulását. Így amellet, hogy számos gondolati elem ismétlődik („a kényszer ... eltaszít, ... a műveltség ... ragaszt, „kötéllal nem fogunk hazafit”, a magyarságnak kell élen járni a művelődésben stb.), több vonatkozásban a korábbinál világosabbá válik Vajda álláspontja. Az előbbieken a magyarság elé tűzött feladat: a művelődés még túlságosan általános fogalom, tartalma inkább csak a szellemi javak gyarapítására utal. Ehelyett a *Nemzetiségek* c. cikkben Vajda már részletesebben, pontosabban, konkrétabban fogalmaz, amikor „legnagyobb hódító hatalom”-ként nem pusztán művelődésről beszél, hanem a „polgárisultság”-ról, „az úgynevezett civilizációról”, — „mert ez mindent magában foglal, ami a jelenkort mozgatja, t. i. a szellemi, erkölcsi és anyagi téren, vagyis a tudomány, az ipar és társadalom teréni előhaladást, — ez azon levegő,

⁸ *Nemzetiségek*. *Csatár*, 1861. okt. 3. Közli Komlós Aladár: Vajda János Válogatott politikai írásai. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp., 1954. 46.

mely élteti és melynek elzárása — megfojtja a nemzeteket”. De konkrétabb megfogalmazást nyer ebben a cikkben a magyarság civilizátori szerepe is. Ezt általános érvényűnek vallott művelődéstörténeti törvényszerűségeiből vezeti le, amikor arról szól, hogy a kultúra javai lépcsőzetesen haladnak a magasabb szintről lefelé s a közvetítő nemzet „mintegy átvevén a civilizátor szerepét, tovább adja azt a még műveletlenebb népeknek” s ... „ilyen altanítói szerepre kilátása” annak a népnek van, amelyik „e modern műveltség fölvételére és terjesztésére legtöbb készséggel bír”. Ilyen pedig az ország népei közt a magyar, ezért nekünk kell vállalnunk, hogy „fiókrakhelyei” legyünk az európai művelődésnek s azt közvetítsük a nemzetiségekhez. A „polgárisultság”-nak s a civilizátori hivatásnak a nemzeti gyarapodásban kijelölt célja is ténszerűbben, időpont és létszám tekintetében is konkrétan van itt megfogalmazva. Korábban Vajda „előbb-utóbb” következő asszimilációról beszélt, itt most először mer számokat használni — később ez szokása lesz majd —, úgy látja, hogy — ha a magyarság az élre tud törni a szellemi-gazdasági fejlődésben —, „20—30 év múlva a statisztika nem 8—10, de legalább is 16 millió magyar ajkú nemzetet jegyez fel.” Ez pedig nem jelent kevesebbet, mint azt, hogy Vajda a századvégen — kedvező feltételek mellett — a nemzetiségek teljes beolvadásával számolt,⁹ természetesen „nem kényszer által, mely eltaszít — hanem fölemelő műveltség mézes máza által, mely ragaszt, — vagy mint a tudós politika szótára kifejezi, amalgamizál”. Ha pedig még arra is fölfigyelünk, hogy Vajda a nemzetiségi kérdésben vallott nézetei között beszél a jellegzetesen liberális gondolatról, a versenyről, amely a polgárosodás céljainak eléréseért folyik a magyarság és a nemzetiségek közt s amelyben a magyarságnak az a feladata, hogy „előzze meg azon árva fajokat, melyeket a népek istene ezer év óta az ő gyámságára hagyott”, akkor igazat kell adnunk Komlós Aladárnak abban, hogy a *Csatárban* szinte megtalálható Vajda minden politikai gondolata „először megfogalmazva”.¹⁰ Ez utóbbi megjegyzés nemcsak arra utal, hogy olyan politikai gondolatokról van szó, amelyek Vajda későbbi munkáiban ismételtelen visszatérnek, hanem arra is, hogy az ismétlődés elmélyültebb, sokoldalúbb kifejtést is jelent annak megfelelően, ahogyan az író koncentrikusan táguló gondolatrendszere az idők folyamán teljessé vált.

A *Csatárban* hirdetett eszmékhez képest az 1862-es év első felében keletkezett *Önbírálat* nem sok újat mond Vajda nemzetiségszemléletéről. Politikai kérdésekről itt egyébként is keveset beszél, ez az írása visszatekintés, a Bach-korszak tapasztalatainak összefoglalása a nemzeti önismeret, a címben jelzett önbírálat igényével.¹¹ A középnemesi, nemzeti hibák, a maradiság számbavétele azonban nem mehet végbe pusztán a magyarságra korlátozva, Vajda akarva-akaratlan összehasonlít, magyart és nem magyart egymás mellé állít, vagyis a Bach-korszak társadalmi viszonyait a soknépű ország adottságai szerint tekinti át. Jellemző szemléleti alapállása nyilvánul meg azokban a szavaiban, amelyekkel — ellentmondva *A nemzetiségi ügy* c. cikkében hangoztatott véleménynek — az elmúlt évtized kulturális helyzetét minősíti: „Általános művelődésünkben — mondja — nemhogy az 1848-előtti hatványos, de egyáltalán a körültünk s velünk lakó fajokhoz arányos haladást sem látok.” S ennél is nagyobb baj rejlik az önismeret hiányában, abban, hogy „mi e kór állapot öntudatával bírni sem látszunk...”¹² Ez az együtt-látás — s a közvéleménynek ilyen

⁹ Jászai Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bp., 1912. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata. 377.

¹⁰ Komlós Aladár: Vajda János. Akadémiai Kiadó, Bp., 1954. 105.

¹¹ Kr. k. 350.

¹² V. J. Ö. M. 1103.

szemléletre-gondolkodásra ösztönzése — kettős haszonnal járt: nem csak saját helyzetünk alaposabb mérlegelésére, önmagunkkal való szembenézésre készítetett, hanem jobb nemzetiségismeretre is sarkallt. Mert bizonyára elgondolkodtatóbb a magyar tékozlás, a kicsapongó, korhely életmód bírálata, ha azzal egészül ki, hogy „e tekintetben tán csak egy két délszláv — és szintén pusztuló faj, sőt tán csak az egy magyar-rác tesz ki rajtunk.”¹³ Hatásos módját alkalmazza Vajda a bírálóknak s egyben hozzásegít ahhoz, hogy olvasói tárgyilagosabban tekintsenek a haza nem magyar lakóira, amikor egymás mellé állítja a szorgalmas munkával vagyoniassá lett németeket, zsidókat az elszegényedett, gazdaságilag tönkrement magyar birtokosokkal. Ez utóbbi jelenség okát a szubjektív tényezőkben keresi és nem a körülményekben, „mert hát ama leMBERGI, csaszlaui élelmes indigénák nem ugyanazon viszonyok, hátrányok közt boldogultak-e, melyek közt mi tönkre megyünk? Mi isten csodája segíti ezeket, ha nem saját egyéni életrevalóságuk...?”¹⁴ Arra is utal Vajda, hogy itt nem egyes esetekről, elszigetelt jelenségekről van szó. A tanulságot az egész nemzet számára vonja le, amikor a vagyongyarapító modern foglalkozásokra, az ipar és a kereskedelem gyakorlására buzdít, mert a gazdasági hanyatlás, az elszegényedés a nemzeti jövőt veszélyezteti. Ilyen értelemben fogalmazza meg aggodalmas szavait: „Ha annyi idegen elemtől környezve benn a hazában is annyi különböző követelő nemzetiség közt, nem éppen nagyon túlnyomó számunk mellett — még a földbirtok és a pénz sem lesz a magyarság kezében —, vajon már aztán mire épít-sük reményeink fellegvárát?”¹⁵ Az önismerethez segít hozzá Vajda, amikor megleti a nemzeti elbizakodottság ellenszerét, amikor azzal hűti le a magyar forrófejűeket, hogy rámutat, nem egyedül élünk e tájon, ha lemaradunk a népek versenyében, magunk látjuk kárát. Figyelmeztetésnek szánta: „Mellettünk a dél, észak, s kelet... életerős szláv fajai most egymás után ébrednek a haladás, az európai művelődés szükségének öntudatára, vajon alkotmányunk palládiuma és önerőnk minden oldalú kifejtése nélkül, isten csodája megment-é bennünket a végenyészettől, a szomszédink műveltségéből felolvasástól?”¹⁶ S hogy még kevesebb ok legyen a nemzeti önelégültségre s még több a nekirugaszkodásra, a lemaradás veszélyét közvetlen közelben, a határokon belül mutatja meg a „vezetett fajok” példáján, amelyek „nem várnak ám a hátunk mögött... hanem elkerülnek és ott hagynak a faképnél és leszünk ismét ott, sőt még odább, ahol voltunk a végveszély örvényszélén”. Így formálta a Vajda által szorgalmazott önismeret — fő célkitűzése mellett — a tárgyilagosabb nemzetiség szemléletet s ezen keresztül az ország népeinek közeledését.

A szabadságharc bukása utáni évtized társadalmi és kulturális kérdéseinek önkritikus-kritikus vizsgálata során az asszimilációt is érinti Vajda s itt elsősorban a középrétegek, a túlnyomórészt idegen eredetű polgárság magyarrá válása érdekli. Szükségképpen találta magát szemben ezzel a problémával, hiszen ez a réteg Vajda alulról épülő polgárosodásában is fontos szerepet játszott s terveibe csak mint magyarrá lett társadalmi erőt építhette be. Már a *Csatárban* írt cikkei is hangsúlyozták, hogy a hazai németsegből sokan elmagyarosodtak, vagy legalábbis jó hazafivá váltak az elmúlt évtized nehéz éveiben is. Ennek a folyamatnak a meggyorsítását, a többségében német iparos-kereskedő polgári rétegnek az elmagyarosodását sürgeti továbbra is. Értékes nyereség lenne ez a magyarság számára, mert mint Vajda mondja, „mailagosabb, korszerűbb, mert valódi polgárok, humanus... és gyakor-

¹³ I. m. 1036.

¹⁴ I. m. 1052.

¹⁵ I. m. 1052.

¹⁶ I. m. 1096.

latibb műveltséggel bírnak ama százpalcás szolgabírófajnál”.¹⁷ Ezek jó hazafiak tudnának lenni, csak be kellene venni őket, közelednünk kellene hozzájuk.

Az 1860-as évek magyar társadalmának természetét vizsgálva Vajda arra a megállapításra jut, hogy a középrendben van a legtöbb hiba, már pedig a középrend minden országban a legfontosabb —, mondja. S ráadásul „nálunk ebben van a legtöbb idegen faj-elem”, amelynek a beolvasztása — épp kulcshelyzeténél és értékes tulajdonságainál fogva — elsőrendű nemzeti érdek. Vajda ugyanis azon a véleményen van, hogy „ázsiai származású természetünknek” feltétlenül hasznára válnék egy kis vérkeveredés, „korszerűbb, európaibb arányt (adna) művelődésünknek”, ha meg tudnánk valósítani „az iparos, munkás, üzér, szóval az úgynevezett s mindent magában foglaló polgár osztály” beolvasztását. Még egy kis spekulatív elméletieskedő ábrándozástól sem riad vissza, amikor azon a vérkeveredési arányon töpreng, hogy a magyar jellemből éppen annyi — tíz százaléknyi — józanság hiányzik, amilyen arányú az országban a beolvasztandó német polgárság. Ezt mondja erről: „Valóban, én igen jótekonynak tartanám, ha például a kereskedelmi s iparos osztály a magánéletben is, szívben, lélekben úgy elkeverednék a magyarral, hogy azt csak az utolsó ítéletre hívó hatalom oszthatná szét ismét régi elemeire. E nagyobbbrészt német származású fajnak lényege éppen olyan tulajdonokat rejt magában, melynek a mieinkkel való elkeveredéséből, mint az erő és gyöngédség egyesüléséből — a legtökéletesebb lény származhatik. Még egy tizedrész német hangyaszorgalom, rendszeretés, számítás, lelkiismeretesség, pontosság — éppen kellő mennyiség, melynél se több, se kevesebb nem kell fajunkba — és a hazánkban megtelepült németiség éppen mintegy tizedrésznyi.”¹⁹

Mivel pedig a „szívben, lélekben” való elkeveredés — mint Vajda hirdeti — magyar nemzeti érdek, annak lezajlását, a folyamat ütemét nem szabad a véletlenre bízni. Tudatosan elő kell azt mozdítani, hogy mihamarabb hasznára váljék az ország fejlődésének. A *Csatárban* Vajda a nemzetiségek iránti türelmet hangsúlyozza, a kényszer alkalmazását elveti olyan utalásokban, amelyek inkább elvi álláspontját fejezik ki különösebb gyakorlati jelleg nélkül. Az *Önbírálatban* továbbmegy ennél s az elvi elutasítás fenntartása mellett gyakorlati tanácsokat is ad. Tanácsokat a helyes magatartásra, a tapintatos viselkedésre a nem magyar állampolgárokkal szemben, hogy rossz szokásainkat elhagyva, s célra vezető módszereket alkalmazva sietessük a közeledést. Vajda törekvését az a körülmény motiválta, hogy — mint erre Komlós Aladár rámutat²⁰ — 1861-ben fokozódott a türelmetlenség a magyar közvéleményben a más ajkú hazai népek iránt s Vajda ez ellen lépett fel. De a módszerbeli, taktikai tanácsok arra is figyelmeztetnek, hogy a közeledés, a kapcsolatok rendezése ekkor már — az abszolutizmus gyengülése idején — a napi gyakorlat szintjén jelentkezett. Ezért hangsúlyozza a szemlélődés helyett az aktivitás fontosságát s az ösztönösség helyett a megfontoltságot, a tudatos tapintatot. Vajda okfejtéséből kitűnik, hogy a gyorsabb ütemű beolvadás akadályá nem más, mint a röpiratban ostromozott nemzeti hibák és rossz szokások, az „ázsiaiság”, vagy „sínaiság”, ahogyan másutt nevezi. Ezeknek a hibáknak a levetkezése, az idejétmúlt életstílussal való szakítás nyithatja meg az utat az asszimiláció számára. „A polgár osztály” könnyebben vegyülne velünk, ha „egy kissé mi is engednénk valamit, például — ami ügyse használ — egy kis fölös-

¹⁷ I. m. 1089.

¹⁸ I. m. 1058.

¹⁹ I. m. 1058.

²⁰ Vita a nacionalizmusról. KOMLÓS Aladár hozzászólása SOMOGYI Sándor előadásához. MTA Osztályközlemények, 1960. 159.

leget üstökünkéből és a sallangból, jupiteri dölyfünkéből és annak a régi nagysághoz talán, de a mai szorultsághoz úgysem illő szertartásaiból”.²¹ Vagyis le kellene vetkezni azokat a szokásokat, amelyek elriasztják, távol tartják tőlünk nem magyar nyelvű honfitársainkat. Ilyen szokásként bélyegzi meg a pazarló életmódot, a túlzó magyarkodást, mert „e szakadatlanul a nemzetiség körül zajongó s annak féltéséből származó harang félreverés — felkölti a velünk lakó idegen fajok féltékenységet s illetőleg mintegy kihívja azt”.²² Más helyütt még élesebb szavakkal, a megsemmisítő gúny hangján egyenesen a középnemesség szemébe kiáltja, hogy az „paprikás, rókatorkos peleskei nótáriuskodásával, mogyorófás döbrögiskedésével egyfelől csábítja az özönvízelőtti táblabíró nemzedék maradványát, másrészt azonban elijeszti a legjótékonyabb, a hozzánk közeledő és belénk olvadni akaró idegen eredetű elemeket”.²³ Túlzó magyarkodás helyett — amely az idegeneket elriasztó külsőségekben éli ki magát — Vajda azt tanácsolja, hogy „ne annyira a nemzetiséget, mint a hazafiságot tegyük előtérbe” —, ez a legbiztosabb alap a megegyezésre. Ebben a szellemben adja praktikus tanácsait, olyanokat például, hogy magyar nyelvű sajtóterméket ne tukmáljunk nyelvünket nem beszélő nemzetiségekre, de azt elvárhatjuk tőlük, hogy a Széchenyi-szoborra adakozzanak, mert azt tudják, ki volt Széchenyi István. Hasonló példaként hozza fel azt is, hogy a budai magyar nyelvű népszínház jórészt a budai német ajkú hazafiak adományaiból létesült. Ilyen nézőpontból marasztalja el a Jókai szerkesztette *Magyar Sajtót*, mert az tiltakozott s nemzetiségi versengést csinált amiatt, hogy Desirée Artót francia vendégművész előbb nem a magyar, hanem az újtéri német színházban lépett fel. Az így keletkezett hecc alkalmas volt arra, hogy sértse a hazai németek érzékenységet és kedvüket szegje. Pedig itt fokozott tapintatra volna szükség — fejtegeti Vajda —, mert a hazai német „nem csupán hazafi, de magyar is óhajt lenni”. Ez a legvagyonosabb, legértelmesebb nemzetiségi réteg, meggyerése „határozott túlsúlyt” biztosítana a nemzetnek. Annál is inkább, mivel Vajda szerint „ez elemnek a magyarság melletti tetteles rajongása, vakbuzgósága, nemcsak a többi hazai, de magára a birodalombeli különböző népelemekre, sőt magára a bécsi központi kormánykörökre is oly hatással van, mely ránk nézve legalább annyi, vagy tán több előnyt vívott ki eddig is, mint amennyit ártani képes volt a meredt nyakú önbálványozás és a némely éretlen politikus chinézer türelmetlensége”.²⁴

Amennyi kárt okoz — mert eltaszít — a túlzó magyarkodás, a taktikai érzéketlenség és a tapintat hiánya, annyira fontos a vonzó tényezők erősítése, az a magatartás, amely kíváncsiságot tesz a nemzetiségek előtt a magyarsághoz való közeledést. Vajda itt az általa vallott „nemzeti politika hiszekegyeként” első helyen említi a „polgárosuló műveltséget” és az „előhaladást” társadalmi és szellemi téren. Ettől kettős eredményt vár: „ez biztosítja nemzetiségünket legjobban, ez gerjeszt rokonszenvet irántunk idebenn és künn”.²⁵ Az asszimilációt serkentő magatartás tehát a példaadás, az élenjárás a gazdagság, a kultúra fejlesztésében. Petőfinek a nemzeti színjátszásról mondott szavait alkalmazza Vajda a magyarság és a nemzetiségek kapcsolatára: „Olvadjatok be, aztán dicsők leszünk. Legyetek dicsők, aztán majd belétek olvadunk.” Vajda a második változatot vallja, jó lélektani és politikai érzéssel ismerve fel, hogy „a gőzerővel haladó jelenkorban a művelődés azon tűzfény, melynél egybeolvaszthatók a külön nemzetiségek”. A hódító példa fontosságát, az élenjárás áthasonító erejét hirdeti szinte rögeszme-szerű ismétlődéssel. S ezt teszi az

²¹ V. J. Ö. M. 1058.

²² I. m. 1048.

²³ I. m. 1057.

²⁴ I. m. 1066.

²⁵ I. m. 1060.

egyén kötelességévé, amikor arról szól, hogy a csizmadia ne szólamokkal akarjon kitűnni, hanem azáltal, hogy „ez iparágban felülmúlja az idegent.” De ezt tűzi feladatul a nemzet elé is, mert „lételt, uralmat” csak úgy tudunk biztosítani magunknak, ha betöltjük a civilizátor szerepét, vagyis ha „a polgárosító mai műveltség terjesztőivé” leszünk. A népek versenyét megnyerni csak akkor leszünk képesek, ha „szorgalomban, vállalkozó szellemben, leleményességben, hajlékonyságban” példamutatóan az élen járunk. Nem csak a nemzetiségek megnyerésének az útja vezet a polgárosodáson keresztül. A tét ennél is nagyobb: a magyarság megmaradása, a nemzeti lét vagy nemlét kérdése függ attól, vállalni tudjuk-e az élenjárók szerepét. Ezért tér vissza ismételten új és újabb változatokban a gondolathoz: „nemzetiségünk lételkérdése: vezérként előlmenni a művelődés minden ágában! Első lenni a hazai fajok és északkeleti szomszédaink közt minden mesterségben, művészetben, tudományban, iparban, üzletben — különben az idegen művelődés árja elsodorja nemzetiségünket”.²⁶ Ezzel szemben a hatalmi eszközök, az erőszak alkalmazása nemcsak az ország népeit távolítja el tőlünk, hanem általa saját fajtánkat is „megöljük, eltemetjük”.

Amit Vajda az *Önbírálat*ban úgy fogalmazott meg, hogy „szép eszményünk, a nagy vezérszerep Európa keletén”, az a célkitűzés — az előbbi részletező és magyarázó *Polgárosodás*ban — már a politikai program modorában úgy hangzik: „Mi kevert ajkú lakossággal akarunk egy magyar államot alakítani, és ahhoz csatolni az idegen ajkúakat érdek által”. Az „érdek”: szabadság, egyenlőség, jogok, fejlett ipar, kereskedelem, rend, jólét stb., egyszóval: polgárosodás. A magyarság kis létszáma ellenére is megvalósíthatónak tűnő modern, nemzeti Magyarországhoz Vajda számára biztató történelmi példa a régi Róma és „a mai Amerika”, mert „mind a kettő a magyarnál sokkal kevesebb eredeti elemből keletkezett, ...de mindenütt a jogok egyenlőségének roppant előnye a gyűlevész csoportból egy nagy nemzetet alkotott...”²⁷ Legyen tehát a cél a nagy vezérszerep, a nyelvében egységes nemzet megalkotása, s tegyük ennek „emeltívűvé” a polgárosultság útján meghódított nemzetiségeket és Ausztriát. Ebben foglalható össze a 60-as évek elején Vajda politikai koncepciójának a lényege.

Mi készíteti a magyarságot „más idegen elemet polgárosító (civilisator) és beolvasztó feladatra”? A kérdésre Vajda ezt a választ adja: „külső és belső geográfiai helyzetünk, fajkülönféleségi viszonyaink”. A magyarság létszáma alacsony, de nagyszámú és többféle nemzetiség él az országban s ezek a határokon kívül ill. a határok mentén lakó fajrokonaktól is támogatást kaphatnak. Ezért csak úgy boldogulhatnak, ha gyorsabban haladunk, és ha „a többiek által utolérhetlen kultúra által” hódítani bírunk. Történelmi küldetésünk a nemzetiségek civilizálása s nemzeti érdekünk beolvasztásuk. Mind a két feladat megoldási módja a magyarság gyors polgárosodása. De más megközelítéssel is ugyanerre a következtetésre jut Vajda. Művelődésünk messze elmaradt a kor szellemétől, hasonlóképpen korszerűtlen erkölcsi felfogásunk is. Így pedig nem tudunk hatást gyakorolni a hazai nem magyar népekre s nem tudunk tekintélyre szert tenni Európa fejlettebb országai előtt. Ezért hát „gyors, gyökeres reformra” van szükség, hogy magunkba tudjuk olvasztani a „hazabeli idegen fajokat” és megnyerjük az európai közvélemény támogatását. Jelszószerűen is megfogalmazza: „művelődés, magyarosodás, szaporodás”. Ebben rejlik a „nemzeti nagy létel” titka. S közülük az első, a művelődés a legfontosabb, mert hiszen — mint Vajda hirdeti — ez magyarrá teszi az ország népeit s gyarapítja a nemzet létszámát.

²⁶ I. m. 1070.

²⁷ I. m. 1206.

A művelődés-polgárosodás útján érhetjük el tehát az óhajtott célt. A kérdés most már az: „hogyan, mely eszközök által, mely irányban”.

Legfontosabb követelménynek azt tartja Vajda, hogy a nemzet jövőjét megalapozó nagy társadalmi reform legyen mindenben az irányadó és a mérték. Ennek kell alárendelni az ország igazgatását, ennek érdekei szerint kell meghatározni az egész belpolitikát. Mivel pedig a megvalósítandó polgárosodás elsődlegesen asszimilációs célokat szolgál, a politikai tevékenységet aszerint kell irányítani, módszereit, intézkedéseit aszerint kell megválasztani, hogy azokkal minél hatékonyabban megnyerjük magunknak a haza idegen ajkú lakóit. Vajda odáig megy, hogy kijelenti, ne azoknak a tetszéséhez igazodjon a politika, akik úgyis szeretik a hazát, mert magyarok, hanem a hazai nem magyar népek igényeihez, hogy így megszerettessük velük is önmagunkat és a közös hazát. Egyúttal olyan legyen ez a politika, amely szabadelvű szelleménél fogva a haladó polgári Európa rokonszenvét is kiváltja. Érdemes szósz szerint idézni Vajdát: „Az európai polgárosuló művelődés eszméje legyen azon középpont, melyhez minden belügyi még magas politikai intézkedéseinket is irányozzuk. Mert nem az a kérdés, mi tetszik nekünk, kik a hazát minden esetben sújtásban úgy, mint pantallonban, 1847-es vármegyékkel vagy 1848-as minisztériummal egyaránt szeretjük, hanem a kérdés, mi tetszik azoknak, akik a hazát még eddig kevésbé tudták szeretni, mert nem bírtuk azt velük megszerettetni, részint szó ami szó — attól önkelmöket elidegenítettük. Az a kérdés, mivel hódítsuk meg hazánknak vegyes fajait, felekezeteit, osztályait, s mivel szerezzük meg Európa elhatározó szabadelvű részének rokonszenvét.”²⁸

A rokonszenvet kiváltó és a hazát megszerettető intézkedések között az első helyen az a javaslat szerepel, amely Vajda polgárosodási programjának demokratikus jellegét emeli ki, vagyis az, hogy a magyar társadalom vezető osztályai mondjanak le minél több előjogokról. Ez a követelés világossá teszi számunkra, hogy Vajda nem pusztán a bécsi politika ármánykodásában látja a békétlenség forrását, hanem a magyar társadalom szerkezetében, a feudális kiváltságok tovább élésében is felismeri az ország népeinek közeledését késleltető akadályokat. De a korszerűtlen társadalmi berendezkedésre vezeti vissza a közerkölcs elvadultságát, az életmód elriasztó jelenségeit is. Ezért hangsúlyozza, hogy szükség van továbbá „úgy a felsőbb, mint a legalsóbb társadalmi osztálynál az erkölcsök nemesbülésére”. Hogy mi volt a véleménye Vajdának a hazai, főként a nemesi erkölcsökről, azt részletesen kifejtette az *Önbírálat*-ban. Fölháborodása, ostorozó szenvedélye olyan mértékű, hogy abból bőven telik a *Polgárosodásra* is. S amikor most az „erkölcsök nemesbülését” követeli, nem esik nehezére szinte egy lélekzétvételre elsorolni azokat a rossz szokásokat, erkölcsi fogyatékoságokat, amelyek elriasztják tőlünk a hazai „idegen fajokat”, s amelyektől — ha az európai művelt nemzetek közé akarunk tartozni — mielőbb meg kell szabadulnunk. Vajda vádirata így hangzik: „Ez a rendszer szülte a tulajdonjog iránti nomád könnyelműséget, lelkiismeretlenséget; a rendetlenség iránti sátoros cigány-szerű előszeretetet, a féktelen zsarnokságra, gyáva kényuraságra egyfelől, másfelől az aljas szolgaságra való hajlamot; az okatlan s néha tudatosan önkárosító dacos ellentmondás, visszavonás, közmondásosan világhíres magyar egyetnemértés ördögi szellemét, lábat adott a nemesi kiváltsággá fajult orgazdaságnak, eszményítő talajt az üres, lármás, szájaskodó henegezésnek, a könnyű, olcsó hazafiságnak, henyéségnek, hizlalta a hájas szenvtelenséget, aranyszékbe ültette a kongófejű, szívtelen dölyföt és tudja az ég, még mennyi egyéb maszlagot nevelt a haza kövér földjén”.²⁹

²⁸ I. m. 1157.

²⁹ I. m. 1160.

Az erkölcsök elvadtultsága szoros összefüggésben van a népnevelés, a közgondolkodás, a közművelődés elmaradottságával. Az erkölcsnemesítő, polgárosító munkát a legsürgősebb a színmagyar vidékeken kezdeni, itt kell mielőbb megszüntetni az elmaradottságot, hiszen másként hogyan járhatna élen, miként mutathatna vonzó példát a magyarság. A tapasztalat keserű kifakadásra készíti Vajdát, amikor az Alföld népére gondol: „És éppen ott legelhanyagoltabb a népnevelés, ahol a legnagyobb fokon kellene állnia, a tiszta, keveréktelen magyar faj lakta, a tulajdonképpeni Magyarországot alkotó egész nagy Alföld gazdag rónáin! Micsoda erkölcsök, micsoda szokások, minő őskori kezdetleges életmód, valóságos beduin világ! Sírhat a művelt magyar lelke, ha eltekint végig e nemcsak anyagi, de szellemi értelemben is zordon, vad pusztaságon”.³⁰

A polgárosító, az erkölcsöket és a közgondolkodást korszerűsítő folyamatban Vajda kiemelt szerepet szán a népoktatásnak. Véleménye szerint a néptanítók képzését úgy kell átalakítani, hogy a fiatal pedagógusok magukkal vigyék az új szellemet a falvakba. Azt a szellemet, amely a nemzetiségi és vallási türelmet képviseli, s föllép a mások anyanyelvét, meggyőződését sértő, gúnyoló magatartás ellen. Az iskolák sokat tehetnek az ország népei közötti közeledés érdekében. Ennek a célnak kell alárendelni Vajda szerint az oktatáspolitikát. „Mennyit érne az például — mondja —, ha magunk állítván tanítóképezdéket, minden legkisebb faluba küldött ilyen tanító egyebek között olyatén szabályokat is vinne magával, teszem, hogy a keze alatti magyar növendéket szigorúan eltiltván az idegen nemzetbeli társak csúfolásától, szívébe azok iránt szeretetet csöpögtessen. Hiszen a mai nemzedék már az iskolában, az utcán megmérgezi az idegen elemet, nemzetisége kigúnyolásával.”³¹

A nemzetiségi és vallási türelem ellen súlyosan vét a társadalom is. Vajda véleménye szerint a 60-as évek elején e tekintetben rosszabb a helyzet, mint 1848 előtt volt. A modern gondolkodással, s így a magyar nemzet alapvető érdekeivel sem fér össze az a magatartás, amikor „hazafi rüpkjeink” vétlen és művelt zsidókat kiutasítanak a liberális kaszinóból vagy a kávéházból csupán azért, mert azok zsidók. Tűrhetetlen az is, ha kigúnyolják a magyarul törve beszélő nemzetiségit s ezzel megakadályozzák közeledését: „Szegény tót vagy német, ha magyarul kotyogni kezd, még ma is leröhögik, sőt mi több, letiltják sokan, hogy mi jöjjen magyar lenni akarni”. Ha igényt tartunk a művelt nemzetek rokonszenvére és a hazai népek közeledésére — már pedig ez a polgárosodás célja —, akkor nemcsak hirdetni, hanem széles körben megvalósítani kellene a mások iránti türelmet. Hogy ettől mennyire hátra vagyunk, bizonyítékkul Vajda az irodalmi életet hozza fel. A „középkori előítéletesség” jeleit látja abban megnyilvánulni, hogy vannak szerkesztők, akik nem a tehetséget, hanem a származást nézik s egy-egy célzással, megjegyzéssel a nagyközönség előtt népszerűtlenné tehetnek érdemes alkotókat.

A „szabadság, egyenlőség, a jogok, kiváltságok megosztása, türelmesség fajok és felekezetek iránt, rend, jólét” megvalósítása révén Vajda a nemzet jellemét akarja korszerűvé, európaivá tenni. Csak az így átformált, modern magyarság lesz képes — mondja — „békés úton, a felsőbb művelődés erejével” hódítani, győzni a környező népek versenyében.

Mit jelent Vajda felfogása szerint ez a győzelem? Mit vár a nagy reform eredményeként? A polgárosodás a magyarokat „a náluknál műveletlenebb fajok jótékony nevelő uraivá teszi”, s nyomában az ország népességét „14 millió helyett 25 millió

³⁰ I. m. 1173.

³¹ I. m. 1167.

magyar lélek" alkotja majd. A „kettős roppant eredmény” tehát: a nemzetiségek elmagyarosodása, és az ország lakosságának tetemes növekedése.

A civilizatori szerep sikeres betöltése olyan haszonnal is járna, hogy a magyar főváros válhatna a táj népeinek kulturális centrumává, „hogy amiért ma Bécsbe mennek, ezentúl Pestre jönnének Bukarestből és Kolozsvárról”. A „kelet Párisává” emelkedett Pest eszméjét — mint azt a kritikai kiadás VI. kötetének jegyzetei részletesen kimutatják — Vajda Kemény Zsigmonddal, Eötvös Józseffel együtt vallja s megtalálható az már Széchenyinél, akit Vajda János sok vonatkozásban tanítójaként tisztel, s akinek politikai elgondolásaiból bőségesen merített.

Polgárosodási programjának további kedvező hatását abban jelöli meg, hogy a közjólét és az asszimiláció nyomán lélekszámban jelentősen megnőtt magyarság „egy nagy hatalmat, tudniillik a jelen birodalom súly és központját” képezi majd, vagyis hogy nemcsak a középeurópai művelődésnek, hanem az eddig Bécs irányítása alá tartozó országok és területek kormányzásának is a székhelye, centruma lesz Magyarország ill. Buda-Pest. A birodalom súlypontjának kelet felé, Magyarországra történő eltolódása pedig nemcsak közigazgatási és politikai központtá tenné a magyar fővárost, hanem székvárossá is, a „felséges uralkodóház” lakhelyévé. Így támad a „magyar Szaharák”, a „beduin világ” helyén Vajda — Kemény Zsigmond, Széchenyi és mások eszméivel rokon — szép ábrándja szerint egy „hatalmas magyar birodalom”, nem is nagyon távoli jövőben, „egy nemzedék élettartama, legföljebb 30—40 év alatt”. Vagyis valamivel korábban, mint Jókainál *A jövő század regényében*, mintegy ötven évvel megelőzve „Habsburg Árpád” uralkodását. A romantikus álom irrealitását tovább fokozza, egyben azonban Vajda őszinte demokratizmusát, mély humanizmusát hangsúlyozza az a mozzanat, hogy ezt a néhány évtized alatt végbemenő történelmi csodát „puskalövés nélkül, szent békességben” szeretné véghezvinni. A későbbiekben is többször visszatér még ehhez az elképzeléshez, de amikor már az európai hatalmi egyensúly gondolata foglalkoztatja és — az olasz, német példa után — a szláv egységtől való fenyegetettség félelme is eltölti, kevésbé békés megoldásokkal is próbál megbarátkozni.

A „nemzeti eszmén épülő polgárosulás” tehát azt jelenti, hogy Vajda a kor igényeivel összhangba akarja hozni és a korabeli fejlett nyugati országok színvonálára kívánja emelni a magyar gazdaságot, a közműveltséget, a társadalmi rendet, a nemzeti jellemet. De ennek a kívánt átalakulásnak elsődlegesen mégsem társadalmi indokoltsága van Vajdánál, hanem kiemelten nemzeti. Nemzeti célzatú ez a polgárosodás, mert az idegen fajok közé ékelt magyarság pusztulását, elnyeletését akarja megakadályozni, sőt általa biztosítani kívánja a nemzet számbeli gyarapodását és a nemzetiségi kérdés megoldását a békés, természetes asszimiláció útján. Ez pedig azt jelenti, hogy Vajda szemléletében a nemzet és haladás fogalompár közt az elsőre esik a hangsúly, vagyis a polgárosodás nem cél, hanem eszköz a nála fontosabb, a neki fölérendelt nemzeti érdekek és célok megvalósításában. Sőtér István figyelmeztet arra, hogy ez a koncepció lényegéből fakadóan ellentmondásos, s hogy „Vajda elvei éppúgy mutatnak a radikális demokratizmus, mint a nemzeti és faji sovinizmus irányába”.³²

Az ellentmondás még élesebbnek tűnik, mikor a *Polgárosodás* utolsó fejezetében azt olvassuk: „Az emberiség eszméje... annyival nagyobb, erősebb a nemzetiségnél, amennyivel egy speciális haza eszméje nagyobb az egyes embernél. Az emberiség eszméje inkább a felvilágosodásé, a magasabb műveltségé, a nemzetiség inkább az úgynevezett barbarizmusé. Amint az ember előbb csak egyes családok, majd aztán

³² SÓTÉR István: I. m. 335.

törzsek, végre nemzetekre oszlott, amint műveltsége egy egész nagy állam megalkotására képesíté —, úgy a művelődés tovább haladván, végcélja nem lehet más, mint az összes emberiségnek, nemzeti szellemeik megtartása mellett — egy nagyszerű államrendszerbeni egyesülése. E nagy cél felé irányul a jelen s közeljövő törekvése, emellett minden egyes nép sajátlagos érdeke másodrendűvé törpül”.³³ Itt tehát Vajda az előbbi télt megfordítja, úgy is mondhatnánk, „a talpára állítja”, amikor a nemzeti érdeket aláveti az egyetemes haladásnak. A röpirat e fejezetével kapcsolatban Sőtér István „a nemzet fölül helyezett emberiség eszméjének” a jelentőségét hangsúlyozva rámutat ennek a 48-as forradalmi korszakban gyökerező voltára, arra, hogy Vajda itt a forradalmak eszmei örökségét idézi meg a „szűk magyar látópont”, a nemzeti bezárkózás ellen, s hogy itt a haza-központú irodalommal szemben már egy egyetemesebb igény fogalmazódik meg, azé a modern irodalomé, amelyet majd a *Nyugat* nemzedéke fog megteremteni. Sőtér István megállapítását Vajda érvelése, irodalmi példái meggyőzően alá is támasztják. De az sem lehet kétséges, hogy itt Vajda nemcsak irodalomról beszél s a fejtegetése olyan magasabb eszmék és célok megvilágítására irányul, amelyek megközelítésében nemcsak az irodalomnak, hanem a politikának is fontos szerepe van. Ezért szól „a politikai és poétai próféták nagy és szoros feladatáról”. Ezért hát jogosan vetődik fel a kérdés, hogyan illeszkedik be Vajda eddig követett gondolatrendszerébe ez az utóbbi tétel, összeegyeztethető-e a két, egymásnak merőben ellentmondani látszó gondolat.

Vajda az *Önbírálatban* és a *Polgárosodásban* is ismételtelen szavá teszi a túlzó magyarkodást, a nemzeti külsőségek erős hangsúlyozását, a lépten-nyomon hangoztatott hazafiaskodó frázisokat. Ezeket kettős indokolással veti el. Mert ázsiaiinak, primitívnek, a művelt magatartással ellentétesnek tartja, olyannak, ami akadályozza a hazai fejlődést; másrészt olyannak, ami ellenszenvenessé tesz bennünket Európa népeinek szemében, idehaza pedig elriasztja a nemzetiségeket, tehát útjában áll az asszimilációnak. Ha az emberiség eszméjének magasabbrendűségéről szóló mondatokat ebből a kiindulásból próbáljuk megközelíteni s azokat a röpiratok, főként pedig a *Polgárosodás* gondolatmenetében és az adott szövegekörnyezetben vizsgáljuk, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Vajda nem kerül önmagával ellentétbe. Itt is azért hivatkozik — a túlzó magyarkodással szemben — az egyetemes emberi szempontokra, hogy a közvéleményt kimozdítsa maradi helyzetéből és meggyőzze a polgárosodás szükségességéről. Másrészt peddig itt is arra figyelmeztet — mint többször más helyen —, hogy az európai népek rokonszenvére csak a művelt magyarság számíthat. S itt sem mulasztja el a már többször említett intést, hogy „élire pedig ne állítsuk a nemzetiségi kérdést, mert mi azzal többet elriasztunk, mint amennyit jelenlegi helyzetünkben adni képes, édes kevés előnyökkel magunkhoz vonzhatunk”. Az ellentmondás tehát nem a gondolatmenetben van, hanem — mint Sőtér István megállapította — a „nemzeti eszmén épülő polgárosulás ideológiájában”, amely az egyetemes társadalmi célok megközelítését akadályozza a nemzeti érdekek abszolutizálásával. Vajda az emberiség eszméjét hirdette mint a művelődés végcélját, ugyanakkor a nemzet, a „speciális haza” érdekeit helyezte mindenek fölé. Ha — mint Sőtér István írja — Ady a polgárosodási programban is méltán tekintheti elődjének — ez az előfutár-szerep talán arra is feljogosít bennünket, hogy Ady „két meggyőződésű” közérzetének a kezdeti változatát lássuk Vajda szemléletében.

A nemzeti „nagylét” számára Vajda egyik „emelyű”-ként a polgárosodás útján beolvasztandó nemzetiségeket tekintette, a másik emelyű szerepét Ausztriának szánta. Gondolatrendszerében a kettő összefügg, egyik feltételezi a másikat.

³³ V. J. Ö. M. 1207—8.

A Bach-rendszer bukását követő években a magyar politikai közvéleményt foglalkoztató kérdések között első helyen állt az, hogyan kell rendezni Magyarország és Ausztria kapcsolatát s ezzel párhuzamosan miként oldható meg a nemzetiségi probléma. A rendezésre két lehetőség kínálkozott. Az egyik Kossuth konföderációs terve, amely 1862. közepén vált ismertté s amely oly módon teremtette volna meg az európai egyensúlyt, hogy a dunai népek államszövetségét kívánta létrehozni. A másik lehetőség az Ausztriával való szövetség, amelynek eszméi előkészítését, megalapozását Széchenyi műveiben, sokoldalú, aktuális megindokolását pedig Kemény Zsigmond röpirataiban találják meg a politika iránt érdeklődő olvasók.

A nagyobb befolyást a közvéleményre az utóbbi alternatíva gyakorolta, Kossuth tervét pedig elutasították. Ezt tette Vajda is a 60-as évek végének rövid időszakát kivéve. Vajda — Széchenyi eszméinek hatásától is ösztönözve — az Ausztriával létesítendő szövetség híve volt s arra számított, hogy a szövetségen belül a vezető szerep idővel a magyarság kezébe megy át. Abban azonban — legalábbis a 60-as évek elején — elhatárolta magát az osztrák szövetséget vallók — konzervatív és középnemesi — táborától, hogy e megegyezést nem volt hajlandó a nemzetiségekkel szemben, azok rovására támogatni. Ez ugyanis Vajda szerint az „1847-es katakomba szerű vármegyes” irány elképzelése volt. Ezért elutasítja, mert az ellenségünkkel teszi a nemzetiségeket s idegen a polgárosodás szellemétől is. Vajda gondolatmenetének főbb lépései a következők: az 1849 után kialakult helyzetben „csekély számunk és rokontalan voltunk mellett szövetség nélkül nem állhatunk fenn”. Szövetség szempontjából pedig Ausztria és a nemzetiségek jöhetnek számba. Mint láttuk, Ausztriát a nemzetiségekkel szemben — nem vállalja. De ennek a fordítottját sem, mert a nemzetiségekkel illetve azok anyanemzeteivel, a dunai népekkel való társulást Ausztria ellenében csak „a legmerészebb va banque pártbeliek fedezték fel”. De a két lehetőség mindegyikének egyidejű elutasítása is veszélyes, hiszen „volt idő, midőn titáni égberontó vakmerőséggel mindkettőt (t.i. Ausztriát és a nemzetiségeket is) elvetettük és ekkor csakugyan a legmélyebbre buktunk”. Így hát Vajda számára csak egyetlen változat marad: „fogadjuk el szövetségesül mind a kettőt”. Éspedig abból a célból, hogy „Ausztriát és a nemzetiségeket nemzeti lételünk emeltyűivé, főtámaszaivá tegyük”. Ebből kitűnik, hogy Vajda nemcsak a polgárosodást — s azon keresztül az asszimilációt — állítja a nemzeti célok szolgálatába, hanem a közjogi probléma megoldását is. Mind a kettő eszköz jellegű, „emeltyű” a nemzeti megmaradás, a hegemonia biztosítása és az óhajtott történelmi szerepvállalás, a dicső jövő érdekében.

Álláspontja kialakításában nemcsak Széchenyi és az ő nyomán népszerűvé vált eszmék játszottak szerepet. Vajda gondolkodását a forradalom és szabadságharc tapasztalatai is formálták. Ezek alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy Magyarország és Ausztria együvé tartozását „háromszázados politika”, „hagyományos és végzettszerű politika”, az európai helyzet, a „dolgok rendje” követeli. De a dolgok rendje sugalmazza az ország népei közti békét is. Ezért jut Vajda a közelmúlt figyelemztetése nyomán arra a tanulásra, hogy a nemzetnek „nem szabad elégetni háta mögött a visszavonuló hidat, mint ezt például 1849-ben cselekedte. Sőt ha két híd van, miért ne tartsa meg mindkettőt.”³⁴ Miért? Talán előrelátó óvatosságból? Ha az egyik híd összeomlik, maradjon még egy lehetőség? Nincs okunk és jogunk sem, hogy kétségbevonjuk Vajda őszinteségét a kettős közeledés, a kétirányú megegyezés dolgában. Nem a jószándék hiányát, inkább a romantikára hajlamos politikai álmodozás logikus következményét kell látnunk abban, hogy a „két híd” elméletét hamarosan maga Vajda is kénytelen lesz feladni. Amikor ugyanis a kettős szövetkezés

³⁴ V. J. Ö. M. 1186.

elvét megfogalmazta, nem számolt azzal, hogy ez két alapvető körülmény folytán teljességgel megvalósíthatatlan. Hiába élt benne mélyen a 49-es tragédia emléke, számításán kívül hagyta annak egyik fontos tanulságát, azt, hogy a magyarság és a nemzetiségek ssövetkezése Bécs számára nem kívánatos s ezért igyekszik azt minden módon megakadályozni. A másik körülmény a nemzetiségi törvénytervezet „politikai magyar nemzet” elve, amely leküzdhetetlen akadályként állott a nemzetiségekkel való megegyezés útjában.

Ha ezekkel nem vetett számot, amikor a kétirányú közeledést hirdette, tévedésére hamarosan maga a gyakorlat figyelmeztette. A nemzetiségek még az 1861-es országgyűlés tanácskozásai alatt szervezkedtek s megfogalmazták nyilatkozataikat, amelyekben — a történelmi határok tiszteletben tartásának hangoztatása mellett — követelték nemzeti elismertetésüket és az általuk lakott területek számára önálló beligazgatást, autonómiát sürgettek. A szászok és a románok Erdély sorsát egy új választási törvénnyel megválasztott erdélyi országgyűlés döntésére kívánták bízni. A nemzetiségi mozgolódás növekvő aggodalmat váltott ki az egész országban és a Béccsel kötendő alku útjára készítette mindazokat, akik veszélyeztetve érezték a magyar nemzeti érdekeket. Véleményüket Kecskeméthy Aurél szavai fejezték ki találóan, amikor azt mondta, hogy a nemzetiségekkel való kibékülésért ill. megegyezésért sokkal nagyobb árat kellene fizetni, mint amibe az Ausztriával kötendő szövetség kerülhet.³⁵

Vajdának az országgyűlés feloszlását követő hónapokban rá kellett jönnie, hogy a két hid koncepció járhatatlan, sőt ellenünk irányuló szövetkezés van készülőben, mert a törvénytervezet körül támadt nézeteltérések miatt a nemzetiségek újból Bécshez közelednek, onnan várnak — velünk szemben — segítséget s ott reménykeltően meg is hallgatják őket. Ez Vajda számára azt jelentette, nemcsak hogy nem tekintheti többé Ausztriát és a nemzetiségeket „emelyűnek”, kettős felhajtó erőnek a magyarság emelkedéséhez, hanem azzal az eshetőséggel is számolnia kell, hogy ezek ketten a magyarság romlására, érdekeinek megkárosítására kötnek paktumot. Ha a kettőt nem lehet, legalább az egyiket — Ausztriát — meg kell tartani, illetve megnyerni a magyar nemzeti célok érdekében. Így következett be a fordulat Vajda szemléletében s pár hónap eltelté elegendő volt ahhoz, hogy törölje gondolatrendszeréből a nemzetiségekkel való együttműködést s helyette fokozott erővel igyekezzen bizonyítani az Ausztriához való kötődésünk sorsszerűségét.

Vajda — akinek gondolkodásában a nemzeti megmaradás és a fényes jövő vágya meghatározó szerepet játszott — fokozottan átérezte a megélt nemzetiségi tevékenység, a bonyolulttá váló politikai helyzet okozta riadalmát. A *Polgárosodás* alaphangját az erős bizakodás, a nemzeti jövő hitének biztonsága határozza meg. Az egy évvel későbbi cikksorozat, az *Irányszemek* már nem mentesek a veszélyérzetet, az aggodalmat kifejező megjegyzésektől. Vajda érvelésében itt már gyakran jelentkeznek olyan elemek, amelyek közérzetének, politikai felfogásának megváltozásáról árulkodnak. Előadásmódja is gyakran védekező, sőt védekezve támadó hangnemet alkalmaz a nemzetiségekkel szemben. Az *Irányszemekben* már „a hazánkban lakó nemzetiségek nyílt titkos intencióiról” beszél, sőt önvédelmi szempontból szükségesnek tartja „hatalmas szövetségeik súlyának elfogulatlan mérlegelését”. Hivatkozik a magyarság kicsi és rokontalan voltára, s ezért olyan állami keretek kialakítását sürgeti, amelyek „védőpaizsként” óvják a „külföldi nemzetiségek nyomásától”, másutt amiatt fejezi ki aggodalmát, hogy az ország nem magyar népei külföldről kapnak támogatást törekvéseik megvalósításához.

³⁵ Kr. k. VI. Politikai röpiratok 336.

Az a Vajda, aki korábban oly sokszor hivatkozott büszkén vállalt szabadelvűségére, most korlátokba ütközik és azt hangoztatja, hogy a liberalizmusnak határai vannak, nem alkalmazhatjuk azt önmagunk érdekei ellen, főként akkor nem, amikor történeti jogaink, magasabb műveltségünk, a „szellemileg felsőbb” magyarság veszélyeztetéséről van szó. Ilyen veszély, — a „mai nap helyzetének aggasztó képe” — tárul Vajda elé az erdélyi országgyűlés összehívásának hírére. Attól tart, hogy ezt biztatásnak tekintnék a többi nemzetiségek is saját autonomista céljaik érdekében. Vajda szavaiból a területi integritás féltése szól s az is kiderül, hogy milyen okok miatt nem tudja elfogadni a dunai konföderáció tervét. „Az összehívandó erdélyi országgyűléstől várja a jobbat az „A Hon”-féle optimista, pedig még ez sem minden, — szól Vajda aggodalmas figyelmeztetése, — A fennálló rendszer súlya alatt követhetni fogják a szomszéd román megyék, aztán Horvátország, végre a Vojvodina...pro coronide még Szvatoplukia? A „dunai konföderáció” tervének létesülésétől egyaránt félnek békülő és nem békülő pártjaink. És mégis mindketten oda működni látszanak persze öntudatlan, hogy e terv létesüljön, nem ugyan eredeti szerzője, de annak ellenfele által végrehajtva. Ez a mai nap helyzetének aggasztó képe.”³⁶ A nemzeti érdekeket féltő aggodalma, a fenyegető veszélyekkel szemben tanúsított óvatossága alapján érzi felhatalmazva magát arra, hogy figyelmeztesse az ország sorsát intézni hivatott vagy arra jogot formáló pártokat. Az ország területi egységének megóvása szorosan összekapcsolódik nála a magyarság vezető szerepének, uralkodó helyzetének féltésével. Ezért fogja korlátok közé a liberalizmust, amikor már úgy érzi, hogy további növelése a nemzet kárára válna. Érveit így fogalmazza meg: „Nem dobjhatjuk oda Erdélyt a fejletlenebb többségnek, a szabadelvűség e mérve már a fennálló viszonyok közt gyávaság vagy együgyűség volna... Sőt, éppen helyesen felfogott szabadelvűség alapján mondhatjuk, miképp nemcsak történeti, de korszerű haladási elvek szerint is jogosult kívánságunk, hogy a hazának történethatárai közt élő magyar nemzetiség semmi más durvább különomásnak áldozatul oda ne vettessék. Ha korunkban minden egyéb fölött a műveltségnek van előjoga és ha a társadalmi egyenlőséget nem anyagi alapon, de a szellem jogos követelményei szerint rendezni tartjuk célszerűnek, akkor nemzetünk méltán követelheti, hogy magasabb értelmisége a nyers tömeg által — éppen ennek saját, de rosszul felfogott érdeke ellenére is — agyon ne nyomassék.”³⁷ A történelmi ország területi integritásának s ezzel együtt a magyar hegemoniának a védelme mögött már bizonyos indulat is lappang, amint erről Vajda mondatai árulkodnak. Mert amit védekezésként, a magyarságot fenyegető veszedelem elhárítása céljából mond, abban támadás is van, a nemzetiségek magyarelleness fellépésének megbélyegzése s alkalmas a nacionalista közhangulatnak a testvértelen elleni fölszítására. Egyebek közt ilyen kicsengésű az a nyilatkozata is, amelyikben a nemzetiségek autonóm törekvéseiről szól: „Elengedhetetlenül megköveteljük, hogy bármelyik szórványos többségével külön államot az államban ne alkosson s ne legyen szabadalma a keresztyén műveltségnek ezeréves szolgálatokat tett s nála műveltebb, szellemileg felsőbb magyart agyonszorítani.” A nemzetiségi határozatok a területi belkormányzatot ekkor és még hosszú ideig a történelmi határok között, a politikai egység megőrzése mellett kívánták érvényesíteni. De Vajda — és szinte az egész magyar közvélemény — ebben a törekvésben a nemzeti önállóság veszélyeztetését látta. Ezért a lét vagy nemlét alternatívájaként fogta fel, s Jókaival és másokkal egyetértésben abszurd, utópisztikus elképzelésnek tartotta az önkormányzat megvalósítását. „Messze van még az a kor nagyon, melyben egy-egy megye vagy akár falu

³⁶ I. m. 220.

³⁷ I. m. 183.

is külön államot képezhet... Azért a magyar nemzet vagy őrizze meg eddigi állami egységét vagy... csapjon föl világpolgárnak.”

A múlt századi magyar liberalizmusnak az a sajátossága is jelentkezik már itt Vajdánál, hogy szakadék támad a szavak és a valóság között, hogy a politikai nyilatkozatokban hirdetett egyenlőség a magyarság és a nem magyar népek között a gyakorlatban egyenlőtlenséget takar. „Nem akarunk mi hajszálnyi előjogot fajunknak a többi fölött” — hangoztatja Vajda s a teljes egyenjogúság megvalósításaként szükségesnek tartja, — az egyébként jogos, igazságos „zsinórmérték” alkalmazását —, hogy „az egyén rendelje alá magát a magasabb államérdeknek” akár magyar vagy román vagy szláv. De azt neki is tudnia kellett, hogy — mivel az állam magyar —, a meghíúsult egyezkedési kísérletek után egyelőre Bécs felé orientálódó nemzetiségek a maguk érdekeit a magyar érdekekkel sem összeegyeztetni, még kevésbé az előbbieket az utóbbiaknak alávetni nem akarták.

Szükségszerű, hogy amilyen határozottan elveti a nemzetiségi törekvéseket s ártalmasnak minősíti a velük való szövetkezést, olyan buzgalommal érvel most Ausztria mellett. Benne látja a biztosítékot Magyarország területi egységének megvédésére: „Ez érdek az, mely köti Magyarországot Ausztriához századok óta és fog a kötni még tán századokig”. Ez a szövetség „életszükség”, ez a feltétele a nemzet megmaradásának és a fejlődés útján való előrejutásának is. A kétféle szövetség lehetősége Vajda szemében most már az élet-halál ellentétéként jelentkezik, ezért jut arra a következtetésre, hogy „aki Ausztriával szövetségünket a haladással, a pusztán nemzetiségekkelit azonban egynek érteni képes állami létünk s idővel nemzetiségünk szétolvadásával: — az meg fogja érteni azt is, miért életszükség nekünk Ausztria szövetsége s ki meri mondani, hogy ha megszakítná valamely végzet az összekötő kapcsot, újra meg kellene azt újítanunk.”³⁸

Az Ausztriával kötendő, ill. megújítandó szövetség Vajda számára nemcsak az ország és a nemzet megmaradásának a záloga, hanem a „nagy lét” ígérete is, reményt nyújt arra, hogy „a magyar korona történeti adósságleveleit” behajtsuk déli és keleti hódításokkal, visszahozza Nagy Lajos birodalmának dicsőségét, hozzásegít ahhoz, hogy betöltsük civilizátori küldetésünket, a közvetítő szerepet kelet és nyugat között. Az egymásra utaltság kölcsönös — mondja Vajda —, mert Ausztriának is szüksége van a magyar segítségre. Hiszen a magyar sereg a szabadelvűség és az európai műveltség zászlója alatt harcolhat „kelet barbarizmusa, észak vandalizmusa” ellen.³⁹

Mentségül talán nem, de magyarázatul szolgálhat, hogy Vajda a kelet-nyugat közötti közvetítés, a civilizátori hivatás hangoztatásával nem állott e korban egyedül. Hasonló módon vélekedett a politikához nála jobban értő Kemény és Eötvös is, sőt az eszmék eredete a reformkorra, Széchenyi törekvéseire is visszavezethető.⁴⁰ De bárhonnan is erednek, nincs mit szépíteni Vajda felfogásán s aligha csak arról van szó, — mint Komlós Aladár írja —, hogy Vajda „a lelke mélyén nacionalista álmokat melenget”. A nacionalista álmok és a hódító politika hirdetése, később majd a nagy magyar birodalom álma szükségszerűen következik Vajda legfőbb politikai alapelvéből, mely szerint a nemzet érdeke mindenek felett való.

³⁸ I. m. 182.

³⁹ I. m. 209—10.

⁴⁰ I. m. 511.

Egyelőre a magyar nagyhatalmi álmok eltűnnek Vajda gondolatvilágából. Az *Irányszemek* megjelenését követő évtized írásai nem szólnak a civilizációs vezérszerepről, sem a történelmi adósságlevelek beváltásáról. Igaz, ezekre az évekre esik Vajda írói pályájának legnagyobb megrázkódtatása, „kiűzetése” az országból s 1866-ban történt visszatérése után is egy ideig súlyos gondokkal kellett küzdenie. Üldöztetése, átmeneti kikapcsolódása a hazai szellemi életből természetesen gondolkodásán is nyomot hagyott.

Komlós Aladár azt írja erről az életszakasról, hogy „Vajda sohasem lát tisztában, mint az 1867—74 közti években. Ezidőben nincs ellentét a társadalmi és a közjogi, ill. nemzetiségi kérdésben vallott nézetei közt.”⁴¹ Ez abban az értelemben igaz, hogy írásait valóban demokratikus szellem hatja át akár a kiegyezésről, akár a polgári fejlődés szükségességéről, akár pedig a nemzetiségekről szól. A „sohasem lát tisztában” minősítésből azonban nem szabad arra következtetnünk, hogy ez időben Vajda gondolkodása, szemlélete alapvetően, a lényegét érintően megváltozott volna. Erről szó sincs. Csupán azt történt, hogy — mivel a 67-es paktumot hiányosnak, elégtelennek tartotta — Ausztria időlegesen kimaradt politikai terveiből. Akik pedig a kiegyezést megkötötték, most a hatalomban ültek az ellenzékbe szorult Vajdával szemben. Ezek a körülmények késztetik Vajdát a dunai konföderációhoz való átmeneti közeledésre s az együttműködésre a Kossuthot támogató párttal ill. annak sajtójával. De gondolkodásában továbbra is a nemzeti érdek, a megmaradás, a művelődés útján remélt hódítás, a békés asszimiláció a meghatározó elem. Változatlanul nagy gondja a főváros magyarosodása. 1866-os egyik cikkében arról kesereg, hogy az utóbbi két évtized alatt a pesti vendéglők, kávéházak, üzletek tulajdonosai megtanultak ugyan magyarul, de a katolikus templomok nagy részében még németül hirdetik az ígét s vannak elemi iskolai tanítók, akik nem tudnak magyarul. Hogy Vajdában e tapasztalatok milyen érzést keltek, cikkének címe — *Keserű falatok* — is tanúsítja.⁴² Sürgeti a főváros gyorsabb magyarosodását s ebből a célból tartja fontosnak a nemzeti nyelv és kultúra terjesztését, a hatékony színházfejlesztést.

A 67-es kiegyezést elutasítja, mert „az abszolutizmusnak ezen mindenesetre mérsékeltebb formája” csak 8—10 évvel korábban, a számunkra kedvezőtlenebb viszonyok közt lett volna elfogadható, de mikor Ausztria helyzete megrendült, ennél többet követelhetett volna a magyarság. Vajda szerint a közös ügyekben nem lett volna szabad engedményeket tenni, a dualista rendszer helyett pedig csak persónáluniót kellett volna létrehozni.

A kiegyezést hibáztatja azért is, mert az kedvezőtlen hatással van a nemzetiségek és a magyarság viszonyára. Itt is azt a nézetet vallja, mint a *Polgárosodásban*: arra kell törekednünk, hogy a magyarságot vonzóvá, a közeledést kívánatosá tegyük s egyben tekintettel kell lennünk a velünk lakó népek érzékenységre. Ez a két szempont tér vissza a 67-et elutasító érvei között, a korábbihoz képest azzal a kiegészítéssel, hogy itt a szomszéd népekre is utal, a konföderációs nézőpont alapján. A magyarság, — illetve a nevében egyezkedő Deák-párt — a közös ügyek elfogadásával lemondott függetlenségéről, az önvédelem feltételeiről, s ez csökkenti tekintélyét, nem teszi vonzóvá a szomszéd népek szemében. „Egy nemzetiségnek, egy szomszéd államnak sem állhat érdekében — mondja Vajda — szorosan csatlakozni oly nemzethez, mely lemond arról, hogy független ura legyen adott szavának, sorsának,

⁴¹ KOMLÓS Aladár: Vajda Válogatott politikai írásai. 25.

⁴² *Keserű feladatok*. Magyar Világ, 1866. ápr. 5.

jövőjének, önállóságának, szabadságának — és amely nemzet megelégszik az alkotmányosság rongyaival.” A másik szempont, a tapintat, a helyes taktikai érzék szükségessége is helyet kap a 67-et ellenző érvek között, mikor Vajda arról beszél, hogy a Béccsel aláírt szerződés „a társországek és a nemzetiségek érdekharcát provocalja ellenünk s megnehezíti azoknak a magyar nemzettili kiegyezését.”⁴³ Ugyanerre a következtetésre jut, amikor Délkelet-Európa politikai arculatát vizsgálja s azt egybeveti a 67-ben kialakult helyzettel. A nemzetiségi kérdés itt is a határokon kívül élő népekkel kapcsolódik, a kossuthi terv hatása munkál Vajda gondolatai között, amikor úgy fogalmaz, hogy a Deák-párt szerződése kihívás a hazai nemzetiségek ellen és „az aldunai népek ellen”. A kiegyezők nemcsak gátolják a magyarság és szomszédainak közeledését, hanem súlyos károkat is okoznak nekünk, mert „a nemzet ellenségeivé tettek mindenkit és a szabadságra törekvő népek általános ellenszenve az ország romlását vonja maga után”.⁴⁴

Sem a dunai szövetség átmeneti helyeslése, sem a nemzetiségi kérdés megoldásának demokratikus javaslatai nem jogosítanak fel annak feltételezésére, hogy Vajda egy pillanatra is lemondott volna a területi integritásról. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert Komlós Aladár monográfiájának egyik megállapítása félreértésre adhat okot. Itt ugyanis azt olvassuk, hogy Vajda „a nemzetiségi kérdés megoldásául a dunai konföderációt s általában a demokráciát propagálja... s odáig megy, hogy az önállósulási törekvéseket sem ellenzi.”⁴⁵ S bizonyító példaként Vajdát idézi: „Mi sokkal inkább kívánatosabbnak tartjuk hazánkra nézve azt, hogy határainkon barátságos indulatú önálló országok, mintsem ellenséges érzelmű alattvalók legyenek.” Csakhogy ebben a cikkben⁴⁶ nem a nemzetiségi kérdés megoldásáról van szó, s még kevésbé a hazai nemzetiségek feltételezett önállósulási (kiválási) törekvéseinek elfogadásáról. A cikk címe *Levelek egy képviselőhöz*, alcíme: *A nemzetiségi érzékenység kíméletet követel*. A szerző abból indul ki, hogy egy „szerbországi úr” levelet írt pesti barátjának s abban kifogásolja a magyar királyi esküszövegnek azt a záradékát, mely szerint a király köteles visszaszerezni az egykor a magyar korona fennhatósága alá tartozó szomszédos országokat. A szerző a kifogást jogosnak érzi s kijelenti cikkében, hogy ellenez minden erőszakot, elveti a hódítást. Ekkor következnek a Komlós Aladár által idézett sorok s majd még valami, amit Komlós nem idéz: „Különben is a magyar korona birodalma jelen határai között elég nagy, hogy államot képezzen s megálljon, ha a nemzetiségi kérdés az igazság alapján megoldatik.” Az utolsó szavak is azt bizonyítják, hogy a nemzetiségi kérdést a szerző ország-határon belüli problémának tekinti, s írásában nem a hazai népekről, hanem a szomszédos országokról van szó. Ezekre mondja, hogy jobb a szabad szomszéd, mint a leigázott alattvaló.

(Még egy megjegyzés kívánczik ide. Komlós Aladár ezt a cikket — bár a költő műveinek listáján nem szerepelteti — Vajda írásaként tünteti fel, holott a *Magyar Újságban* Irányi Dániel neve olvasható a szöveg alatt. Hasonló módon jár el a Vajda Kritikai kiadás VI. kötete [533. l], amikor a *Philosophi levelek* c. cikksorozatot egyértelműen Vajdának tulajdonítja s azt állapítja meg, hogy az „fontos dokumentuma... Vajda gondolkodásának”. Holott a *Magyar Újságban* 1868. február 5-én indított közlemény Szilágyi Virgil nevével jelent meg. Erre a körülményre a kötet szerkesztője

⁴³ Pest, április 3. Magyar Újság, 1867. április 4. Közli a Kr. k. VI. 532.

⁴⁴ Délkeleti viszonyok. Magyar Újság, 1867. aug. 7.

⁴⁵ KOMLÓS Aladár: Vajda János. 143.

⁴⁶ IRÁNYI Dániel: Levelek egy képviselőhöz. (A nemzetiségi érzékenység kíméletet követel). Magyar Újság, 1867. jún. 26.

nem utal, csak arra hivatkozik, hogy több eszme tér itt vissza az *Önbírálat*ból és a *Polgárosodás*ból, több gondolat pedig előre mutat Vajda későbbi írásaira. Ha elfogadjuk Komlós Aladár véleményét arról, hogy a *Magyar Újság*ban a mások által írt cikkek is Vajda akkori politikai felfogását tükrözik, mert ő volt a lap „vezére”, akkor sem lehet egyetérteni azzal, hogy a mások nevével közölt cikket Vajda írásaként értelmezzük.)

Közéleti, politikai gondolkodásának a 60-as évek végén is állandóan jelenlevő eleme a nemzetiségi kérdés. Az alapvető cél: a kislétszámú magyarság megmaradása és a vezetőszerp megőrzése ill. jövőbeni biztosítása lebeg szemei előtt, mikor az ország népességi viszonyain töpreng. „Az ország lakosságának legalább egyharmada nem magyar ajkú” — hangzik Vajda figyelmeztetése s utána a már korábban sokszor leírt javaslat: „a nemzetiségi kérdés a lehető legnagyobb szabadság megalapítása s kifejtése által oldható vagy helyesebben szólva szüntethető meg.”⁴⁷ A *Polgárosodás*ban az amerikai demokráciára hivatkozott mint olyanra, amely a közös érdek alapján egybekovácsolja az ország lakosságát, most Svájc és a belga királyság a példa, ahol a különböző nemzetiségű állampolgárok békében élnek „a teljes szabadságnak tisztán demokrat alapokon szervezése” következtében. Ilyenre van szükség Magyarországon is, hogy a haladás, a közös jólét biztosítására megnyerjük a hazai népeket.

A hatvanas évek végén vallott nemzetiségpolitikai felfogásának lényeges tételeit ismerhetjük meg a *Perfidia vagy nem az c.* cikksorozatban,⁴⁸ amely — mint a *Pesti Naplót* bíráló vitairat — mutatja a különbséget az ellenzéki Vajda és a kormányozó Deák-párt között. A cikksorozat azt is jól szemlélteti, hogy nincs lényeges változás a 60-as évek elején kifejtett nézetekhez képest, Vajda alaptételei ugyanazok, legfeljebb itt a megfogalmazás árnyaltabb, taktikusabb, mint a korábbi írásokban.

A *Pesti Napló*val vitába szálló Vajdát az ország népei közötti béke és közeledés ügye készíti szólásra. Szemére veti Kemény Zsigmond lapjának, hogy a nemzetiségeket szidalmazó cikkeivel rossz szolgálatot tesz a hazának, mert a magyar közvéleményben a pánszlávizmus rémének emlegetésével gyűlöletet szít a más ajkú hazai népek ellen. Hangoztatja annak szükségességét, hogy a nemzetiségi törekvéseket differenciáltan kell szemlélni s észre kell venni a különbséget a szabadelvű, józan, a magyar hazához lojális irányzatok és az ellenséges túlzók között. Az előbbieket védelmébe veszi Vajda a *Pesti Napló*val szemben, s a Bobula-féle „új szlovák iskola” nevű párt lapját, a *Slovenské Noviny*t idézve azt hangsúlyozza, hogy a békülékeny politika hatására hozzánk közeledő nemzetiségiek nem támasztanak túlzó követeléseket. Bobula pártja határozottan elveti az „okolia iránti követelést” — mondja Vajda, — s megelégszik azzal, ha „Magyarország integritásának csorbítatlan fenntartása” mellett jogos igényei kielégítést nyernek.

A békülékeny politika és a közös jólét biztosításához szükséges szövetkezés gondolatát 48 példájával, tanulságainak önkritikus megfogalmazásával is igyekszik most Vajda erősíteni. Arra hivatkozik, hogy a szabadságharc idején a magyar táblabírói politika, a szűkkeblűség és az előítéletek is szerepet játszottak abban, hogy a reakciónak sikerült a magyarok ellen hangolni a nemzetiségeket. De akkor „a mi zászlóinkon e szó volt felírva: szabadság. Az ellenünk felingerelt nemzetiségek zászlóin pedig e szó: Ausztria.” A *Pesti Napló* „gyanúsítással, gúnnyal, szennyes rágalommal” a nemzetiségek elleni „bűnös izgatással” elriasztja a haladás jegyében szövetkezni kívánókat. Ennek pedig szégyenteljes következménye lehetne a magyarságra nézve.

⁴⁷ Pest, július 14. (név nélküli vezércikk) Magyar Újság, 1867. júl. 16.

⁴⁸ *Perfidia vagy nem az.* Magyar Újság, 1868. március 28-tól április 5-ig.

„Mit gondol a Napló — kérdezi Vajda — nem de lélekemelő napja lenne az a magyar történelemnek, amelyen megcseréltetnének a szerepek és amely napon a nemzetiségek e szót írnák zászlóikra: szabadság, a nemzetiségek ellen fölingerelt magyar nemzet pedig e szót, Ausztria? Melyik részen lenne a valódi lelkesedés, a jog, az igazság, a mívelt népek rokonszenve? Talán ide akarja hajtani a Napló a dolgok fejlődését a nemzetiségek elleni bűnös izgatásával?”⁴⁹

Vajda gondolkodásának egyik alaptétele, hogy a nemzetiségek megnyerése, a velük való együttműködés elsőrendű magyar nemzeti érdek. Enélkül a magyarság sem magát fenntartani, sem jövő boldogulását biztosítani nem tudja. A történelmi haza területi épségét és határain belül a magyar hegemoniát sem lehet megőrizni az „őszinte egyesülés” nélkül. Ezért figyelmezteti az ország élén álló párt sajtóját: „A magyar nemzet jövődjének, Magyarország integritásának magas érdekei mindenek fölött kívánják a nemzetiségek megnyugtatót és ez úton a magyar és nem magyar közötti szoros és őszinte egyesülés biztosítását.”⁵⁰

De a nemzetiségek megnyugtatót és megnyerésének csak „egyetlen egy módja van — mondja Vajda —, és ez a szabadságnak tisztán demokratikus alapokon nemcsak kifejtése, de biztosítása is”. Ugyanezt mondta akkor is, amikor a *Polgárosodásban* a szabadságjogok nemzetetremtő, összeolvasztó hatásáról szólt. A gondolat tehát változatlan, csak a megfogalmazás erőteljesebb, mert sürgetőbb a feladat. Ezért hangzik nyomatékosabban, egy politikai koncepció felvázolásaként, mikor Vajda arról igyekszik meggyőzni ellenfelét, hogy a szabadság, a haladás szolgálata ugyancsak magyar nemzeti érdek és szorosan kapcsolódik a nemzetiségi problémához. Ezért veszi sorba a meggyőződése szerint egyedül helyes politika jellemzőit: „jó magyar politika az, mely a magyar nevet elválaszthatatlan szolidaritásban tartja a szabadság érdekeivel... mely a magyar nemzetiség állását nem az osztrák politika pártfogásától teszi függővé, hanem azáltal szilárdítja meg, hogy a testvér nemzetiségek a magyart mindig legelől menni lássák a szabadságérti küzdelemben... mely a nemzetiségeket azon meggyőződésre vezeti, hogy Magyarország integritásában és önállóságában kell fölismerniök jogaik és szabadságaik élvezetének legerősebb biztosítékát.”

Az előzőekből úgy tűnhet, hogy Vajda a demokratikus tisztánlátásnak ezen a magas fokán lemond korábban hangoztatott asszimilációs igényéről. Pedig nem így van. Ebben a tekintetben a 60-as évek végén is változatlan maradt a felfogása, de írásaiban jobban ügyelt a nemzetiségek érzékenységre. Nem tartozik már az előbbi cikksorozat keretébe, de nem sokkal később jelent meg a *Magyar Újságban* ugyancsak a nemzetiségi kérdésről egy cikke,⁵¹ amely az előbbieken érintett gondolatok összefoglalásának is tekinthető. Olyan összefoglalásnak, amely az általános társadalmi fejlődés követelményeihez méri a hazai feladatokat, amikor arra hivatkozik, hogy a kor szelleme már elveti az erőszakot és „nem az elnyomás, de a szabadság hőseinek adja a dicsőség koszorúját.” Vajda szavaiból kiderül, hogy a nemzetiségi kérdés megoldását most is a magyarság léte és óhajtott jövőbeni nagysága miatt tartja szükségesnek, mert ez „a magyar nemzet létezésének és legszebb dicsőségének föltétele”. A cél itt is a „hódítás”, de nem az erőszak, hanem az erkölcsi és szellemi eszközök által. Itt is azt vallja, amit már korábban sokszor leírt, hogy a többnyelvű lakosságot a szellemi és anyagi fejlődés, a jólét, a szabadság tudja csak összekovácsolni: „Mi azt hisszük, ahol különféle elemek vannak, nem a közös nyomor, hanem

⁴⁹ I. m. Magyar Újság, 1868. ápr. 2.

⁵⁰ I. m. Magyar Újság, 1868. ápr. 3.

⁵¹ Pest, ápril. 15. Magyar Újság, 1868. április 16.

a közös jólét azon hatalom, mely kibékíti a viszálykodókat. Nem a közös elnyomás, hanem a közös szabadság! Ha Magyarországot a polgári szabadságnak olyan eldorádójává tesszük, hová minden nemzetiség ép oly sóváran tekint, mint Amerika felé, akkor nemhogy az gravitáljon kifelé, aki most itt benn van, de még azok is ide vágyódnak, akik még ma kívül vannak az elnyomás szomszéd birodalmaiban.” Ez pedig elsődleges magyar nemzeti érdek. Ennél fogva nem a konzervativizmus, hanem a haladás, a demokrácia képviseli az igazi nemzeti célokat.

Komlós Aladár a *Magyar Újság*ot szerkesztő Vajdáról idézi Vértessi Arnold visszaemlékező szavait: „Amilyen a költészete, olyan volt Vajda politikája is, szenvedélyes, lázas, tűzokádó.”⁵² Ez az érzelmi-hangulati meghatározottság azonban sohasem a végső célok tekintetében érvényesült, csak az aktuális, a napi eseményekkel szembeni állásfoglalást, a taktikai mozzanatok befolyásolta. Erre épp a 60-as évek végének írásai adnak jó példát. Vajda 1868 márciusában, a *Perfidia vagy nem az* c. cikksorozatában még attól tart, hogy Ausztria megismétli az 1848-ban bevált módszert az elnyomott népek szembeállításával s épp emiatt sürgeti az „őszinte egyesülést”. Szavai világosan mutatják ezt az összefüggést. „A magyar és nem magyar nemzetiségek közötti végleges kiegyezést” azért kell megvalósítani, nehogy az osztrák politika ismét szövetkezzék ellenünk az elégedetlen nemzetiségekkel. De fél évvel később ugyanezt, tehát a nemzetiségek megnyerését azért tartja szükségesnek, hogy a cári Oroszország befolyását ellensúlyozzuk. A veszély most már — Vajda szerint — nem Ausztria felől fenyeget, a nemzetiségek lázítójának szerepét a cárizmus vállalta, így akarja gyengíteni ellenfelét az előbb-utóbb kirobbanó háború esetére.⁵³

Ugyancsak a *Perfidia vagy nem az* c. írásában arról szól Vajda, hogy a készülő nemzeti törvény nem fogja megnyugtatni az ország népeit, mert nem biztosítja „a nagy kérdésnek a szabadság általi megoldását”. De „ha még egyszer olyan szabadelvű... törvény hozatnék is, az egy minden tekintetben reakcionárius irányzatú kormány kezei között” nem teremtene nyugalmat. Ezt írja 1868. április 5-én. Ez év november 28-án már az előbbivel ellenkező véleményen van, úgy véli, a hazai nem magyar népek meg lesznek elégedve a törvénnyel, melyet „képviselőházunk — tán még túlságos engedékenységgel is — számukra hozand, mely nyelvünk és vallásuk szabad használatát biztosítja”. Pár hónappal korábban — mint láttuk — a kormányt is alkalmatlannak tartotta még a feladat megoldására, most pedig szinte megdicséri, amikor büszkén fölkiált: „Nincs állam a világon, amely ilyen nagylelkű volna idegen ajkú polgáraihoz.”

Ezek a következetlenségek azonban nem érintik a lényeget. Vajda „szenvédélyes, lázas” politikájának felszíni jelenségei csupán, amelyek nemzetiségpolitikai felfogásának fő irányát nem változtatják meg.

A hatvanas-hetvenes évek fordulóján két mozzanatra érdemes felfigyelnünk Vajda szemléletében. Az egyik a szláv veszélytudat megerősödése, a növekvő félelem a cári Oroszországtól mint a hazai nemzetiségek felbújtójától, mint az osztrák—magyar államszövetség ellenségétől. Ekkor kezdi hirdetni Vajda azt — a későbbi röpiratokban szinte középponti helyet elfoglaló, — rettegés szülte eszmét, hogy a monarchia előbb-utóbb élethalálharcba keveredik a cárizmussal. És ekkor lesz Vajdának — másokkal közös — nemzetiségpolitikai argumentuma, hogy a hazai szlávokkal úgy kell bánnunk, hogy „jól felfogott érdekükben álljon a magyar államban nyert szabadságukat az orosz szolgálattal föl nem cserélni.”

A másik mozzanat összefügg az előbbivel. Vajda úgy látja, a nemzetiségek elé-

⁵² KOMLÓS A.: Vajda János. 142.

⁵³ Még néhány komoly szó a nemzetiségi ügyben. A *Nép Zászlója*, 1868. november 28.

gedetlenségét a cári agitátorok magyarellenés, uszító tevékenysége váltja ki. Szerinte csak arról van szó, hogy az agiáció hatására... „vannak közöttük olyanok, akik a magyar szabadság helyett az orosz kancsukát óhajtják,” ezekkel szemben erőiesen fel kell lépni. A többség azonban a nagylelkű nemzetiségi törvénnyel bizonyára meg lesz elégedve, hiszen az biztosítja a szabad nyelvhasználatot és a vallásgyakorlást. Vajda tehát a nemzetiségek iránti szeretetre, gyöngédségre int, „hogy sohase érezhesse bár egy is közülük azt, mintha neki hátrányára, fogyatkozására vagy bármilyen rövidségére szolgálna az, hogy történetesen nem magyar ajkú anyától született. A nyelv, melyet anyja tejével szí magába az ember, mindenki előtt olyan szent örökség, mely iránt a kegyeletet soha megtagadni nem képes”.⁵⁴ Vajda szilárdan hisz „a szabadelvű nagy engedmények” üdvöztető hatásában s abban, hogy a nyugtalan-ságot, elégedetlenséget az idegen ügynökök idézik elő, hiszen „közel ezer éves történetünk egész 48-ig nem ismer nemzetiségi viszálykodást”.

Mindez arról árulkodik, hogy — a vitathatatlan jószándék, a becsületesen vállalt liberális elvek ellenére — Vajda nem értette meg, nem érthette meg a nemzetiségi mozgalmak törekvéseit, mert a politikai magyar nemzet eszme alapján állt és nem fogadta el — mint ahogy a korabeli magyar politikai pártok és irányzatok egyike sem fogadta el — a hazai más ajkú népek nemzeti jogait. Nem vette tudomásul, pontosabban nem ismerte fel, hogy nemcsak a magyar, hanem a vele egy fedél alatt lakó egyéb népek fejlődése is szükségszerűen magával hozta a 19. század első felére a modern nemzettudatot, s hogy ekkorra már a többnyelvű ország egyben több nemzetű országgá változott. Nemzeti egyenjogúságuk elismerése volt a jogos követelés, ezért nem hozhatott nyugalmat a nyelvhasználatot és a vallás gyakorlását biztosító „nagyelkű” törvény, hiszen az — mint Vajda is —, csak egyetlen nemzetet ismert el, a magyart.

Hogy Vajda valóban értetlenül állt e népek nemzeti törekvéseivel szemben, azt az *Egy honvéd naplójából* c. művének egyik fejezete mindennél meggyőzőbben tanúsítja.⁵⁵ Ebben arról szól, hogy 1848 előtt ismeretlen volt az országban a nemzetiségi viszály. Szerinte a nemzetiségi magyarok akartak lenni és senkinek nem jutott eszébe, hogy a nemzeti különbségek miatt ellenségeskedni kellene. Szinte nehéz elhinni, hogy Vajda egyszerű naivitásból s nem valami politikai ravaszkodásból írja le 1868-ban *A nép zászlójában*, hogy 1848-ig „az oláh, a német s különösen tót ajkú lakos csak azon bosszankodott s csupán azért haragudott a magyarra, hogy ez nem akarta őt magyarnak bevállalni. Nem volt pedig fájóbb sértés, mintha valakinek azt mondták: te tót, te német! Aki eltagadhatta, eltagadta és magyarnak adta ki magát”. Mintha mit sem hallott volna Vajda arról, hogy a század elején, a húszas években megindult nyelvi mozgalmak már a nemzetiségek részéről is a polgári nemzettudat megnyilvánulásai voltak s hogy ezzel valójában vége szakadt a hungarus (magyarországi) gyűjtőfogalommal jelzett rendi viszonyoknak, úgy minősíti „szörnyeteg abszurdumnak” a több nemzet gondolatát: „Hogy itt a magyaron kívül más „nemzet” léteznék, ez még gondolatban sem fordult elő soha, mert ha ötletkép előfordult volna is, maga az idegen ajkú lakos is kinevette volna, mint valami szörnyeteg abszurdumot.” Az egyszerű olvasóknak szánt írás hangsúlyozottan népieskedő modora, a didaktikus szándék sem menti a 48-as nemzetiségi szervezkedés olyan beállítását, mintha „a horvátok és rácok azért akartak volna ellenünk harcolni, hogy ők tovább is jobbágyok maradhassanak”. Bárgyho is vesszük, ez a szemlélet

⁵⁴ I. m.

⁵⁵ V. J. Ö. M. 1449—1450.

messze van az egyetértés lehetőségétől s arról tanúskodik, hogy Vajda ekkor sem tudott felemelkedni a nemzetiségi kérdés valóban demokratikus felfogásának s ennél fogva megoldásának a szintjére. Látásmódjának ez a lényegi hibája nő meg majd a későbbi írásokban s ad magyarázatot a valóságtól elrugaszzkodó nagyhatalmi álmok jelentkezésére. Ezt azonban még nagy jóindulattal sem lehet úgy minősíteni, hogy az 1867 és 1874 közti évekhez képest „a nemzetiségekhez való viszonyunk megítélésében... utóbb némi törés következik be nála”,⁵⁶ legfeljebb csak akkor, ha e viszony megítélését a kiegészítést követő közel egy évtized alatt sem fogadjuk el egyértelműen pozitívnak.

Mert a különbség az 1874 utáni és az azt megelőző évek között csak annyi, hogy míg előbb Vajda a közvetett magyarosítás hívének mutatkozott, utóbb ezt a célt közvetlen módon, erre szolgáló intézkedésekkel kívánta mihamarabb elérni. Nem a stratégia változik meg tehát, az egynyelvű ország megvalósítása továbbra is a cél, de a körülmények hatására, — a balkáni szabadsághozmozgalmak, a hazai népek aktivizálódása, a cárizmustól való félelem stb. — Vajda hatékonyabb, a vélt magyar érdekeket jobban kifejező módszereket követel. Ez a hangnemváltás a 70-es évek közepén jelentkezik, akkor, amikor a fúzió kapcsán átrendeződnek a belpolitikai erők és kezdetét veszi Tisza Kálmán másfél évtizedes uralma.

3.

Vajda 1874 áprilisában indítja meg *Szózat* c. politikai hetilapját, amelynek első számában mintegy programként *Legyünk polgárok, hogy magyarok lehessünk* címen ír vezércikket.⁵⁷ Ez — mint a címe is jelzi — a *Polgárosodás*ban és más írásokban többször kifejtett gondolatokat ismétli. Nemcsak az alaptétel, hanem a szerző igazát bizonyítani hivatott érvek is változatlanok. A nemzeti megmaradás és boldogulás egyetlen feltétele — mondja Vajda — a polgárosodás, a széles körű demokratizálódás; a kisszámú magyarság enélkül nem maradhat fenn és nem egyesítheti tizenöt millió hazafivá az ország soknyelvű lakosságát. A lengyelek tragédiáját idézve mondja: „El fogunk veszni mi is, ha szintén erős arisztokratikus hajlamainkat le nem győzzük, s idejében a kor uralkodó eszméjének, a polgárosításával minden egyenlősítő demokráciának zászlaja alá nem térünk s e hazának jelenleg közönyös, részint viszálykodó, elégtelen, gyűlölködő lakosaiból tizenöt millió lelkes, hazafias polgárt nem teremtünk.” S itt is hangot kap az a meggyőződés, hogy a polgárosodás útján elért közös jólét és a politikai előnyök elégedetté teszik az ország polgárait, azok nem tekintgetnek kifelé és hajlandók lesznek közös hazájukat megvédeni.

De egy héttel később mintha hirtelen támadt veszedelem ejtené rémületbe, elfelejti, hogy még a minap a különböző társadalmi osztályok, felekezetek és nemzeti-ségek egyesítését sürgette a demokrácia jegyében. Ekkor már a magyarosítás szükségességéről közöl cikket. *A magyarosodás ügyében* c. írás⁵⁸ súlyosan elmarasztalja a nemzetiségi területek arisztokratáit, vezető értelmiségét azért, mert közömbösen szemlélik a más ajkúak térhódítását. Sürgeti, hogy a magyar nyelv terjesztését társadalmi ügyé kell tenni, — ebben a sajtónak is fontos szerepet szán, — elejét kell venni annak, hogy „a magyar nyelv rovására terjeszkedjenek a szláv, román és német idiómák.”

⁵⁶ KOMLÓS Aladár: i. m. 146.

⁵⁷ *Legyünk polgárok, hogy magyarok lehessünk*. *Szózat*, 1874. ápr. 2.

⁵⁸ *A magyarosodás ügyében*. *Szózat*, 1874. ápr. 9.

A kétféle vélemény közti ellentmondás csak látszólagos, még csak nem is következetlenségről van szó. Szemléletének lényege, fundamentuma a 70-es évek derekán is szilárdan a régi maradt. Csak egyes — másodlagos fontosságú — elemek tűntek el, szorultak háttérbe a körülmények alakulása nyomán. A polgárosodási igényéről nem mondott le, de úgy ítélte meg, hogy a nyelvi egység megteremtése érdekében ez a folyamat nem elég gyors és a külső körülmények — a pánszlávizmus vélt veszélye — ütemesebb haladást biztosító eszközöket követelnek. A dunai államszövetség realitása már a balkáni mozgalmak jelentkezése folytán is egyre csökkent, a stabilizálódó dualizmus pedig tartósan ígérkezett. Így Vajda a megnőtt veszélyérzet hatására ismét Ausztria mellett remélt biztonságot a nemzet számára. Föladva hát korábbi kifogásait, elfogadja az osztrák—magyar kiegyezést és mint Komlós Aladár írja, „a nemzetiségek fölötti uralom fönntartása érdekében... kész belemenni a nemzeti függetlenséget veszélyeztető kapcsolatokba is”.⁵⁹

A magyarosodást gyorsító intézkedésnek tekinti a kötelező polgári házasság bevezetését, ezért üdvözli lelkesen a készülő törvényjavaslatot. Azoknak a válaszfalaknak a lebontását reméli az új törvénytől, amelyek „Magyarország különböző fajú és vallású elemeinek vérelegyedése elé... akadályokat emeltek.” Ettől várja a hazai zsidóság beolvadását is, mint az a fejlett európai országokban történt. A kötelező polgári házasság bevezetésének a rendeltetése, jelentősége Vajda szerint a vérkeveredés, a „magyar elem részleges regenerációja”, az itt lakó népek „összelegyítése” a nemzeti megmaradás és terjeszkedés céljából, „a magyar nemzetiség s a magyar kultúra érdekében.”

A leghatékonyabb hódító módszer Vajda szemében ekkor már a nyílt magyarosítás. Amikor élesen bírálta a 67-es kiegyezést — mert kevesellte a magyarság számára biztosított vívmányokat —, azzal is tisztában volt, hogy a megkötött alkuval Ausztria kiszolgáltatta a magyarországi nemzetiségeket a magyarosító törekvéseknek. Annak idején figyelmeztetett is arra, hogy ez kedvezőtlenül hat az ország idegen ajkú népeinek közérzetére. A 70-es évek közepén azonban — mint egyik 1874-ben írott cikke tanúsítja —, sokakkal együtt ő is számonkéri a kormánytól, hogy az nem használta fel a kézbe vett hatalmat a magyarosításra. Kifogásolja, hogy erélytelen a nemzetiségekkel szemben, nem védi és terjeszti a magyarságot. A hétéves uralkodás alatt, 1867-től — mondja Vajda — „a legkevesebb, amit reméltünk, az, hogy a kidi-csőített nemzeti kormányzat alatt nyelvünket terjeszthetjük, nemzetiségünket izmosíthatjuk, szóval közigazgatásban, iskolákban, egyházban, hadseregben magyarosíthatunk, még ez nem teljesült.”⁶⁰ És nyomatékképpen — mintegy heccelődve — említi, hogy a magyar gyerekek kötelesek németül tanulni, de a kormányzat „a magyar állam nyelvét nem meri a tót, szerb, román községek iskoláiba vinni.” Az ilyen érvelés nem maradhatott hatás nélkül a közvéleményre, hiszen lényegében arra biztatott, hogy az osztrákoktól eltúrt sérelemért a magyarságnak alávetett idegen ajkú népeken kell elégtételt venni. Vajdát és lapját most azok táborában találjuk, akik — mint Jókai lapja, *A Hon* is — részt vállalnak az országosan kibontakozó nemzetiségellenes hangulatkeltésben, a kormányt lanyhaságban, a nemzeti érdekek elhanyagolásában marasztalják el s úgy teremtik meg a politikai alapot a szlovák középiskolák, majd más intézmények bezárására. Vajda lapja is tüzet nyit az iskolák ellen: „A szász, a szerb, a román és tót középtanodák többé-kevésbé nyílt fészkei a nemzetiségi propagandának.”⁶¹ Az egyszerű bírálattal sem elégszik meg, szavai vádnak is beille-

⁵⁹ KOMLÓS Aladár: Vajda Válogatott politikai írásai. 27.

⁶⁰ Nemzetiségi politikánk. Szózat, 1874. jún. 4.

⁶¹ Nemzetiségi politikánk. Szózat, 1874. június 11.

nek a kormány által elkövetett mulasztás miatt, mert — mint mondja — Deákék „túlságos engedékenyséjük és kárhozatos elnézésük által szabad tért nyitottak a magyar korona minden tartományában a féktelen nemzetiségi aspirációk felülkerekedésének.” Vajda is — mint az országos kampány más résztvevői — nemzetiségi támadásról, az országon belül folyó magyarelles hadjáratról beszél, és a magyar nyelv, a magyar nemzetiség védelmére buzdít egy olyan országban, ahol az államhatalom szervei, a közigazgatás eszközei, az egész elnyomó apparátus a magyar uralkodó osztályok kezében volt. A megtorló kormányintézkedéseket előkészítő „védekezés” során Vajda az uralkodó ideológia kifejezéstárával él, hivatkozik a történelmi jogra, a magyarság ezeréves államfenntartó szerepére, s az ezáltal kivívott hegemoniára és természetesen a dualizmus korának oly sokszor hangoztatott kedvelt kifejezésére, a *magyar állameszmé*, amelynek a nevében és védelmében lépett Tisza Kálmán kormánya az erőszakos magyarosítás kártékony útjára.

1875 körüli nézeteiről szólva Komlós Aladár arra a következtetésre jut, hogy Vajda „a magyarság és a demokrácia érdekét nem tudta mindig összehangolni.” Ezért van az, hogy 1875-től a nemzeti érdeket helyezi előtérbe s a nemzetiségi kérdésben — mondja Komlós — az antidemokratikus megoldást választja. S véleményét így foglalja össze: „Az osztályok viszonylatában mindvégig rendületlenül ragaszkodik a demokráciához, a nemzetek viszonyában lemond róla.”⁶² Valóban így van-e ez? Ha a nemzetek viszonyán a magyarság és a nemzetiségek kapcsolatát értjük, akkor Komlós Aladár formuláját nem lehet elfogadni. Vajda ugyanis — s vele a kor uralkodó magyar közvéleménye — nem ismerte el a hazai más ajkú népek nemzet-voltát, nem tekintette őket a magyartól eltérő nemzetnek. Ez a szemlélet fogalmazódott meg a „politikai magyar nemzet” kifejezésben. De nem fogadható el az a tétel sem, hogy „az osztályok viszonylatában... ragaszkodik a demokráciához.” Nem pedig azért, mert ha helyesen nyomoztuk Vajda gondolatmenetét, ki kellett derülnie, hogy nem osztályokban, hanem mindig nemzetben gondolkodott. A feudális elmaradottságot, még a nemesi kiváltságokat is elsősorban nem mint az uralkodó osztályok hibáit bírálta, hanem mint nemzeti tulajdonságot, amely visszahúz, jövőtlenné tesz, eltaszítja tőlünk a más nyelvűeket, tehát nemzeti nagyságunk akadály. Nemzeti érdeknek, a megmaradás feltételének fogta fel a társadalmi haladást, a polgárosodást is mint nemzeti programot hirdette, azt várta tőle, hogy általa megmaradjon és naggyá legyen a magyar, hogy beolvasszthassa nemzetiségeit. Ugyanígy a nemzeti érdek függvényeként fogta fel az Ausztriával való szövetséget is, amelytől támasztékot, segítséget várt a népektől körülvelt magyarság számára.

Amint aztán ennek az alapvetően nemzeti programnak a kilátásai javultak vagy rosszabbodtak — aszerint ingadozott gondolkodása a nemzetiségekről. Ha bizakodó volt, — a 60-as évtizedben és a hetvenes évek elején — akkor a békés megnyerést hirdette. Ha a magyar jövő aggasztotta — a balkáni mozgalmak, a hazai nemzetiségi törekvések idején — erélyes politikát követelt. A lényeg, a cél azonban mindig ugyanaz volt: a nemzeti nagyság, az egynyelvű ország. Ő is mint Jókai, a nemzetet tekintette a „legfőbb idol”-nak, csak több, következetesebb antifeudalizmussal. Szemléletét 48 eszmei forrásai táplálták, de nézetei közt ott van a nemesi ideológia néhány fontos eleme: a vér árán szerzett történelmi jog, az ezeréves harc érdeme, az „úr nemzet”, a magasabbrendűség. Hatott rá természetesen korának magyar nacionalizmusa is. Mindebből adódik, hogy nem volt elvszerű, végiggondolt koncepciója; szemléletének egyetlen fundamentális eleme a nemzeti lét, a nagyság

⁶² KOMLÓS Aladár: Vajda Válogatott politikai írásai. 6.

vágya, a többi ennek alárendelten a kül- és belpolitikai helyzet mozgását követte, ezért tűnik ez a szemlélet ingadozónak, gyakran következetlennek.

Az 1874-es év első felében a *Szózat*ban közzétett cikkek —, melyekben már az irányított asszimiláció szükségességét hirdeti — bevezetőül tekinthetők a 70-es évek közepén fölerősödő nacionalizmusához. Erre a közvetlen okot Vajda aggodalmainak, veszély érzetének nagymértékű megnövekedése szolgáltatta. Az európai politika várható alakulását úgy látta, hogy a franciákon aratott porosz győzelem után létrejött német egységet és az új Itália megalakulását szükségképpen követi majd a szláv népek egyesülése, ez pedig halálos veszedelmet jelent a magyarság számára. A pánszláv törekvések erősödését látta a Balkánon meginduló török-ellenes mozgalmakban, az 1877-ben kitört orosz—török háború pedig riasztó közelségbe hozta számára a szláv veszedelmet. Vajda is, — mint Arany János s a korabeli munkásajtó kivételével az egész magyar közvélemény — törökpárti volt, s az esetleges orosz győzelemben a végveszélyt látta. Arra számított ugyanis, hogy az esetben felbátorodnak a hazai szláv nemzetiségek s követik balkáni testvéreik példáját. A *Képes Néplap*ban 1877. elején megjelent cikkében⁶³ már attól fél, hogy „ha az oroszoknak sikerült elbánni a törökökkel, ami éppen nem valószínűtlen... akkor a sor maholnap ránk kerülhet. Az oroszok diadala a törökön újólág és eddig még nem tapasztalt mérvben föllekesítené és bátorítaná az összes osztrák—magyar birodalmi szlávsaágot és akkor egyszerre a mi szlávjaink fogják elkezdni azt, amit eddig a hercegovinai bosnyák és szerb lázadók míveltek. Akkor a keleti kérdés hozzánk lesz áthelyezve. Szlávjaink eddigi viseletéből következtethetünk arra, minő lesz maguktartása, ha egyszer a diadalmas cár seregei Drinápolyig vagy éppen Konsztantinápolyig hatolnak”. Pár héttel később pedig már arra figyelmeztet, hogy a szláv egység gondolata — a hatóságok elnéző magatartása folytán — szabadon terjed az országban, hiszen a csehek a pánszlávizmus jegyében ünnepelték a Cirill és Metód évfordulót s ennek tudatában fogadták a pánszlávizmus vezérének, Ákszakovnak az üdvözlétét. A hírhez keserűen fűzi hozzá: „Így dolgoznak nálunk, így dolgozunk mi a muszka cár számára.”⁶⁴ Úgy véli, hogy a monarchia magatartása az orosz—török háború alatt, a birodalom egész balkáni politikája csak növeli a veszélyt. Ebben a félelemben tiltakozik Bosznia és Hercegovina megszállása ellen, mert ezáltal csak a gondunk lesz nagyobb és a cári veszedelem fenyegetőbb. Kétségbeesését szavai érzékeltetik: „Ez a Bosznia lesz a tüzes tapló, melyet Oroszország a mi monarchiánk fülébe dugat. Eddig csak bírtunk valahogy a délszlávokkal, összeesküvő szerbekkel, horvátokkal, oláhokkal, de hogy bírunk ezután? Le hagytuk öletni a törököt és meg hagytuk nőni Rác-, Oláhországot, Montenegrót, önállósítani a bolgárokat a cár pártfogása alatt.”⁶⁵ Olyan helyzet alakult ki, amely a monarchia szétbomlásával, fölfordulással s a magyarság pusztulásával fenyeget. A veszély elhárításának lehetőségeiről, a sikeres védekezés módozatairól fejtette ki nézeteit Vajda a *Hitágozatok* című röpiratában.

A központi gondolat itt is a nemzeti megmaradás, az ország integritása s ezen belül a magyarság hegemoniájának megtartása, sőt súlyának, hatalmának növelése a birodalom többi népeihez viszonyítva. Vajda látva a szláv népek szabadságtörekvéseit, a cári Oroszország hatalmi terjeszkedését és számítva a német nyelvterületek további integrálódási igényeire, azt a következtetést vonja le, hogy mielőtt Európát a gazdasági okok a fegyverkezés csökkentésére kényszerítenék, „előbb két nagy mérkőzésnek még meg kell történnie. A német és francia, aztán Oroszország és Ausztria

⁶³ Politikai híradó. *Képes Néplap*. 1877. ápr. 1. Idézi a Kr. k. VI. 556.

⁶⁴ Politikai híradó. *Képes Néplap*, 1877. május 20., ill. június 3. Idézi a Kr. k. VI. 556.

⁶⁵ Politikai híradó. *Képes Néplap*, 1878. február 10. Kr. k. VI. 556.

között.” Ez utóbbi sorsdöntő összecsapás Vajda szerint azért szükséges, hogy az Osztrák—Magyar Monarchiát megvédjük a felbomlástól. Az egységet a nyugat felé tekintető hazai németiség is veszélyezteti, de a fő ellenség a cárizmus és a vele szövetséző szláv nemzetiségek. Ezért elkerülhetetlen a leszámolás: „A monarchia jelen összetartozandóságát kell megvédenünk szláv és tán német fajegyesülési és egyesítési akaródzások ellen” — mondja Vajda.⁶⁶ Az Osztrák—Magyar Monarchia fennállását az európai egyensúly érdekében tartották fontosnak a nyugati hatalmak köreiben. Vajda is vallotta ezt a nézetet, de ő elsősorban a magyar nemzeti érdekek szempontjából ragaszkodott a birodalom egységéhez. Úgy vélte, a német ill. szláv népek nyomásának ellenállni, önállóságunkat megőrizni csak Ausztriával közös államban vagyunk képesek. Enélkül a két erő valamelyikének csatlósává kellene válnunk. Ezért veti el ismét a dunai szövetség gondolatát, Kossuth tervét, mert Ausztriától elszakadva, függetlenné nem, csak vazallussá lennénk. Ausztriának hátat fordítani, „küzdenni ellene esztelenség és nevetséges” volna. És az a Vajda, aki annak idején oly élesen kikelt a 67-es alku ellen, tíz évvel később elismeréssel nyilatkozik arról a politikai lépésről, amely a nemzet sorsát a Habsburg-birodalom érdekeivel kötötte össze: „És bölcsesség volt abban, meghúzni magunkat e ház födele alatt, azon hitben, hogy jöhet idő, melyben annak urai lehetünk.”⁶⁷ Ez a szövetekezés „nemzeti létünk legbiztosabb mentsvára.” De miután Ausztriának végképp le kellett mondania a német hegemóniáról, neki is létérdeke együtt maradni a magyarsággal, sőt „ha lehet, gőzerővel erősíteni, gyarapítani”, mert egyedül a magyar nemzet az, amelyik Ausztriát „a német és szláv egység két óriás malomkereke között a szétzúzástól talán megmentheti.” Vajda ezekből a gondolatokból azt a következtetést vonja le, hogy a birodalom megvédésének, együtt tartásának a célja és oka tulajdonképpen „a mi nemzeti létünk megőrzése.” Ha pedig így áll a dolog, akkor az ország politikáját nekünk van jogunk megszabni, a mi érdekeink az irányadók, „mi vagyunk itt a cél, a mag és ennél fogva mi vagyunk az uralkodó elem, habár a többi elemre nézve a felesség — dualizmus — tisztességes alakjában is.”

A monarchián belül betöltendő vezető szerep indokolásában Vajda az elfogultság, a göggé felfújtt nemzeti büszkeség érveit sorakoztatja fel. Előjön a nemesi nacionalizmus úr-nemzet fogalma, a hódító, a más népeket leigázó honfoglalókra való hivatkozás: „Mi urakként, hódítókként kezdtük szerepünket Európában.” S a negyedfélszázados függőség után „kijött a sora, hogy urak, vezetők legyünk”. Hivatkozik Vajda a magyarság „államalkotó, hódító” erejére, amely az európai műveltség színvonalán feljogosítja a nemzetet arra, hogy „a 36 milliós birodalom élén” beleszóljon az európai politikába. Történelmi múltunk, tehetségünk alkalmassá tesz bennünket a birodalom irányítására, „csupán tőlünk függ”. Kifogyhatatlan a nemzeti érdekek, a kiváló tulajdonságok felsorolásában. Úgy nyilatkozik, mintha a kiegyezés óta eltelt évtized alatt minden vívmány és eredmény csak magyar érdem volna s mintha mindez a mi érdekünkben történt volna. Mi vagyunk — mondja — „az érett politikuskok, akik 67-ben fölállítottuk az elvet, hogy e monarchia jelen complexumára, a német és szláv fajok kérégre szüksége van földövi kényes nemzeti létünknek.” Elfogultságában megfelelkezik arról, hogy más helyütt épp e kéregnek minősített idegen ajkú népekben látta a fenyegető veszedelmet. A 67 körül főként a közös ügyek miatt elégedetlen Vajda dicsekvően állapítja meg most, hogy „megcsináltuk e monarchia közjogi alapját.” Vezérek lettünk a politikában, sőt „minták a közéletben a

⁶⁶ V. J. Ö. M. 1251.

⁶⁷ I. m. 1240.

monarchia népei előtt”, mi vagyunk a Habsburg-birodalom „össze- és fenntartó eleme.” Ezek után most már csak egy dolog hiányzik — hánzik a *Hitágozatok* fő gondolata —, hogy legyünk vezérek a hadseregben is, hódítsuk meg a parancsnoki posztokat. A német és a szláv egység „halálra ölelési hajlamai”-val szemben csak így tudjuk kivívni a győzelmet.

Vajda nemzetiségszemléletéről sokat elárulnak azok az érvek és a magyarságra valamint a hazai népekre vonatkozó minősítő utalások, amelyekkel javaslata igazát igyekszik alátámasztani. Sorai között végig ott bújkál a „szláv egységi processus megindulá”-sa miatti mélységes aggodalom. Meg volt győződve róla, hogy a cári Oroszországgal elkerülhetetlen a katonai összeütközés, s mivel a közös hadsereg parancsnokainak nagy része a hazai szlávok közül származik, ezek ebben a háborúban nem nyújthatnak megbízható védelmet sem a monarchiának, sem a magyarságnak. Érdekük ellentétes a miénkkel, „mert hiszen kétségtelen, hogy a csatatéren, melyen a mi sírunk nyílnék, az ő feltámadásuk napja kelne fel.” Ezt a megbízhatatlan réteget kell felváltani magyar tisztekkel, annál is inkább, mert a jelenlegi helyzet ránk, magyarokra méltánytalan. A magyart nemcsak a nemzeti érdeke alapján, de képességei, elhivatottsága révén is megilleti a „vezéri” szerep s ő megelégszik a közlegénységgel. Éppen ezért helytelen — írja Vajda —, hogy „mi a királynak született jobbágyok... meghajolunk a lenézett idegen előtt... a főtiszti, vezéri állomásokat pedig átengedjük azok számára, akiknél magunkat úgy képesség, mint nagyobb létérdeken alapuló jó indulat, hűség dolgában... képebbeknek, hivatottabbaknak tartjuk”.⁶⁸

Milyen társadalmi bázison akarja Vajda végrehajtani a közös hadsereg tisztí karában — „legalább 42%-ban” — a magyar térhódítást? Érdekes, hogy míg a 60-as évek elején a magyar társadalom polgárosodását elsősorban az iparos, kereskedő stb. középrétegek mozgósításával képzelte el, most nem a „plebejus polgárosodás” szellemében jár el, hiszen a nemzeti megmaradás és a jövő szempontjából olyannyira döntőnek tartott létharcban „a magyar nemesség és értelmiség” fiaiból képzett közös hadseregbeli tisztekben látja a biztos védelmet. De szemléletének nemcsak társadalmi orientációja módosult. A túlzó nacionalizmus, a dölyfös, hetvenkedő magyarkodás is befolyása alá kerítette s olyan mondatok leírására készíti, amelyek a korábban szigorú nemzeti önismeretet követelő Vajdát az elbizakodottság, az önámítás, a hamis nemzettudat képviselőjeként mutatják be. Csak így írhatja le, hogy „köztudomásúlag mi vagyunk a világ politikailag legérettebb nemzete”, hogy az ország népei közt egyedül a magyar az, aki művelt, felelősen gondolkodó, tehát önálló cselekvésre képes, nagykorú, szemben a fejletlen, elmaradott, önállóságra alkalmatlan nemzetiségekkel. A magyarság és a többi népek hazai szereposztását így vázolja fel: „beszélünk, politizálunk, korteskedünk, gyűlésezünk egyszerre a monarchia valamennyi, még e dologban járatlan, kiskorú népei helyett... azok pedig dolgoznak, gyűjtenek, takarítanak...” Nincs már szó a türelmességről, tapintatról, nyoma sincs demokratizmusnak, inkább a nemzeti elbizakodottság, de a büntetésből besorozott közös hadseregbeli baka sértődöttsége is szól Vajda szavaival, amikor „megfoghatatlan természetlenség”-nek minősíti, hogy „mi, Attila és Árpád unokái”, „a Hunyadiak, Zrínyiek utódai” közlegényként eltűnjük, hogy a nemzetiségi közös tisztek „szörnyű kevélyen... abrichtolnak bennünket.”

Hogy mennyire a nemzeti érdekek mindenek felettsége és nem a társadalmi haladás eszméi határozták meg Vajda gondolkodásának irányát, azt a *Hitágozatok* c. röpirat egyik részlete különös élességgel világítja meg. Itt nem kevesebbről van

⁶⁸ I. m. 1248.

szó, mint arról, hogy Vajda — ha a magyarság érdeke s az ezt óvó birodalom megmentése úgy kívánja — hajlandó a politikai reakciót is elfogadni. Nemzeti önzésből kész feláldozni más népek szabadságát, sőt vállalja — adott esetben — az elnyomó szerepét is. Erre is a nemzetföltés, a monarchia szétesésétől való riadalom veszi rá. A kilátásokat mérlegelve számol azzal, hogy nemzetközi konfliktus esetén a felbojduzott nemzetiségeket csak erőszakkal lehet féken tartani s a monarchia egysége alkotmányos módszerekkel nem őrizhető meg. A magyarok nagyobb aránya a közös hadsereg tisztikarában — mondja — már csak azért is kívánatos, mert ha a birodalom megmentése, a soknyelvű ország együtt tartása alkotmányosság helyett átmenetileg abszolutizmust követelne, ez esetben „jobb elnyomónak lenni, mint elnyomottnak.” Ezt a dicstelen zsandárkodást is meg tudja indokolni, ha úgy érzi, hogy a nemzeti jövő csak ezáltal biztosítható: „És ha már ideig-óráig egyáltalán csak az elnyomottak vagy az uralkodók szerepe között kellene választanunk, vajon az előbbiek szentimentális szerepe volna az, mely nekünk jobban tetszenék?... a szláv és német elem nem halna bele az elnyomásba... de... mi a német és szláv egység kikerekedése után okvetlen bele fognánk halni”.⁶⁹ Ezt kell megakadályozni a közös tisztikarnak a magyar fiatalokkal való feltöltése útján. De a magyar térhódításra már az is lehetőséget nyújtana, ha a közös hadsereg magyar ezredeiben a német vezényszó helyett a magyart vezetnék be. Amíg itt változás nem lesz, „németesítik a hazánkbeli tótot, oláht, holott ha a vezény nyelv magyar volna, akkor magyarosítaná ezeket is” — indokolja javaslatát Vajda.

A kritikai kiadás VI. kötete a *Hitágozatok* c. röpirat jegyzeteiben figyelmeztet arra, hogy Vajda a röpirat után is sürgette a katonai pálya népszerűsítését a magyar ifjúság körében. Annak igazolásául, hogy mennyire élő, közeli gond volt ez Vajda számára, idézi azt a cikkét, amelyikben a nemzeti sorsunkat eldöntő háborúról szólva úgy véli, „aligha lesz egy évtizeden túl elodázható”. Arra is utal a jegyzet, hogy nem Vajda volt időben az első, és nem is az utolsó, aki követelte a magyarok arányának növelését a közös tisztikarban. S ha tekintetbe vesszük, hogy javaslatát a tisztí posztok meghódításáról a korabeli sajtó egyetértéssel fogadta, röpiratának — a róla szóló ismertetések és a részletek közlése révén — országos nyilvánosságot biztosított, akkor azt kell mondanunk, hogy írása az uralkodó politikai közvéleményt fejezte ki, más szóval: a nemzeti érdekek megítélésében Vajda ez idő beli felfogása sok tekintetben megegyezett Tisza rendszerének, a szabadelvű pártnak a politikájával. Mert ha egyszer bebizonyosodna, hogy — mint Komlós Aladár feltételezi — a *Hitágozatok* is megrendelésre készült s még ha hozzávesszük, hogy „a röpiratokba beleszívargott egy és más a rendelők felfogásából is,” akkor sincs jogunk feltételezni, hogy Vajda olyasvalamit írt volna le, amivel maga nem értett egyet.

Ha 1878-ban a *Hitágozatok*ban az ország uralkodó felfogását a sajátjaként fogalmazta meg, ez a nézetbeli azonosság — legalábbis a nemzeti kérdésben —, méginkább feltűnik a 80-as években. A magyar nyelv oktatását a nemzetiségi iskolákban is elrendelő népiskolai törvény és az azt követő kormányintézkedések tovább mélyítették a szakadékot a kormányzat és a nem magyar népesség között. A nemzetiségellenes közhangulat alól Vajda sem vonhatta ki magát. Hiszen az idegen ajkú népek élesedő harcában egyre közelebbnek tűnt számára a magyarság létét megsemmisítéssel fenyegető veszély. Attól retteg, hogy a birodalom szláv népei meg akarják kaparintani „alkotmányos úton” a vezető szerepet, ebben kezükre játszik a központi hatalom, amely „ha már nem olvashat be bennünket magyarokat a németiségbe, beolvaszt a szlávságba és elolvad abban, illetőleg Oroszországban maga

⁶⁹ I. m. 1256.

is”⁷⁰. Ilyen gyanúra látott okot Vajda abban, hogy a bécsi kormány elnöke, Taaffe a hazai szlávoknak bizonyos engedményeket tett, mintha tudatosan törekedne pozícióik erősítésére. Ugyanakkor Rudolf trónörökös szlávok iránti rokonszenvét Vajda „csaknem tüntetőleg”-nek látja. Mindez azt a feltevést ébresztette benne, hogy a Habsburgok a német elem helyett új politikai bázist keresnek, s ezt épp a hazai szlávokban vélék megtalálni. E feltételezésből indult ki, mikor vállalkozott egy hungarocentrikus, új birodalmi politika körvonalazására. Nyugtalanágát a szlávokkal kapcsolatban növelték azok az értesülések is, amelyeket az orosz nihilisták tevékenységéről szerzett. Vajda a cárizmust az 1849-es intervenció miatt is gyűlölte. Ezért látja a sors büntető kezét a II. Sándor cár elleni merényletben. Rokonszenvvel és csodálattal ír az orosz nihilistákról, de szavai az események érthetlensége miatt meglepetést, zavart és nyugtalanágat is jeleznek. „Ki hitte volna — mondja —, e pisze orrú, apró szemű, széles pofacsontú, tökeví, spiritusz-ivó, inas-libériájú népről még ezelőtt pár évtizeddel, hogy eljön egy nap, melyen e nép érdekessé válhatik... hogy az orosz nép tömege ekkora erkölcsi erőt rejt magában, mint aminőről a jelen mozgalom tényei tanúskodnak, azt eddigelé gyanítani is alig lehet, most azonban már e körülmény megdöbbentő súllyal bizonyosként áll előttünk.”⁷¹ A mozgalmat történelmi jelentőségűnek tartja, bár megérteni, önmagának megmagyarázni nem tudja, de úgy véli, hogy egy egészen új alakzatú és természetű jelenséggel áll szemben.

Más oldalról is felfigyelt Vajda olyan jelenségre, mely nyugtalanágra adott okot. Schönere osztrák politikus nacionalista mozgalma azt a célt tűzte maga elé, hogy az osztrákokat a német birodalomhoz csatolja. Vajda e törekvésben is a monarchia egységének veszélyeztetését látta. Ez is azt a meggyőződését támasztotta alá, hogy az ország népei közt egyedül a magyarságnak nincs hová elvágyódnia, következésképpen a magyarság a monarchia egyetlen szilárd alapja. A birodalom együtt tartása tehát magyar érdek s abban a magyarságot illeti meg a vezető szerep.⁷²

Vajda a legfelsőbb politikai körök magatartásából arra következtetett, hogy a monarchia nagy változás előtt áll. Arra számított, hogy az osztrákok elveszítik súlyukat a birodalom létszámában legjelentősebb elemével, a szlávssággal ill. a magyarsággal szemben s küszöbön áll a szerepcsere: „A főhatalom már érzi — írja Vajda, — hogy a német elemnek szerepet kell cserélnie és talán még nem határozott aziránt, hogy kivel cseréltesse el e szerepet, a magyarral vagy a szlávval?”⁷³ Ez a megfigyelés — egybekapcsolódva a nemzet léte és jövője miatti aggodalommal, — azt a meggyőződést erősíti Vajdában, hogy a magyar történelem sorsfordulóhoz érkezett, olyan, az egész jövőt meghatározó lehetőséghez, amellyel élni a legfőbb hazafias kötelesség. Erről a felismerésről vallja: „Mély hitem, hogy ennél elhatározóbb és szerencsésebb történelmi mozzanatot nem értünk Mohács óta.”

Ilyen alapról kiindulva teremti meg a magyar nagyhatalmi ideológiát, amelynek keretében a rögeszme szívósságával, a valóság tényeit semmibe vevő, spekulatív szellemi tornával, logikai bukfencekkel igyekszik elfogadtatni fő tételét: a Habsburg birodalmat magyar nagyhatalommá lehet és kell fejleszteni. S mindezt olyan „plausibilis, behízelgő érveléssel” adja elő — Jókai lapjának, *A Honnak* elismerő szavai szerint, —, hogy az uralkodó politikai hatalom a saját vágyai megfogalmazásának tekintette Vajda művét, a *Magyar birodalmi politikát*. Tehette ezt már csak azért is,

⁷⁰ Politikai Újdonságok. 1880. aug. 11. Idézi a Kr. k. VI. 572—73.

⁷¹ V. J. Ö. M. 1699.

⁷² Kr. k. VI. 573.

⁷³ V. J. Ö. M. 1274.

mert Vajda írása megrendelésre készült, a honorárumot a Szabadelvű Párt elnöke, Podmaniczky Frigyes utaltványozta a szerzőnek.

Gondolkodását itt a nacionalista elfogultság oly mértékben hatalmába keríti, hogy még az állítását cáfoló, tehát az ellene szóló tényből is a maga igazát támogató érvet igyekszik kovácsolni. Arra hivatkozik, hogy az utóbbi húsz évben az európai országok a „nemzetiségi eszme” alapján szerveződnek és nem dinasztikus érdekek szerint. Példaként Németországot és Olaszországot hozza fel. De ha ez igaz, akkor valójában a monarchia-beli szlávoknak, románoknak az elszakadási törekvéseit is igazolja. Másutt Vajda gyakran hivatkozik is e népek ilyen irányú szervezkedéseire. De mert ez ellentétben áll bizonyítandó tételével, tesz egy logikai bukfcenet és azt mondja, nálunk „a viszonyok úgy kívánják”, hogy több faj „egy politikai testbe” tömörüljön s azon belül egy nemzet érdeke legyen a döntő, persze — ahogyan bizonyítani fogja —, a magyaré. A másik kiinduló tétele — amely az előbbihez hasonlóan ugyancsak a magyar hatalmi elképzelések irányába mutat — az, hogy az Osztrák—Magyar Monarchiának — a korszerűség igénye szerint — családi, dinasztikus országból nemzeti birodalomká kell átalakulnia, persze — ahogyan majd ezt is bizonyítani fogja —, a magyarrá.

Milyen érveket használ tételének igazolására? Érvei között számos olyan található, melyet korábban már többször is leírt, sok olyan gondolatot is felhasznál, amelyek a kor más íróinál, politikusainál is olvashatók. Ezért az újdonság itt nagyrészt abban rejlik, hogy a régi, többségében ismert elemek egy politikai program jellegével bíró gondolati konstrukcióban kapnak helyet.

Érdekes például, miként jut el Vajda ahhoz a következtetéshez, hogy a monarchia számára az alternatíva: „vagy magyar hatalom lenni, vagy nem lenni”. Ezt abból vezeti le, hogy — az ismert, sokak által vallott nézet szerint — az európai egyensúly megköveteli egy középeurópai birodalom fenntartását. Ezt azonban nem irányíthatják az itt lakó németek, mert azokban a nagy-német gondolat él s ezért nyugat felé vonzódnak. De nem juthatnak hatalomhoz a szlávok sem, mert azokra meg a pánszlávizmus vonzása hat. Egyik esetben tehát a német egység, a másikban a cári hatalom bomlasztaná fel az országot. Ha tehát fenn akar maradni, akkor nem lehet más, mint magyar birodalom, mert egyetlen nép itt a magyar, amelyiknek se keleti se nyugati rokonai nincsenek.

Hogy Vajda komolyan hitt a nemzeti sorsot eldöntő történelmi pillanat jelentőségében, azt röpiratának választást, döntést sürgető fordulatai is sejtetik. Mert szerinte nemcsak a monarchia számára tette fel a sors a kérdést: magyar lenni vagy nem lenni, hanem a magyarság számára is így hangzik a tétel: „vagy beolvadni e birodomba vagy úrává lenni e birodalomnak”. Ami — ha figyelembe vesszük későbbi megjegyzéseit — nem pusztán a halál vagy élet alternatíváját jelenti. Többről van itt szó. Arról, hogy a megsemmisülést csak úgy kerülhetjük el, ha a többiek fölött uralkodunk, a nemzethalált tehát csak mások elnyomása árán válthatjuk meg. Hatásos érvelés, mert a felvillantott két lehetőség egyikével (a nemzethalál rémével) megfélemlíti olvasóit s így kényszeríti a másik változat, az elnyomó szerep vállalására. Éspedig oly módon, hogy spekulatív úton kialakított, bizonyítatlan előtételekből a formális logika szabályai szerint vonja le következtetéseit, amelyek felületes szemlélő számára az igazság látszatát viselik magukon.

Így jár el akkor is, amikor a monarchián belüli magyar hegemonia szükségességét akarja olvasóival elfogadtatni. Csupa elméletileg gyártott feltételezésből indul ki, amelyeket bizonyítás nélkül is tényeknek tekint s ezekből szűri ki megtévesztő igazságait. A monarchia-beli németekről és szlávokról kijelenti, hogy ha közülük bármelyik vezető szerephez jutna, hatalmát „a nagy szomszéd országgal való egyesülés”

előkészítésére használná fel. De „a titkos végcél” csak úgy érhetné el, ha a tervének útjában álló magyarságot megsemmisíti, „ha a magyar nemzetet az uralomért való versenyzésre képtelenné teszi, vagyis végképp fölmorzsolja”. Ezért — vonja le a megtévesztő tanulságot Vajda — „most már ezen túl a magyar nemzet az ő létének egyedüli biztosítékát csak abban találhatja, ha kezébe ragadhatja e monarchiában a hatalom... eszközeit”.⁷⁴ Szomorú dolog, hogy Vajda a 80-as évek elején a hazai népek között már nem együttműködést, hanem csak az egymás megsemmisítését, az élethalálharcot tudta elképzelni. Természetesnek, szinte törvényszerűnek veszi azt, hogy aki boldogulni akar, csak a másik megsemmisítésével érheti el célját. Mivel a dolog így áll — gondolja Vajda, — számításba kell venni azt is, melyik fél pusztulása jár nagyobb kárral. Mert ezen is múlik, hogy kit illet a vezető szerep. Azt már nem is lehet szemére vetni, ha ismét a magyarság javára dönt s azt mondja: „Ha e monarchia belsőszervezetének és külpolitikájának megállapításánál nem a magyar érdek dönt, akkor a magyar nemzet menthetetlenül elvész.” Márpedig magyar csak ebben az országban él, s ha felszívódik, egy nemzettel kevesebb marad a világon, „mert magyar csak itt van, másutt nincs számára élet”. De a többi hazai népre ez nem áll, „sem a német, sem a szláv elem nem fog kétségbeesni nemzeti léte miatt”. Anyanemzeteik az országhatárokon túl élnek, a hazai szlávok, németek, románok „csak idehajló ágai más törzseknek, melyek gyökerei a szomszédban rendíthetetlen sziklatalaj mélyén nyugosznak”. Ha tehát ezeket a magyarság beolvasztja, csak az „idehajló ág” hal el, de maga a „törzs”, a nemzet tovább él. Ezért ez utóbbinak — mármint a „Szent István-birodalmán kívül” élő népeknek — semmi aggodalomra nincs okuk, hiszen őket nem akarjuk elmagyarosítani. Vajda megnyugtató szavai: „Hanem hogy a magyar a szlávot vagy a németet (mármint Szent István-birodalmán kívül) magyarizálhassa? — ezt ők maguk se képzelhetik, csak lármázzák azért, hogy jogot nyerjenek a magyart beolvasztani.”⁷⁵ Mi ez, ha nem jezsuitizmus a hazai népekkel szemben és a járatlanabb magyar olvasó tudatos félrevezetése? A magyarosítás vádját — „már Szent István bkrödelmán kívül” — többször cáfolja Vajda ilyen módon. De hiszen nagyon jól tudta, hogy a „lármázás” a határokon belüli magyarosító törekvések miatt van, s nem ok nélkül, hiszen ő maga itt is, másutt is nyíltan hangoztatja ennek szükségességét. De megtévesztően azt tagadja, amivel nem vádolják.

A spekulatív okoskodásnak, a nemzeti elfogultság által diktált sajátos logikának érdekes változata az, amikor Vajda a számokkal búvárszkedik. Kiindulásként itt is felállít egy tételt, amelyet nem bizonyít — nem is tudna —, de amely őt a kívánt következtetés felé segíti, tehát az óhajtott konklúzióhoz választja ki az előtételt. Azt mondja: „Három külön nemzetből álló monarchiában mind a három közt egyaránt lehetne a hatalmat elosztani: ez... számtani lehetetlenség.” A következő logikai lépés (ez is prekonceptió): „És ha már választani kell afölött, hogy a három elem közül melyik legyen tökéletesen kielégítve és melyik kettő kevésbé, akkor; az határoz... melyiknek elégtelensége a legveszélyesebb.” Vajda előre tudja, hogy ez a magyarság lesz. Mert: „a magyar mindig fölkelt és lerúgta magáról a koporsó-fedelet, valahányszor azt reá akarták szegezni”. Ellenben a „szláv elem” — ha kivételesen, mint 48-ban fegyvert fogott a magyarság ellen, — nem hazafiságból, nem a nemzeti jogaiért vagy szabadságáért harcolt, hanem mert szolgalelkű, szeret engedelmeskedni: „A szlávnak katonai vezényszó kell. Ez a varázslat erejével hat rá... vakon engedelmeskedik a Burgból eredő parancsnak” — adja meg Vajda „a tudományos”

⁷⁴ I. m. 1287.

⁷⁵ I. m. 1308.

magyarázatot a szomorú idők eseményeire. Mindez persze a magyar hegemoniát hivatott alátámasztani.

S ha az előbb ismertetett érvek valakit nem győztek volna meg a monarchián belüli magyar hegemonia szükségességéről, van még egy érve Vajdának, ez pedig az erő, a fölény hangoztatása. A nemzet „önérzetére” hivatkozik, arra az „innen-onnan sértő” helyzetre, melyben a magyarság 1867 óta él. Sérti „a magyar király másodrangúsága”, és joggal, mert hiszen a Habsburg-birodalomban a magyarság „a legnagyobb tömör egység”, s hozzáfűzi nem kis felsőbbrendűségi tudattal és göggel: „ő itt az egyedüli nemzet, a többi csak hulladék”.⁷⁶ Így hát a hatalom senki mást nem illethet meg.

Hogy mennyire megváltozott, eltorzult Vajda szemlélete a rajta eluralkodó nacionalista indulatok nyomán, azt a dunai konföderációhoz kapcsolódó megjegyzései is mutatják. Nem az az érdekes itt, hogy ebben az 1881-es röpiratában elutasítja, ezt korábban is megtette már. Amin itt érdemes elgondolkodni, az az, hogy a farkas-erkölcsöt nemcsak a hazai népek egymáshoz való viszonyában véli fölfedezni. Ekkor már — valamilyen elkomorult világnézeti alapról — más nemzetekre, az egész emberi társadalomra úgy tekint, mint amelynek az életét, intézményeit, politikai berendezkedését a kölcsönös acsarkodás, a kegyetlen versengés, a mennyiségi tényezők határoznák meg. Valamikor — a polgárosodás eszméinek hirdetése idején — úgy hivatkozott Amerikára (és az antik Rómára), hogy ott a különböző eredetű lakosságot a tökéletes szabadság gyakorlati megvalósítása formálta egységes nemzetté. Ilyen értelemben említette Svájcot és Belgiumot is, ahol a több nemzetiségű lakosság békéjét a szabadságjogok tartják fenn. A 80-as évek elejére gondolkodásának ez a demokratikus töltése elszállt, kiürült. Helyét a nemzeti önzés, a nyers erők harca, a jog-egyenlőség helyett a gyengébbek elnyomása foglalta el. A dunai konföderáció már csak „badar, teljesülhetetlen álom”, aminthogy „hiábavaló értelmetlenség” vele kapcsolatban Amerikára, Svájra hivatkozni. Mert Amerikában — mondja Vajda — az angol mellett „vannak bevándorlott idegen, francia — német elemek, de — elenyésző, csekély számban. Ha e három elem oly arányban léteznék ott, mint nálunk a magyar, német, szláv — e köztársaság, noha nem szomszédos a francia — német anyaországokkal — egy óráig sem állna fenn — szét fogna válni, vagy ha ez elemek szórva-nyosan léteznének benne, az első órában monarchiává változnék, az uralkodásra leghivatottabb elem adván neki a dinasztíát és összetartó kapcsul egy közös hadsereget. A svájci köztársaság három nemzetiség vegyüléke, de semlegesített terület. Ebben van fönállásának alapköve, létezésének feltétele letéve”.⁷⁷ Itt hát nincs már varázssereje a liberalizmus szabadság-eszméinek. A társadalmakat az erőszak tartja össze. Ez érvényes a Habsburg-birodalomra is, amelyben — mint tudjuk —, Vajda a magyarságnak szánja a vezető szerepet.

Milyen formában látja ezt megvalósíthatónak? „E szláv hájjal övezett kövér testnek — mondja — erős csontvázra van szüksége. Ez a közös vagy magyar hadsereg.” Mivel a monarchia fenntartása — mint korábban kitűnt — magyar érdek, a magyarság feladata annak megvédése, együtt tartása. Éspedig ha nem megy alkotmányos úton, akkor „katonai szervezet útján”, vagyis abszolutizmussal, tehát a hazai népek elnyomásával. Mert Vajda szerint erre is vállalkoznunk kell. A 48-as eszmékért lelkesedő Vajdára emlékezve különösen elgondolkodtató a 80-as évek elején leszögezett álláspontja: „Ha az untalan elbukó, elnyomott forradalmár és az uralkodás szerepe közt kell választanunk és kivált nota bene, ha tertium non datur, ha okvetlen

⁷⁶ I. m. 1287.

⁷⁷ I. m. 1282.

e két helyzet közt kell választanunk, hát akkor én, bátor vagyok az utóbbit ajánlani.” S hozzáteszi a harcias felkiáltást: „Elég volt már az érzelgős, melankolikus furulyából, hadd szólaljanak meg az uralkodás dicsőségét hirdető trombiták!”⁷⁸

Ez egyben azt is jelenti — s itt visszatér a *Hitágozatok* vezérmotívuma —, hogy meg kell hódítanunk a hadsereget, a politikai vezérszerepet át kell vinni katonai területre is. Már csak azért is, mert joggal sérti önérzetünket, hogy „mi cseh—német—horvát káplárok vezényszavára forogjunk sarkainkon...!! A magyar „vitézi önérzet” a testi és erkölcsi erő fölényéből táplálkozik s a magyarság „a világ legelső hadseregei sorába emelte a közös hadsereget a maga vitézségével”. Ezért jogos igénye, hogy a kezébe vegye e hadsereg vezérletét. A fegyveres erő pedig nem pusztán a kívülről jövő ellenséges támadás kivédésére hivatott. Vajda azon a véleményen van, hogy a magyar monarchiának egy esetleges európai leszerelés után is fenn kellene tartania hadseregét, bevallottan azért, „mert ez ama monarchia, mely nemcsak kifelé, de befelé is a hadseregben találja léte biztosítékát”. Itt tehát már nem az általános jólét, a jó közérzet, a közös érdek tartja együtt és forrasztja egybe az ország népeit a magyarsággal, hanem az erőszak, a fegyveres hatalom. A magyar tisztikarral irányított szuronyokra támaszkodó, a belső nemzeti elnyomást programszerűen hirdető állam-eszme ez, Vajda megfogalmazásában. Vajda természetesnek tartja ezt az erőszakpolitikát, azért teszi fel a csak gyermeki nyíltságánál fogva meglepő kérdést: „a magyar nemzeti érdek alapjára” fektetett monarchiában „lehet-e egy széthúzó elemekből álló polyglott államot fizikai összetartó kapocs nélkül képzelni?”

A „fizikai összetartó kapocs” parancsnoki kara, a „magyar tisztí légió” Vajda szerint 10—15 év alatt, tehát éppen a millenniumra kinevelhető. Ezzel teljessé válik az ábránd: a Habsburg-birodalom „államfönntartó, uralkodó elemévé lenni”. Ennek a célnak kell alárendelni az országos politikát is oly módon, hogy az „uralkodó nagy közjogi párt”, Tisza Kálmán Szabadelvű Pártja programjára tűzi a feladatokat megvalósítását. Enélkül nem tarthat igényt arra, hogy a magyar közvélemény „hazafias” pártnak tekintse.

Vajda röpiratában a magyar hazafiság fogalmának új tartalmával ismerkedhetünk meg. E hazafiság két Magyarországot ismer: a kisebbik és bizonytalanabb, vagyis a Habsburgok nélküli az egyik, ez „Árpád országa”; a másik Magyarország a magyar központú Habsburg-birodalom, ez a nagyobb, dicsőbb, hatalmasabb, székhelye Budapest. Vajda eszménye ez utóbbi, „a nagy magyar birodalom” s ennek a megteremtését tekinti hazafias kötelességnek, ezt várja a kormányzó párttól is. E hazafiság területi igénye túlmutat „Árpád országának” határain — bár az is „szép, takaros egy eszmény” —, kiterjed kelet felé, sőt déli irányban is. Vajda úgy véli, hogy „egy nagy magyar birodalom, a körülötte fekvő azon szláv, német, román néptörzsek fölvételével, melyeket jól felfogott faji, külön népegyéniségi, vallási s egyéb érdekek ezen szövetség törzséhez való tapadásra utalnak — egy ilyen nagy magyar birodalom, ez úgyszólván hagyományos idegen kéreggel... ez csaknem készen van már”.⁷⁹ Mivel ebben a kiterjedt államalakulatban a magyarság a középponti helyet foglalja el, „ereje, hatása a fölszedett csatolókra megtízszereződik”.

Ez a megtízszereződött magyar hatás nem automatikusan, nem az élenjárók magával ragadó példája nyomán bontakozna ki — mint korábban vallotta Vajda —, hanem az erő útján, az elnyomó szervezet segítségével. Hiszen a „csatolókat összetartó kapocs” a hadsereg lenne, „a magyar királyi (vagy császári) hadsereg, magyar zászlóval, magyar vezénylettel”. Így fest a magyar imperializmus hazafisága, a nem-

⁷⁸ I. m. 1303.

⁷⁹ I. m. 1301.

zeti nagyság eszménye Vajda elképzelése szerint. Valóban ábrándképekről van szó, amelyeknek a realitáshoz nincs semmi közük. De ez nem teszi ártalmatlanná a röpiratot és nem csökkenti a szerző felelősségét. Hogy mennyire összhangban álltak ezek az eszmék a korabeli magyar kormánypolitikával, azt *A Hon* c. kormánylap reagálása is bizonyítja. Jókai lapja „érdekes röpirat”-ként mutatja be az olvasóknak Vajda művét, megdicséri nyelvezetét, hatásosnak minősíti érvelési módját. Úgy véli, hogy amit Vajda ír, „eszményképéről”, az Attiláéval vetekedő nagy magyar birodalomról, az „manapság korszerű”. S melegen ajánlja, hogy „minél több gondolkodó magyar forgassa e röpirat lapjait, mert igen sok helyes és életrevaló eszme van benne”.⁸⁰

A röpiratban megfogalmazott sok eszme pedig azért lehetett „helyes és életrevaló”, mert Tisza Kálmán rendszerének néppellenes és sovíniszta politikáját támogatta, ideológiai erősítést nyújtott a közvélemény megnyeréséhez, tudatformáló hatást fejtett ki egy elnyomó államrend érdekében. Ezért nem lehet elfogadni Komlós Aladár Vajdát mentő nézetét, mely szerint a röpirat „lényegében nem jelent egyebet, mint hogy a monarchia ne osztrák, hanem magyar címet viseljen” s hogy Vajda „ártalmatlan imperializmust hirdet”.⁸¹ Korántsem erről van csak szó. A röpirat káros nézeteket terjesztett, alkalmas volt arra, hogy az indokolatlan nemzeti gőgöt, a nagyravágyást, a más népek leigázására irányuló szenvedélyeket erősítse. Ártalmasan befolyásolta a magyarság és többi hazai nép kapcsolatát. Veszélyességét a maga korában is felismerték. Erre mutat, amit az *Ellenőr* írt a röpiratról s Vajda felelősségéről: „Hogy álmodozik, azt tőle senki rossz néven nem veheti; de hogy álmában beszél is: ez már hiba. Hiba pedig azért, mert a szomszédok valóságos kéjérettel szórták ránk mindaddig a rágalmat, ez alkalomból is nagy sietséggel ránk foghatnák, hogy mindnyájan olyan hypnobatesek és somniloquok vagyunk”⁸², mint a röpirat szerzője.

4.

Azt, hogy Vajda a nemzetiségi kérdés megítélésében a magyar nacionalizmus hatását nem tudta elkerülni, Komlós Aladár is hangsúlyozza a költőről írt monográfiájában. E hatást — főként a balkáni háború éveiben — a pánszláv erőktől való félelem, a magyar nemzeti jövő miatt érzett aggodalom erősítette fel, mondja Komlós Aladár s hozzáteszi, hogy a 80-as évek elején, — a monarchia bel- és külpolitikai helyzetének átmeneti stabilizálódása nyomán — Vajda ismét a békés, a türelmes politika hirdetőjévé válik. Mielőtt megvizsgálánk, valóban bekövetkezik-e ilyen változás a 80-as évek elejétől Vajda felfogásában, előbb foglalkoznunk kell a nacionalizmus hatásával, illetve azzal a kérdéssel, hogyan egyeztethető össze a nemzeti önzés hirdetése Vajda gondolkodásának ugyanebben az időben jelentkező radikalizálódásával s annak költői termékeivel, a 80-as években újból jelentkező politikai versekkel.

Sőtér István kifogásolja Komlós monográfiájának azt a tételét, mely szerint Vajda a 70-es évek második felétől kezdve „a nacionalizmus közveszélyes válfaját” hirdeti, „sovíniszta elveket” vall, s hogy ugyanakkor Komlós kimutatja Vajda nézeteinek radikalizálódását. Ez utóbbival — a radikalizálódással — Sőtér is egyetért,

⁸⁰ Kr. k. VI. 577.

⁸¹ KOMLÓS Aladár: Vajda János. 220.

⁸² Idézi a Kr. k. VI. 578.

de ezt a tényt nem látja összeegyeztethetőnek a „nacionalizmus mételyéről” szóló megállapítással. Sőtér István véleménye szerint Vajda a röpiratokban a nemzetiségi kérdésről valóban „zűrzavaros nézeteket fejt ki”, de ezért őt „a sovíniszta, ál-liberális, dzsentri-Magyarországgal egy szintre állítanunk” nem lehet, mert „ennek mételyétől ő mindvégig mentes maradt”.⁸³ Mert Vajdánál — mondja Sőtér István — „a hazáját féltő 48—49-es gondolkodó megzavarodásának tanulságai ezek a nézetek is. Jelentkezési módjuk ugyan a nacionalizmus színezetét viseli magán, — eredetükhöz, világnézeti alapjukhoz azonban a dzsentri-sovíniszta Magyarországnak semmi köze”. S bizonyítékkul a *Lenni vagy nem lenni* c. verset elemzi s hangsúlyozza, hogy abból a nemzetféltés szól, nem a faji gőg.

A *Lenni vagy nem lenni* c. versben Vajda valóban a magyar haladásért, a nemzeti jövőért érzett aggodalomnak, a nemzetféltésnek ad hangot. Ezt a mélyen átélt aggodalmat fejezi ki a cimbén felállított, a drámai döntésre készítő alternatíva is. De ugyanez az érzés — a kis létszámú magyarság megmaradásának és jövő boldogulásának a reménye — aggodalma — hatja át a röpiratokat is az *Önbírálattól* egészen a *Magyarság és nemzeti önértéktig*. Közös jellemzőjük a nemzetféltés, ez pedig természetes következménye annak, hogy Vajda számára a legfőbb érték a nemzet, a magyarság. Ebből a forrásból táplálkozik nacionalizmusa, amely a bel- és külpolitikai körülményektől függően hol erőteljesebb, harciasabb, hol pedig szelídebb, türelmesebb hangon szólal meg írásaiban. Nem a gyakorlatban alkalmazott nemzetiségpolitika túlkapásaival, jogtipró brutalitásával azonosítható Vajda felfogása — bár Mocsáry módján tiltakozó szavát egyszer sem emelte fel —, hanem a szemléletben egyezik meg kortársaival még akkor is, ha más világnézeti alapon állt, mint a sovíniszta-dzsentri Magyarország. Nem „fertőzés” okozta nála a torzulásokat, de hajlamossá tették erre adottságai, intellektuális—érzelmi alkata, neveltetése, az az eszmei örökség, amelyet a 48-as időkből kegyelettel őrzött.

Egyet kell érteni Sőtér Istvánnal abban, hogy Vajda publicisztikai írásai nem érnek fel a 80-as években keletkezett politikai versekkel. (*Megnyugvás, Jubilate, Sodoma, Credo, Lenni vagy nem lenni*) és hogy ezekben Vajda politikai eszméinek legjava szólal meg, olyanok, amelyek a röpiratokban „problematisztikus kapcsolódásokkal jelentkeztek”. Ugyanakkor azonban hangsúlyozni kell, hogy a kétfajta tevékenység — a költői és a publicisztikai — között nincs szemléleti ellentmondás. Lényegében azonos eszméket hirdet Vajda a versekben és a prózai írásokban, hiszen ugyanabból a forrásból merít. A *Lenni vagy nem lenni*ben mégiscsak a nemzeti gőg és felsőbbrendűség íratja le az ilyen kifejezéseket: „Kik téged uraltak egykor, mind a népek..., horvát csatlósid..., Úrrá leszen, mert szapora a féreg?, Turul, kesely szolgálja a verébnék?... gyáva sokaság.” A röpiratok eszmeisége jelentkezik — talán kissé szelídebb formában — az „Immár nem is magyar, csak István-ország” türelmetlenségében, a magyar vezényszó követelése pedig a „Hazádnak nyelvén szólnod nem szabad”-ban. De a nemzetiségektől való félelem, a monarchia szétesése miatti aggodalom és a magyar hegemonia veszélyeztetettsége szól — tehát ismét a röpiratokban is hirdetett eszmék — a *Jubilate* c. versben, amikor Vajda szemlét tartva az országban elért „eredmények” felett, irónikus-fájdalmas hangon nyugtatja meg a telhetetlen hazafi-szívet, „hogy ím hazádnak van már mindene, [Vasút, országos és családi — „görbe” —, [Közép, — fő és népiskolád, amelyben [Tanítanak három-négyféle nyelven [Megannyi szebbnél szebb hazafiságot”. És ha nem feledkezünk el arról, hogy Vajda polgárosodási programja nemzeti alapú, vagyis célja a magyarság megmentése és alkalmassá tétele a hódításra, a nemzetiségek beolvasztására, akkor kimondatlan-

⁸³ SÓTÉR István: *Romantika és realizmus*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956. 341—42.

nul is ott van ez a szemlélet a *Credo* szenvedélyesen hangzó feltételes mondatai jöggött is. A *Sodomáról* is jogosan állapítja meg a kritikai kiadás, hogy „a vers gondolatai... megtalálhatók a *Hitágozatok*, a *Magyar birodalmi politika* c. röpiratokban is”.⁸⁴ Nem a nagy versek közül való, de ezeknek az éveknek a terméke (1887) *Az első* c. költemény, amely a fejedelmekből álló vadásztársaság versengésének győzteseként ünnepli a Habsburg monarchia fejét, aki — megint csak a röpiratok egyik vezéreszméjét hirdetve — ezekkel a szavakkal vívja ki társai közt az első helyet: „Népek tejútját egyedül | Tartjuk, mint Atlasz az eget. | Házam nekül úgy szétrepül | Mint az anyányi verebek.”

Nincs tehát lényeges eszmei különbség a versek és a publicisztikai írások között, ugyanaz a szemlélet hatja át mindegyiket. Ami eltérés van, az főként a műfaj követelményeihez igazodó megformálásban nyilvánul meg.

De ha szemléleti azonosság áll fenn a röpiratok és a versek írójánál, akkor nem lehet Vajda politikai költészetének 80-as évekbeli felélénkülését a gondolkodásában bekövetkezett előrelépéssel magyarázni. Hát akkor mivel? Azzal, hogy az erők kiegyenlítődése, a cári Oroszország rovására létrejött átmeneti konszolidáció visszaszorította a közvetlen „pánszláv” veszélyt, egyben azonban a hazai belpolitikában megmerevítette a társadalmi helyzetet, megerősítette azoknak az osztályoknak a hatalmi pozícióit, amelyek fékeztek, sőt akadályozták a Vajda által olyannyira szükségesnek tartott, a nemzeti lét és jövő alapvető feltételeként sürgetett polgári haladást. Vajda indulatait — amelyek a 80-as évek nagy verseit fűtik — nemcsak a fejlődés lassúsága miatt érzett keserűség táplálja, hanem annak a tudata is, hogy a késelelem a magyarság megmaradását, vezető szerepének megőrzését és a hazai népek beolvasztásának a lehetőségét teszi kockára. S hogy ez a kínzó tudat verssé hevült Vajda ihletében, az a nemzetét féltő költő kétségbeesésének a bizonyítéka.

Komlós Aladár Vajda politikai lírájának újból való megszólalását azzal hozza összefüggésbe, hogy a 70-es és 80-as években rájött a polgárság árulására, a polgári rend ellentmondásaira és felismerte a proletariátus történelmi szerepét, a polgári rend túlhaladásának szükségességét. Az új társadalom eljövetelének hite fejeződik ki Komlós szerint a *Mérleg* c. cikkben (1882), amelyben Vajda a haladásról beszél s mondanivalóját így fejezi be: „Valami nagyon gyökeres társadalmi alakuláshoz lehetünk igen közel, melyről a hivatalos és okleveles diplomatai bölcsesség még nem is álmodik. A művelődésnek kell valami magasabb céljának lenni... A művelődés fájóbbá, elviselhetetlenebbé teszi a nyomort, mint a világosság a — meztelenséget. Ha tehát a közművelődés nem volna képes egyszersmind emelni is a közjólétet, enyhíteni a tömeg nyomorát, akkor nem áldás, de átok volna az emberiségre, a mi hihetlennek tetszik. A szellemi haladásnak tehát vagy meg kell hozni az emberiség sorsának javulását, vagy vissza kell fordulnia a sötét reakció felé. De higgyük inkább a jobbat, az ihlett költő jóslatának teljesülését:

Ne féljeteK szegény jó emberek,
jön rátok is még boldogabb idő,
Ha nem tietek a múlt és jelen,
Tiétek lesz a végtelen jövő.⁸⁵ (Petőfi)”.

Ha csak az itt idézett sorokat vesszük figyelembe, egyet kell értenünk Sőtér Istvánnal, aki — Komlóssal szemben — úgy értelmezi Vajda szavait, hogy a költő „csak a kultúra egy új szerepében és hivatásában reménykedik” és nem a szocializ-

⁸⁴ Kr. k. II. 316.

⁸⁵ *Mérleg*. Vasárnapi Újság, 1882. máj. 21.

musra vagy hasonlóra gondol. Ha azonban Vajdának ezeket a sorait más, hasonló tárgyú, s ugyancsak a 80-as években keletkezett írásaival próbáljuk értelmezni, kétségtelenné válik, hogy itt valóban a munkásosztály harcával kivívott új társadalmi rendről, a szocializmusról van szó. Már magában a *Mérleg* c. cikkben is olyan kérdéseket tesz fel Vajda, hogy „nem valóságos gályarabság-e mai nagyvárosi gyári-munkásaink állapota”? És azzal kapcsolatban, hogy a társadalom mozgása a kapitalizmus minden hibája ellenére is előre megy, arra a figyelemre méltó megállapításra jut, hogy „a haladás éppen a küzdelem általánosságában, lázasságának fokozódásában, az állapotok rendkívüliségében nyilvánul”. Néhány héttel a *Mérleg* előtt írt lapszemléjében arról beszél, hogy miután a polgárság „a zérusok sokasága”, vagyis a nép segítségével hatalomra jutott, maga is elnyomóvá lett s többé nem áll érdekében a forradalom folytatása. Ezért most már a legutolsó társadalmi rétegen, a népen a sor. Két ok készíti a harcra: eltartandó urainak száma a burzsoáziával megnövekedett, tehát fokozódott a kizsákmányolás; a másik ok: „a legutolsó réteg is olvas”, művelődik, nehezebben viseli el a nyomort.⁸⁶

Ebben az időben megjelent más írásaiból az is kiderül, hogy Vajda eddig vázolt politikai gondolatrendszere új elemekkel gazdagodik. Korábban is felismerte már a német és olasz egység létrejöttének jelentőségét az európai fejlődés szempontjából. Ezek analógiájára rémlett fel szemei előtt a szláv egység fenyegető lehetősége s láttuk, hogy ennek esetleges következményeit, a magyarság sorsára kifejtett hatását milyen mély aggodalommal mérlegelte. Az európai munkásmozgalmak erősödése, s nem utolsósorban a francia kommün tanulságai pedig arra figyelmeztették, hogy a nagy nemzeti törekvések mellett új, más jellegű folyamatok is megindultak az európai társadalmakban. Ezek jelenségei, tünetei fogalmazódnak meg az általános érvényű ítéletben, a proletárforradalom szükségszerűségének hangoztatásában. 1882. novemberében írja Vajda: „A nemzeti egységülés politikai árama mellett párhuzamosan megy a társadalmi forradalom progresszív előnyomulása. A német—olasz egység után következni akar a szláv egység, a középrend forradalma után a legalsó — a munkás tömeg forradalma.”⁸⁷ Egy másik cikkében még konkrétabban fogalmaz, mikor „az iparos és a nagyvárosi munkásosztály”-ról beszél, amely a „közeljövő forradalmi élesztője”. A forradalom győzelme után kialakuló új társadalomtól az egyéniség kiteljesedését, a képességek teljes kibontakoztatását várja, ahogy ő írja: „az egyéni szuverenitás kikerekedését.” Azt reméli, hogy akkor majd „egyetlen talentum sem marad eltemetve a föld alatt”.⁸⁸

Vajda a két folyamatot — a nemzeti integrálódást és a munkásosztály forradalmasodását — történelmileg párhuzamos jelenségnek fogja fel, a megvalósulás időrendje szempontjából azonban — felfogása szerint — egymást kizáró tendenciákról van szó. Pontosabban a másodiknak, a szocialista forradalom eszméjének a győzelmére — úgy véli —, nem kerülhet sor addig, míg a nemzeti eszme van érvényben. Előbb a nemzeti eszme kiteljesedésének kell végbemennie, s csak aztán, az összes népek egyetértése alapján kerülhet sor a szocializmusra. „Különben is ezt a kérdést Európa- és világszerte nem egy nép, de az összes népek egyesülete fogja megoldani, majd akkor, mikor a nemzetiség eszméje végképp le lesz véve a napirendről” — írja a munkáspárt szervezkedéséről szóló cikkében.⁸⁹ S rögtön hozzáfűzi a legfőbb gondjára, politikai szemlélete fundamentumára utaló szavakat: „Azalatt pe-

⁸⁶ Szemle. Politikai Újdonságok. 1882. ápr. 12. Közli: KOMLÓS A.: Vajda Vál. pol. írásai. 171.

⁸⁷ Szemle. Politikai Újdonságok. 1882. nov. 15. Közli: KOMLÓS A.: Vajda Vál. pol. írásai. 178.

⁸⁸ Porond-királyok. Közli: KOMLÓS: Vajda Vál. pol. írásai. 165.

⁸⁹ Szemle. (A munkáspártról). Politikai Újdonságok. 1880. május 26. Közli: KOMLÓS A.: Vajda Vál. pol. írásai. 162.

dig már el lesz döntve az a kérdés: megmaradhatunk-e mi magyaroknak továbbra is?”

Vajdát a párhuzamosan észlelt két folyamat közül a nemzeti eszme térhódítása izgatta jobban, ezt érzékelte közelebből, ennek fenyegetését rettegte a balkáni események óta a cárizmus terjeszkedésében és a szláv tömörülésben. Ez sarkallta a nemzetiségek asszimilálását ígérő polgárosodás és a Habsburg-barátság hirdetésére. A másik, a szocializmus távolinak tűnt s nyugtalanságra nem adott okot: „Ami a veszélyességét illeti, bizonyos, hogy e pillanatban absolute nem az.”

A történelmi tapasztalat arra tanította, hogy a magyarságnak van érzéke a haladó európai eszmék iránt. A szociális bajok érthetővé tették számára, hogy a munkástömegek nálunk is szervezkednek érdekeik védelmére s hódít körükben a szocializmus eszméje. Azzal is tisztában volt, hogy a fejlett nyugati országokhoz képest a forradalom erői nálunk még nem jelentékenyek, de a mozgalom erősödésének megvan az objektív alapja. „Ez a csíra itt még ma nagyon kicsiny, de... nagy élet van benne” ... mert „több a szegény, mint a gazdag ember”—mondja. Mivel azonban a nemzeti eszme terén Magyarországon Vajda felfogása szerint még sok a tenni-való, úgy véli, távol van még az az idő, amely meghozza a szocializmust. Érthető, hogy van nálunk szocialista munkáspárt — írja —, de „még egy kissé korán” keletkezett, sőt „igazuk lehet azoknak — folytatja —, akik azt mondják, hogy ez még nálunk egyáltalán nem aktuális”.

Eszerint hát viszonylag még elég hosszú ideig a nemzeti eszme határozza meg a magyar politika feladatait. Pontosan annyi ideig, amennyi szükséges annak eldöntéséhez, hogy „megmaradhatunk-e mi magyaroknak továbbra is”. A megmaradást pedig — mint Vajda többször kifejtette — csak a korszerű kultúra és gazdaság megteremtésével s létszámunknak a nemzetiségek beolvasztása útján történt jelentős megnövelésével biztosíthatjuk. Történelmileg tehát a nemzeti eszme „aktuális”, ennek kell érvényt szerezni, s Vajda véleménye szerint — a nemzeti érdekek és a szocializmus sorrendiségének a megítélésében — ezt a nézetet vallják a munkások is. „Amíg ez nincs biztosítva, nem kell félni a magyar iparost, hogy úgy jár, mint az oly ügyetlen fiatal kopó, mely ha egy friss nyúl kél előtte, abbahagyja a már kifáradtat, és emez után szaladva, mind a kettőt eltéveszti. Ne féltsük mi a magyar csizmadiát. Bismarck egy szikrával sem fanatikusabb német, mint aminő megátalkodott magyar hazafiak a mi Sas Istvánjaink.”⁹⁰ Ha pedig a szocializmusban közvetlenül érdekelt „magyar iparos” is „megátalkodott hazafi” s meggondolatlanságból vagy tapasztalatlanságból nem hajlandó elszalasztani a nemzeti jövőt biztosító alkalmat, még inkább áll ez a társadalom többi osztályaira, az egész magyar nemzetre. Mert Vajda ebben a tudatban mondja ki — a maga legszemélyesebb vágyát, élete vezéreszméjét is mintegy vallomásként kifejezve — a következő szavakat: „Szent való... hogy jelenben a mi országunk korlátlanul döntő elemén az a kérdés uralkodik: miként menthető meg a magyar nemzetiség? Ennek minden egyebet alárendel.”⁹¹ (Az én kiemelésem: Cs. I.)

Nem kétséges, hogy a nemzet megmentésének szándéka Vajda helyét azon oldalon jelöli ki, ahol a „korlátlanul döntő elem”, a korabeli magyar közvélemény táborába áll. Ha pedig ez így van, akkor jogosan beszélünk-e a 80-as években szemléletének radikalizálódásáról? Ha a sajtószemlék írásával kapcsolatos rendszeres és széles körű tallózás, a világ eseményeiről szerzett folyamatos tájékozódás, a hírek és a különböző jelenségek befogadása és tovább gondolása új felismerésekhez vezetett,

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Uo.

ha ezek révén gondolkodása új elemekkel egészült ki, amelyek segítették abban, hogy messzebb tekinthessen, bepillanthasson a társadalmi fejlődés holnapjába, vajon ez a gazdagodó látás egyben radikalizálódást is jelent-e a szó valódi értelmében? Vagy inkább csak nagyobb politikai műveltséget, a kor folyamatainak megértésére vagy megsejtésére való jobb képességet? Radikalizálódott-e Kemény Zsigmond szemlélete azáltal, hogy elolvasta Engels művét az angliai munkásosztály helyzetéről? Radikalizálódásról Vajdánál csak akkor beszélhetnénk, ha felismeréseit, a munkásosztály szerepéről, szerveződő mozgalmairól szerzett információt s a szocializmusra vonatkozó eszméket nemcsak befogadja, tudomásul veszi, hanem politikai programjába építi s harcol azok megvalósításáért. Erről azonban nincs szó Vajdánál. Úgyannyira nincs szó, hogy — mint láttuk —, a szocializmust Európában, s még inkább Magyarországon csak a távolabbi jövő aktualitásának fogta fel. Megállapodott a tudomásulvételnél anélkül, hogy egyetlen elemét is beépítette volna saját nemzeti-polgárosodási koncepciójába. Számot vetett azzal, hogy a haladást megállítani nem lehet, tisztában volt a polgári rend ellentmondásaival is, de mielőtt — hite szerint — a nemzetiség eszméje végképp lekerülne napirendről, biztosítani akarta a magyarság megmaradását. Az volt a vágya, hogy modern, nagy nemzetként foglaljuk el majd helyünket annak idején „az összes népek egyesületében.” Ezért nem a jövőre, hanem a jelenre tette a hangsúlyt és felfogásán, szemléletén semmit sem változtatva — csak szélesebb látókörrel — hirdette korábbi meggyőződését, amelyben mindent a magyarság érdekeinek vetett alá.

Bizonyítékul talán elegendő lesz néhány, a 80-as években megjelent írására hivatkoznunk. Vajda is — mint Jókai — azért helyesli a névmagyarosítási törvényt, főként azt az intézkedést, amely öt forintról ötven krajcárra csökkenti a fizetendő illetéket, mert „a haza ezzel nagyon jó üzletet volt csinálendő, mert négy forint ötven krajcáron vásárol megannyi határozott jó magyar embert, aki előbb legalább is a kétesek közé tartozott”.⁹² 1884-ben arról elmélkedik, hogy a magyarság és a nemzetiségek „vérkeveréke szüli meg azt a magyart, mely... a pozitív, a cselekvőbb, termékenyebb, gazdagabb fajtát adja, szemben az inkább szenvtelen, a vis inertiaeben kiváló kevertlen ázsiai vérrrel”.⁹³ Ezért arra buzdít, hogy szűnjék meg a „farkasszemnézés”, barátkozzunk a nemzetiségekkel, közeledésüket fogadjuk jó szívvel, „szorítsuk meg az ide nyújtott jobbót és ki se eresszük markainkból.” Mindez összhangban van azokkal a célkitűzésekkel, amelyeket az ebben az időben szerveződő ún. közművelődési egyesületek hirdettek. Ezek mint nem állami, társadalmi szervezetek arra vállalkoztak, hogy a vegyes ajkú vidékeken „védelmezzék” a magyar érdekeket, terjesszék a magyar kultúrát, a nyelvet, tehát az állami szervek és intézmények asszimiláló ténykedését egészítsék ki társadalmi akciókkal, helyi kezdeményezésekkel. Az összeházasodás propagálása is ezt a folyamatot támogatta. Természetes, hogy az asszimilációnak ezt a formáját népszerűsíteni csak a türelem, a gyengédség hangoztatásával lehetett, de úgy, hogy a magyar hegemonia hangsúlyozásáról ekkor sem feledkezett el Vajda. A gyengédséget, a türelmet épp ebből vezeti le: olyan tulajdonságok ezek, amelyek az „erősebbhez, az uralkodóhoz” illők. Nem valami újabb demokratikus szakasz ez Vajda felfogásában — mint Komlós Aladár állítja —, hanem csak a taktika idomul az új körülményekhez, a forma más csak, a lényeg: az uralkodó helyzetben végrehajtandó beolvasztás szándéka változatlan. Ezt nem

⁹² A névmagyarosítás kérdése. Politikai Újdonságok. 1881. márc. 9. Közli: KOMLÓS A.: Vajda Vál. pol. írások. 165.

⁹³ A magyar népjellem és nemzetiségeink. Világ-krónika. 1884. május 19.

is titkolja Vajda. A vérfrissítésről szóló eszmefuttatást úgy fejezi be: „Azért hát amondó volnék, hogy legyen szent a békesség, barátság, s minél gyakoribb a házasság magyar és szerb, román, tót között (hogy zsidó között is, az már úgysis régebb idő óta subintelligitur) és legyen jelszavunk, amiről tudjuk, hogy Ausztria sem bánta meg: «Tu felix Hungaria nube!...»”

Úgy tűnik, a 80-as évek derekán erősítették Vajda magyarosítási illúzióit azok a látszateredmények, amelyeket a Tisza-kormány erőlyes asszimilációs politikája el tudott érni a kevésbé ellenálló, alkalmazkodóbb nemzetiségi rétegekben. Ugyanilyen hatást keltettek ezek a felszíni jelenségek Jókaiiban, aki *A pánszlávok földjén* c. útijegyzeteiben lelkendezve szól a magyar nyelv terjedésének eredményeiről a szlovákság körében.⁹⁴

Vajdának már a vegyes házasságokat népszerűsítő cikke is illúziós hangulattal telített. Még inkább ilyen a *Szerbek és bunyók* c. jegyzete⁹⁵ 1885-től, amelyben a szabadkai szerbek közt szerzett benyomásait mondja el derűs, a nemzeti bizakodástól optimista, anekdotizáló hangon. A palicsi fürdőn megismert asztaltársak, ismerősök és barátok körében hallott értesülések, egyedi, esetleges mozzanatok alapján olyan messzemenő következtetéseket von le, hogy a hazai szerbek mind elmagyarosodtak, a szerb értelmiségiek „a magyar irodalom, a művészet és a közügyek iránt való érdeklődésben szinte túlszárnyalják” a magyarokat, magyar sajtót járatnak, könyveinket olvassák stb. Vajda verses kötetére egyik itteni ismerőse ötven előfizetőt gyűjtött, „nagyobbrészt mind icsvicsben végződő nevekkal”, amikor az egész országban összesen csak 350 előfizető akadt. Vajdát a kedvező benyomások és a barátságos fogadtatás annyira megtévesztik, hogy hajlandó azt hinni, a szerb megjelölés „nem annyira specifikus hazafiságot”, vagy nemzetiséget, inkább „vallásfelekezeti” jelent, „mivelhogy a szerb vallás a szerb nyelv tudását föltételezi”. S amikor azt hallja, hogy valamennyien jó magyar hazafiak, buzgóságban, lelkesedésben túl akarnak tenni a „törzsökös magyarságon”, és az erdélyi magyar közművelődési egyesület céljaira is ezer forintot ajánlottak fel, akkor Vajda — leghőbb vágyát megvalósulni látva — lelkesen kiált fel: „adja isten, hogy a hazának többi nemzetiségi különféleségei mind ilyenekké váljanak mihamarabb!” Esményibb helyzetet nem is lehetett elképzelni annál, hogy a magyarosítás meggyorsítását maguk a nemzetiségek segítik elő anyagi támogatásukkal. Csakhogy ehhez igen nagyfokú naivitásra volt szükség. Mindez nem akarja megkérdőjelezni azoknak a baráti kapcsolatoknak az őszinteségét, amelyek Vajda és szabadkai szerb barátai közt alakultak ki a költő látogatásai során. A személye és költészete iránti érdeklődést kívánta bizonyára viszonzni azzal, hogy Jovanovics Zmaj és Radicsevics egy-egy versét magyarra fordította.

Nem lehet egyetérteni Komlós Aladárral abban, hogy élete utolsó szakaszában Vajda visszatér „a nacionalizmus közveszélyes válfajától egy ártalmatlanabb változatához.”⁹⁶ Az igaz, hogy utolsó röpiratában, a *Magyarság és nemzeti önérzetben* (1896) leírta azt a mondatot, hogy „fegyveres erőszakkal nem, csak műveltségünk fényével hódíthatunk”, de ez nem jelenti azt, hogy korábbi, a röpiratokban visszavisszatérő célkitűzéseiből, elveiből engedett volna. Változatlan a szemlélet, azonos a nemzetiségek teljes beolvasztásának igénye, a magyar hegemonia, a felsőbbrendűség hangoztatása, lényege szerint nincs eltérés a nemzetet megőrző és hódításra alkalmassá tevő polgárosodás-programban sem, csak most ennek egyik elemét, a korszerű nemzeti műveltséget, illetve annak hordozóját, a nyelvi kultúrát emeli ki.

⁹⁴ CSUKÁS István: Jókai és a nemzetiségek. Acta universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Hist. Litt. Hung. Tomus XIII. Supplementum I. 63.

⁹⁵ Szerbek és bunyók. V. J. Ö. M. 1571.

⁹⁶ KOMLÓS A.: Vajda János. 221.

Úgy tűnik, ekkorra már Vajda nem csupán az aktuális politika összefüggéseiben szemléli a magyarság sorsát, hanem tágabban, a történelem évszázadainak keretében is s ez a látásmód készteti arra, hogy ítéleteit általánosabb érvénnyel fogalmazza meg. Ez a történelmi távlatosság nagyobb nyomatékot kölcsönöz a mondanivalónak, s valószínűleg összefügg a millennium számvetésre ösztönző hatásával is.

Az előzőekben — amikor az olasz, a német egységre s a fenyegető szláv tömörülésre hivatkozott — a modern kor folyamataiban látja leselkedni a veszélyt. Utolsó politikai művében a fenyegetettség már történelmi sorsként jelentkezik s a reformkor nagy romantikusainak, a Himnusz és a Szózat költőjének komor pátosza lengi át Vajda sorait: „De minket itt létünk óta és újabb időben fokozódólag a szomszéd néporiasok által való előzőnöltetés veszélye fenyeget. Ily népnek csak kiválósága, csak a szomszédokét felülmúló nagy tehetségei biztosíthatják lételet. Ha németnél, szlávnál tízszerre kevesebben vagyunk, tízszerre különbeknek kell lennünk, ugyanannyival jobban kell szeretnünk a hazát, szellemi, erkölcsi képességekben, fényes tettekben ennnyivel fölülmúlunk őket.”⁹⁷ „Óriás szomszédaink” ugyanis fennmaradhatnak „sokaságuk erejénél fogva” is, természetes szaporodásuk biztosítja számukra a nemzeti jövőt. Különben is ezek „körültekintő, óvatos fajok”, szemben a kis számú magyarsággal, amelynek Vajda szerint faji sajátossága az, hogy hősies, nagy-lelkű, nem aggódó... nem elővigyázatos..., nem óvatos stb. s ilyen nép „nem vetekehetnek szaporaságban” amazokkal. Hogy védekezni tudjunk az „előzőnöltetés” ellen, hogy életben maradjunk, ahhoz „hódítás”, terjeszkedés szükséges. A magyarság „csak az esetben maradhat életben — mondja ismételten Vajda —, ha sikerül neki egy sereg körüle és vele lakó idegen faj teljes beolvasztása”.⁹⁸ Más helyütt ugyanezt a gondolatot ismétli nemcsak a nyomaték kedvéért, s nem is pusztán a nemzeti megmaradás, a védekezés indoklásául, hanem a magyar nagyhatalmi álmok felvillantásának igényével: „Pedig minden áron meg kell szaporodnunk számban és pedig jelentősen, háromszoros-négyszeresére a mostani állománynak. Csak az a jó hadnagy, aki nemcsak vágyódik, de remél is tábornok lenni. Húsz-harminc millió létszámmal függetlenek, nagyhatalom lehetnénk.”⁹⁹ Nem változtat a lényegen, ha a röpirat más helyén a magyarul beszélők számának „legalábbis megkészszeresésé”-ről ír Vajda, hiszen a kategorikus fogalmazás, a „minden áron” eltökéltsége nem hagy kétséget az iránt, hogy itt valamennyi hazai nép elmagyarosításáról, az egynyelvű ország megeremtéséről van szó.

Vajda úgy látta, hogy a magyar „hódítás és terjeszkedés” programját olyan körülmények közt kell végrehajtani, amikor minden nemzet a maga önző céljai felé tör és a nacionalizmus felfokozott indulatai diktálják a tempót a népek versenyfutásában. Ebben a maga álláspontja igazolását is látta, hiszen az általános túlekedésben mindenkinek joga van saját érdekeit védelmezni. Másrészt azonban a versengő európai nacionalizmusok látványa növelte riadalmát és elégedetlenségét a magyar politika irányítóival szemben. Lassúnak tartotta a magyarosítás ütemét, erélytelennek a kormány magatartását, nem eléggé hatékonynak az asszimilációt célzó intézkedéseket. Pedig a 90-es évek magyar kormányzata a különböző nemzeti-ségi perek megrendezésével, a közigazgatás, az oktatásügyi szervek intézkedései révén egészen a fegyveres föllépésig számos tanújelét adta annak, hogy nem ismer és nem fogad el semmilyen demokratikus megoldási módot. Vajdát a magyar érdekek védelme, a kecsegtető, de bizonytalan nemzeti nagyság féltése keserű kifakadásra

⁹⁷ V. J. Ö. M. 1314.

⁹⁸ I. m. 1315.

⁹⁹ I. m. 1405.

készíti a nemzetiségpolitika egésze ellen, mert úgy látja, hogy előrehaladás helyett hátrálunk, visszaszorítanak bennünket az idegen fajok, magyar falvakat hódítanak el tőlünk, történelmi múltunk nagyjai, szellemi örökségünk is veszélybe került és — pedig az ország irányítóinak hanyagsága miatt. „Európaszerte — írja — kis és nagy nemzetek közszellemében az önző, vakbuzgó nemzetiségi érzés heve a forrpontig, már-már a dühöngésig fokozódik. A mi, aránylag szívrehatóan csekély számú, rokontalan, egész világtól irigyelt, óriás szomszédainktól fenyegetett népünk intéző politikusai ezalatt egy hülye érzéketlen bambaságával nézik, mint oláhosodnak el egész ősmagyar községek; föl se vesszük, hogy a horvátok valósággal ellopják tőlünk a Zrínyieket, a hőst és a költőt, a Frangepánokat, sőt odaadják még a költő Zrínyi könyvtárát is; dűsgazdagon fizetünk egy intézetet azért, hogy az ablakon dobálja ki történelmünk legfényesebb és világszerte egyedül ismert, irigyelt dicső alakját — a világhódító Attilát.”¹⁰⁰

A *Lenni vagy nem lenni* c. versben Vajda arról a versenyről szól, amely a békés építőmunka területén folyik, s azt a reményét fejezi ki, hogy ebben a vetélkedésben a magyarság lesz a győztes. Utolsó röpiratában más oldalról közelíti meg a magyarság és a vele együtt lakó népek kapcsolatát, amikor az „államhatalom, az uralom” versenyéről szól, amelyben a magyarok az „ellenséges nemzetiségek”-kel állanak szemben. A hatalmi versengés résztvevőit minősíti, szemlét tart a „faji” tulajdonságok felett s az összehasonlítás — Vajda nacionalizmusának megfelelően — természetesen a magyar felsőbbrendűség hangoztatásával zárul. A különböző hazai és környező népek egybevetésénél Vajda arra a kérdésre keresi a választ, ki az, aki „eszmény”, „vezér” lehet a többiek számára, kinek vannak hódításra képes tulajdonságai, melyik népnek van nagyobb esélye a győzelemre s ennél fogva hivatottsága arra, hogy uralkodjon és vezesse az európai politikában „tényező” nagyhatalmat.

Mint kiderül, a hazai és a környező szlávok csak nagy létszámukkal, tömegeikkel félemlítették meg Vajdát, csak mennyiségi tényezőként estek latba „a szívrehatóan csekély számú” magyarsággal szemben. „Faji” tulajdonságaik, műveltségük, jellemvonásaik, nyelvük alapján ítélve Vajda nem sokra becsülte a szláv népeket. Nem talált bennük olyan vonásokat, amelyek mások szemében vonzóvá tennék őket, sőt a szláv nyelvek hangzása derűtséget keltett benne, nevetésre ingerelte. E negatív tulajdonságok a magyarságnak kedveznek, mert csökkentik a szlávok esélyeit s növelik a magyarság kilátásait a hatalomért folytatott harcban. A szlávokról formált véleményét így foglalja össze: „Mily szerencse, hogy a szapora, a száz milli-ónyi szlávság sem nyelvében, sem jellemében, sem alakjában, külső megjelenésében nem bír ama vonzó adományokkal, melyek őt a mások szemében eszménynek tüntetnék föl és könnyű hódításra képesítenék. Le ridicule tue. Ez a szapora faj, mint tamerláni bivalycsorda, előzőnölheti a világot, átfuthat rajta, mint hajó fedélzetén egy viharhullám, de bálvány, vezére, eszménye sohasem lehet a világnak az a faj, melynek nyelvében pocskáj, csekáj, pocem szavak, egy Ristori vagy Rachel legfenségesebb drámai jelenetét menten tönkre tehetnék és harsogó hahotába fojtaná.”¹⁰¹

Csak határtalan elfogultságával, szenvedélyes nacionalizmusával magyarázható a fenti vélemény, s ezt nem cáfolja az sem, hogy ugyanebben a röpiratban — mint Komlós Aladár Vajda demokratizmusának igazolásául rámutat, — felháborodik a budapesti étlapokon olvasható „cseh pimasz” ételmegjelölés otromba tapintatlanságán. Megjegyzései ugyanis a hangsúlyt itt is „a magyarság világhíres politikai érettségére, lovagiasságára” teszik. A szlávok nagyfokú lebecsülése azzal az — ugyan-

¹⁰⁰ I. m. 1361.

¹⁰¹ I. m. 1346.

csak a nemzeti elfogultságtól táplált — törekvéssel is magyarázható, hogy Vajda ezáltal élesebbé tegye az ellentétet és hangsúlyosabbá a magyar értékeket. Mert a fent idézett sorokkal, a „hahotára” ingerlő csekély, pocskáj pocem” szavakkal a következő kijelentést állítja szembe: „Mi pedig bírunk egy parancsolásra termett uralkodói szájba illő hatalmas nyelvvel.”

Vajda nemcsak a nyelvi kultúrában szereti élen látni a magyarságot, hanem fizikai és erkölcsi tulajdonságainkat is a többi népek fölé helyezi. Vérségi szempontból egységesnek, külön „fajnak” tartva a magyarságot kimondja, hogy „egészség, szívósság tekintetében a földön élő összes emberiség közt a magyar emberrel semmi más faj nem versenyezhet.” A magyar és általában a keleti fajok — szerinte — jobban elviselik a fájdalokat, a megpróbáltatást. És itt egy újabb összehasonlítás következik, amelynek kicsengéseként már nemcsak a szlávokkal szemben tűnnek ki nemzeti tulajdonságaink, hanem a románokkal szemben is. Róluk a következő véleményt fogalmazza meg Vajda: „Az érzékeny, fájós testűek kerülnek a nyílt harcot; alattomosak, orvul gyilkolók, bosszúállók, tettetők, bigottak és gyávák. E tulajdonok összhangban állanak egymással és föltalálhatók az olaszban, de legkétségtelenebbül bizonyítja e tétel igazságát az oláhság, melynek jellemében a gyávaság és aljasság legnagyobb adaga egyesül a földön ismert népek között. Egyfelől dicsekszik, hogy ő számra nagyobb a magyarnál, aztán jajgat, mint akit nyúznak, ordít, siránkozik, rágalmaz, hazudik és azt akarná, hogy a jajgatásától megindult Európa foglalja el számára Magyarország felét és csatolja országához.”¹⁰²

Ezeket a jellemvonásokat nem a higgadt tárgyilagosság, nem is a barátkozó szándék diktálta. A szabadságharc is közel félszázados távolságban, messze volt már ahhoz, hogy a tragikus ellentétek emléke indulatokat tudjon kelteni. Vajdának a románokat súlyosan elmarasztaló, lebecsülő, sőt becsmérő szavai nyilvánvalóan azokra az ellenérzésekre vezethetők vissza, amelyeket a századvég megélénkülő nemzetiségi mozgalmai — köztük a románok akciói — a költőben keltettek. Ezek a mozgalmak növelték meg újra Vajda aggodalmát, fokozták nemzetféltését és szították benne a haragot az ország integritását és a magyar hegemoniát veszélyeztető törekvések ellen.

Annál is inkább, mivel Vajda meg volt győződve arról, hogy az itt lakó népek közül csak a magyarságnak van „európai korszerű feladatra való hivatottsága” éppen azoknál a tulajdonságainál fogva, melyeket a honfoglaló ősektől örökölt, s amelyek tetszetőssé, vonzóvá, utánzásra ösztönzővé teszik a többi népek előtt. A korábban már idézett jellemvonásokon kívül Vajda a magyarságra olyan minősítő szavakat használ, mint a nagylelkű, mindig jobbat feltételező, erejében bizakodó, egészséges, vitéz, bátorságával együtt jár a méltóság. Elragadtatással szól a „magyar termet apollói tökélyéről”, amely egyedül alkalmas a magyar ruha viselésére. „Hol egy oly európai faj, melyről a magyar dísz — vagy huszárruha nem rí le?” — kérdi büszkén, majd így folytatja: „A magyarság tehát nem egyszerű minőség, mint a többi nemzetiség, hanem már magában is dicsőség, oly előnyös, kiváló tulajdonság, melyre tulajdonosa büszke lehet.”¹⁰³ Ezek a nemzeti tulajdonságok vonzzák a többi népeket és késztetik őket arra, hogy magyarrá váljanak, ezek erősítik „minden idegen elemnek a fajunkba olvadásra való hajlandóságát”, amiben Vajda „a gondviselés életmentő kedvezését” látja. Az a tapasztalat pedig, hogy az idegen nyelvű lakosság közül épp a legműveltebbek válnak leghamarabb lelkes magyarokká, Vajda számára a magyarság elhivatottságának legbiztatóbb jele. Megnyugtatónak tartja, hogy „ha-

¹⁰² I. m. 1356.

¹⁰³ I. m. 1356.

zánk vegyes lakossága közül éppen a legműveltebb elem, a szellemes, előkelő, nyugoti nagy nemzetekből ideszakadt származék büszke önérzettel körösztolkodik át magyarrá s hazafisága megbízhatóságában vetélkedik az őslakóval.” Az asszimiláció érdekében helyesli és sürgeti a névmagyarosítást s megdicséri a hazai németeket és a zsidókat, mert „a hazánkbeli idegen eredetű elemek között legtöbb őszinte hajlammal” csatlakoznak a magyarokhoz. Ennek pedig, mint Vajda mondja, igen nagy a jelentősége a hazai népek versenyében, mert a nemzet a németiség és a zsidóság beolvadása útján kerülhet túlsúlyba a nem magyar elemekkel szemben. Már ez a gyakorlati ok is elegendő volna ahhoz, hogy közeledésüket barátsággal fogadjuk. „A jó fogadtatásnak pedig részünkről is megvan az erős oka abban az igen helyes gyakorlati felfogásban, mely szerint az államhatalom, az uralom versenyének mérlegén az idegen, ellenséges nemzetiségek serpenyőjével szemben ők képezik döntő részét ama nehezéknek, mely a magyarság súlyát annyira megnöveli, hogy amazokat fölbillenti.”¹⁰⁴

Vajda nemcsak maga vallotta, hogy a magyarság „már magában is dicsőség” s olyan tulajdonságok összessége, amelyekre birtokosuk „büszke lehet”. Ezt a büszkeséget, a felsőbbrendűség tudatát fontos erőforrásnak tekintette az egész nemzet számára, olyan tényezőnek, melynek megtartó szerepe van, tehát nélkülözhetetlen a nemzeti lét szempontjából. Ezért írja: „A magyar nemzet addig él, amíg büszke tud lenni nemzetiségére. Amíg azt hiszi, hogy ő, mint ember, derekabb, különb minden többinél.” Érdekes, hogy az *Önbírálatban* és a *Polgárosodásban* is még nemzeti önismeretre buzdító, a realitásokat tiszteletben tartó Vajda itt az illúzió szükségességét hirdeti. Nem addig él a magyar, míg legkülönb, hanem míg „azt hiszi” magáról. Ez a romantikus nemzeti közérzet, a minden realitástól elrugaszkodó képzelgés aligha jelenthetett többet a meddő és kártékony nagynemzeti ábrándnál éppen azokban az években, amikor a magyarság és a többi népek közti szakadék végleg áthidalhatatlanná szélesedett.

Vajda a hódító és uralkodó nemzet eszméjét akarta terjeszteni és elfogadtatni s ennek érdekében — az illúziós nemzeti önérzet növelése céljából — képes volt olyan történelmi hiedelmekhez is csökönnyösen ragaszkodni, amelyeket a tudomány elvetett. Zokon vette és a nemzeti önérzet süllyedésének minősítette, hogy a magyar történettudomány elutasította a hun-magyar rokonságot. Vajdát ez nem tudományos problémaként érdekelte, hanem a jelen nagyhatalmi céljaihoz segítő eszközt látott a világhódító Attila példájában. Nem azt nézte, hogy igaz-e vagy nem a hun rege, hanem azt tartotta fontosnak, hogy a közhit szerint Attila és hunjai voltak a magyarok elei és Árpád mint Attila jogos örököse „követelte és foglalta vissza ez országot az akkor itt megtelepült tót, bolgár és oláh népektől.” Bálványrombolásnak minősíti azt az eljárást, hogy a kutatók Attila helyett „kutyán szánkázó, halzsír- és faggyúevő szamojédokkal kötöttek össze bennünket.” Nem a tényekhez ragaszkodik a csökönnyösen vallott program: a magyar nagyhatalom álma kísérti s ehhez méri, válogatja az érveket még ha azoknak nyilvánvalóan nincs is valóságtartalma. Ezért hirdeti, hogy az Attiláról mint a magyarok elődjéről szóló hiedelmet akkor is fenn kell tartani a nemzeti önérzet erősítése érdekében, ha ez ellenkezne a történelmi igazsággal. Nemzetszemléletében is szubjektív, mint költészetében, csakhogy az egyikből nagy-szerű líra született, a másik pedig akaratlanul is egy ártalmas politikát támogat. Thierry könyvéről mondja: „és én részemről ezt hiszem, ezt szeretem hinni”. A hun-magyar hipotézist cáfoló kutatókról pedig kijelenti, hogy azok a „muszka cár számára dolgoznak”. A közvéleményt meg kell tehát hagyni a hun-magyar rokonság tudatában,

¹⁰⁴ I. m. 1338.

mert „a társas érintkezésben, politikában, hadviselésben... a fortély, a valónak elta-
karása, sőt olykor ellenkezőnek állítása” megengedhető.

Ez pedig nem jelent kevesebbet, mint hogy történelmi hazugsággal is erősíteni
kell a magyar nagyhatalmi törekvéseket.

Hogy mi készítette Vajdát ennek a nézetnek a hirdetésére, nem nehéz kitalálni.
A politikai felfogását meghatározó nacionalizmus, a túlzó nemzetszeretet, a más népek
érdekeit sértő nemzeti önzés. Ő maga tesz vallomást sovinizmusáról, miközben
bírálja azokat, akik elfogultan magyarok ugyan, mégis idegen szavakkal tűzdelik
tele beszédüket. Vajda a „cinke fejű gigerlit” az idegen-majmolás és nem a túlzó
magyarkodás miatt ítéli el, sőt ez utóbbi miatt megdicséri: „Hát hogy chovin, azt
igen jól teszi. Magam is azt vallom, hogy mindnyájunknak chovinoknak kell len-
nünk, sőt hiszem, hogy Deák is az volt és minden igaz magyar az a szíve mélyén,
csak az a különbség, hogy egyik okosabban az, mint a másik.”¹⁰⁵

Ennek az „okosabb” sovinizmusnak a megfogalmazása, mikor kijelenti, hogy
„fegyveres erőszakkal nem, csak műveltségünk fényével hódíthatunk”.

Vajda műveltségfogalma összetettebb, gazdagabb tartalmú, mint az általános
szóhasználat szerinti. Nemcsak szellemi kultúrát jelent, hanem korszerű társadalmi
és gazdasági rendet, sőt a hódítás, a nemzeti naggyá létel, a nagyhatalmi aspirációk
is tartalmi jegyei közé tartoznak. A műveltség tehát Vajda értelmezése szerint olyan
komplex fogalom, amelynek alkotó elemei éles ellentmondásban vannak egymással.
Mert a társadalmilag haladó célkitűzések nem egyeztethetők össze a más népek kárára
tervezett hódítás antidemokratikus programjával. Így a kultúrateremtő nemes szán-
dék eleve hajótörést szenved a neki szánt elnyomó szerep révén. Bizonyítékul idézzük
Vajda szavait: „Arról van szó, vajon megvan-e nemzetünk szellemében a hivatottság
arra, hogy egy merőben eredeti, ellenállhatatlanul vonzó, sajátos magyar nemzeti
kultúrát teremtve, meghódítsa azzal a körülötte és vele élő összes idegen fajokat és
azokat fölszíva magába, elég erőssé váljék Európa e pontján létét biztosítani.”¹⁰⁶

Ha nem árnyékolná be ezt a gondolatot a többször hangoztatott elnyomó-beol-
vasztó rendeltetés — „létszámunk többszörös megnagyobbítása” —, Vajda egyike
volna a korszerű magyar műveltségesszmény megfogalmazóinak. „A korszerű művelt-
ség legmagasab fokára emelkedés” ugyanis új minőség megteremtését jelenti Vajda-
nál, olyan új kultúra kialakítását, amely úgy válik európaivá, hogy közben megőrzi
nemzeti, magyar jellegét, s úgy viseli magán a korszerűség ismérveit, hogy egyben
mélyen ereszti gyökereit múltunk hagyományaiba. Nem lehet tehát szó pusztán után-
zásról, a nyugati nemzetek műveltségének szolgai lemásolásáról, egyszerű átvételéről.
A virágkertészlet köréből kölcsönzött képpel szemlélteti álláspontját, amikor kijelenti,
hogy az idegen fajták sima átvétele csak az egyedek számát szaporítja, nem eredmé-
nyez más nemű virágot. „Magyarba ojtott újabb európai kultúra” a követelmény.
Nem segít a nyugati tövek átültetése magyar talajba, mert nem az idegenség meg-
honosítása a feladat, hanem a nyugati vívmányok asszimilálása, az átalakítva átve-
vés, az alkotó módon való megtermékenyítés oly módon, hogy a folyamatban a meg-
határozó szerep a magyar sajátosságoké marad. Példaként Vajda Petőfit hozza fel,
az ő költői eljárását tartja követendőnek, aki a magyar eredetiség megőrzése mellett
tudott modern európai lenni.

Ez a magyar műveltség eltérő lesz a nyugateurópai fejlett kultúráktól, és éppen
ebben, a minden mástól különböző, eredeti voltában tud hatni a környező népekre,
csak így lesz képes a hódításra, az asszimilációra. Vajda egyebek közt ezt mondja

¹⁰⁵ I. m. 1318.

¹⁰⁶ I. m. 1347.

erről a hódító kultúráról: „És itt nem értem a nyugati nemzetek bármelyike által elért műveltség majomi utánzatát, hogy úgy mondjam, azon nyers minőségében való átvételét, hanem a magyar szellembe olyképpen való beojtását, mint például ahogyan tette Petőfi a költészet terén. Ő az első modern európai, de teljesen eredeti magyar költő, míg mögötte mind a legjobbak, még Vörösmarty is, idegen minták befolyása alatt állottak. Két vagy bár ezer darab egyforma rózsa nem két, csak egy nemű rózsa, két egyforma kultúra nem két, csak azon egy kultúra. Senki se fordít jól a fordítás után, senki se másolhat jól a másolat, hanem az eredeti után. Egy magyarba ojtott újabb európai kultúra — ez hódítóbb, ifjabb, mint a többé-kevésbé egymáshoz hasonlatos nyugati műveltségek.”¹⁰⁷

Lényegében ugyanezt a gondolatot fejezi ki Vajda más szavakkal, amikor arra a kérdésre válaszol, hogy „mi az ődság, mi a korszerű?” A válasz világos, félreérthetetlen — és a haladáshoz való viszony szempontjából — ellentmondásos. Mert a korszerűség — mondja Vajda — nem más, mint lépéstartás a kor követelményeivel, de úgy, hogy megőrizzük a nemzeti jelleget. A korszerűség azt jelenti, hogy európaiak leszünk s egyben biztosítjuk a magyarság számbeli gyarapodását, egyengetjük a nagyhatalommá válás útját.

A korszerű, tehát hódítóan magyar kultúra hordozója és fokmérője „a nyelv tiszta magyarsága”, eredetisége, szóbeli gazdagsága. Vajda is vallja a 19. század magyar hitvallását: nyelvében él a nemzet, de nála ez nemcsak anyanyelvünk megőrzését és kiművelését jelenti. Benne van e szállóige vajdai hangoztatásában a megőrzés és a kiművelés mellett a terjesztés, a hódítás, a magyar nyelvűek számának programszerű növelése is. „Nyelvében él minden nemzet — hangzanak Vajda szavai —, ez maga az élet, ennél drágább kincse nincs, nem lehet egy nemzetnek sem. De nekünk még valamivel drágább is, mint például óriás szomszédainknak, melyek megélhetnek sokaságuk erejénél fogva, hódítás, terjeszkedés nélkül is.” Nekünk a nyelv nemcsak a nemzeti megmaradás feltétele, hanem eszköz is arra, hogy a magyarság lélekszámát „megkétszerezzük”.

Szembetűnhet, hogy Vajda a nyelv nemzet megtartó erejét nemcsak a magyarságra vonatkozóan hirdeti, hanem általános szabályként minden nemzetre érvényesnek tekinti. Ugyanakkor pedig a magyar nyelvtől azt várja, hogy hódítsa meg az ország nem magyar népeit, készítse őket saját nemzeti nyelvük elhagyására. Azt kívánja tehát, hogy a más ajkú állampolgárok az „életet”, a „legdrágább kincset” dobják el a magyar nyelv kedvéért. Miért nem érezte Vajda ellentmondásosnak ezt a felfogást? Miért tudta meggyőződéssel leírni, hogy a nyelvnél „drágább kincse nincs, nem lehet egy nemzetnek sem”, mikor a következő sorban épp e kincstől kívánja megfosztani a hazai népeket? Azért, mert nemzetnek csak a magyart tartotta az országban, és az „óriás szomszédokat” természetesen, a nemzetiségeket azonban csak töredéknek, hordaléknak tekintette. Ezek tehát — szemlélete szerint — nem tartoztak a „minden nemzet” körébe.

Mivel hogy ilyen nagy fontosságot tulajdonít a nyelvnek a nemzeti lét megóvása, egyben pedig a hazai népek elmagyarosítása terén, kétségbeesve szemléli kora magyar nyelvének romlását, a beléje esett sok idegen elemet, s méginkább azt a közömbösséget, amellyel a magyarság saját léte zálogára, jövődjére biztosítékára tekint. Ezért akarja a *Magyarság és nemzeti önérzet* c. írásával fölrázni a közvéleményt, különösen az írókat kívánja mozgósítani a nyelv értékeinek megőrzéséért. „Ki fejt meg — kiált fel — azt a csodálatos jelenséget, mely a jelen magyar nemzedéknek a nyelv tiszta magyarsága iránt való teljes érzéketlenségében nyilvánul? Az írók, éppen az

¹⁰⁷ I. m. 1414.

írók, akiknek ez elsősorban feladatuk, ne tudnák azt, mit jelent a nyelv tisztasága, eredetisége, szóbeli gazdagsága oly nemzetnél, mely csak az esetben maradhat életben, ha sikerül neki egy sereg körüle és vele lakó idegen faj teljes beolvasztása. Az írók ne tudnák, hogy a magasabb műveltségben van az egyedüli hódító erő és a magasabb műveltségnek csálhatatlan fokmérője a nyelvbeli eredetiség és önállóság?”¹⁰⁸

De nemcsak kortársait kárhoztatja, marasztalja el a nyelv iránti közömbösség miatt. A nemzeti érdekek elleni bűnnek, történelmi katasztrófának minősíti azt a tényt, hogy „magyar nyelvtant készítetteti őseink elfeledtek egész kilenc századon át”, tehát elhanyagolták a nyelvi műveltséget, s ezáltal lemondtak a beolvasztásról, a magyarság terjesztéséről. Vajda szerint a mohácsi vereség, a világosi tragédia a nemzet életére kiható következményeiben kisebb baj, mint az, „melyet a nemzet önmaga ellen azzal követett el, hogy a nyelv kiművelését elmulasztotta közel egy egész évezreden át. Ha e mulasztás nem történik, ma itt egy — valószínűleg 30—40 millió lelket számláló — nagy magyar birodalom van, melyben 20—25 millió beszéli a magyar nyelvet”.

Vajda úgy vélte, kora magyar társadalmának ezt a történelmi adósságot kell törlesztenie, de most már nehezebb, bonyolultabb körülmények közt, nagyobb kockázatot vállalva. Ez a tudat és a belőle fakadó szorongás teszi szenvedélyessé röpiratainak hangnemét.

Annál is inkább, mert maga az asszimilálódás, a magyarrá válás sem tűnt egyszerű folyamatnak Vajda szemében. „Nem könnyű dolog magyarnak lenni”, írja, más nemzetnél a nyelv megtanulása elegendő a beolvadáshoz. De magyarrá válni több feltételhez van kötve. „Aki magyarnak akart bevállaltatni, annak nem szabad volt megijedni és kivonni magát bizonyos vetélkedő erőműveletekből, legénykedésből, melyek a legszívósabb életerőnek próbaköve gyanánt voltak közhasználatban. Ha erkölcsöt, szokást, modort valahogy el lehetett sajátítani, a természet hiányain már sehogyse lehetett segíteni.” Vajda vérségi szempontok, a faji sajátosságok és lelki alkat szerint próbálja jellemezni a magyarságot s úgy látja, hogy „különlegességeinket” idegen ajkú hazánkfiai nem tudják bevenni. S ráadásul közeledési szándékukat fékezi az az elítélendő gyakorlat is, hogy „a kevésbé politikus tömeg még ma is gyöngéd-telen gúnnyal fogadja, ha valamely velünk azonosulni akaró idegen nem jól csinálja mind ama fogásokat, melyeket némely kedves atyánkfiaiak ósdi felfogása az igaz magyarság föltételeinek tart.” Ezért türelemre int és bölcs kompromisszumot, engedékenységet hirdet a nemzeti karakterjegyek megőrzésében. A nagy célt kell szem előtt tartani, annak alávetni mindent. „Nem kell elvetnünk eredetiségünk egyetlen sajátosságát sem, de nem kell arra olyan nagy súlyt fektetnünk, mint hajdan, nem kell azt olyanokra erőltetnünk — írja —, akikben annak ojtó csírája meg nem eredhet”.¹⁰⁹ A tapintat nyilvánuljon meg abban is — hangoztatja —, hogy nem kedvetlenítjük el a hozzánk hajlókat a magyarkodás külsőségeinek megkövetelésével: „ne kívánjuk tőlük, hogy magyar népdalaink éneklésével, csárdás táncunkkal magukat is és minket is nevetségesekké tegyenek”. A tapintatnak itt egy újabb változatát hirdeti Vajda. A régebbi az odaédesgetést, a közeledésre való bárorítást szolgálta. Itt már a tapintat az elnézésben, az engedménységben nyilvánul meg a beolvadtak iránt, és a jövevények jó közérzetét szolgálja.

Az asszimilációnak tehát ára van, de a nemzeti megmaradás és nagyság feltételül megéri ezt az áldozatot. Arról van szó, hogy „az ősi magyar különlegességeket” fölláldozzuk a nagy cél érdekében, hiszen ezek egyébként is ellenkeznek a korszerű

¹⁰⁸ I. m. 1315.

¹⁰⁹ I. m. 1405.

ízléssel és európaisággal. Elhagyásukért cserébe megvalósíthatjuk az idegen fajok beolvasztását. „Ha Európa vezérnemzetévé lennénk is idővel — írja Vajda —, még akkor is mint ereklyét eltehetnők emez ősi magyar különlegességeinket, akár egy élő ereklyetárban, a magunk saját ősi eredeti néptömegének hagyományában. De ha kérдем: mi drágább, mi szükségesebb nekünk, a világ rokonszenve, egyenjogú állásfoglalás Európa legműveltebb, legelőkelőbb népei társaságában és mindenek előtt fajunk számának megkétszer-háromszorozása a hazánkon belül és határai körül élő idegen fajok nyelvbeli és politikai beolvasztása folytán: ez-e a szükségesebb, hasznosabb, vagy népünk öltözködésében, építkezésében, életmódjában, erkölcsi nézeteiben, modorában előforduló némely, a korszerű ízléssel összeférhetlen különlegességek: hát e kérdés fölállításában talán megvan a válasz is, és azt hiszem, hogy nem állok elszigetelten ebbeli fölfogással”.¹¹⁰

Az ilyen föltételek közt végbemenő tömeges asszimiláció pedig — vonja le Vajda a következtetést — alkalmas lesz arra, hogy a vérkeveredés révén megváltoztassa a nemzeti tulajdonságokat, a magyar jellemet. Az eredeti magyar vonások ugyanis hasznos, korszerű tulajdonságokkal egészülnének ki s így létrejönne a kor követelményeivel összhangban álló, modern nemzeti karakter. Ez pedig az „elaggó” Európában vezérszerepet biztosítana a magyarságnak. „Ha sikerülne a hazabeli összes fajokkal a nemzetnek teljes vérbeli, szellemi egybeforradása, e vegyületekből oly nemzeti egyediség állhatna elő, mely egyfelől a korszellem által követelt prózai, de hasznos, másrészt az ősi, fenséges, de ártalmas tulajdonságokból éppen annyit tartalmazna, amennyi elég arra, hogy a nemzet egy közelebbi jövőben az elbetegedő, elaggó földrész emberiségének csodálat bálványává, mintaképévé váljék. Nem hiú álom ez, nem kapaszkodó népkegyvadásznak ravasz hízélgése... Alapja az az egybevetés, mely szerint a jóból is árthat a sok; az idegen fajokból megkapjuk a legszerencsésebb, a korral legegyszerűbb vegyületet.”¹¹¹

„Kapaszkodónak”, „népkegyvadásznak” senki nem tarthatta Vajdát, s tiszta jellemétől semmi sem állt távolabb, mint a „ravasz hízélgés”. De a „hiú álom”-mal már baj van. Vajda új nemzetkaraktert óhajtó eszméjének hiábavalósága, naivitása nemcsak történelmi távlatból minősül annak. A maga korának realitásához sem volt semmi köze. Nem szolgál mentségül, hogy a millennium idején a nagyhatalmi álmok és a nemzetiségek tömeges beolvasztása a hivatalos kormánypolitika rangján vezették félre a magyar közvéleményt. Inkább szomorú, hogy Vajda eszméi összhangban állottak az uralkodó irányzatok jelszavaival s így akarva-akaratlan ezek elnyomó, antidemokratikus törekvéseit segítették. Ehhez megkapták a publicitást is. A *Magyarság és nemzeti önérzet* c. röpiratból közölt részleteket az *Egyetértés*, a *Jelenkor*, a kormánypártot szolgáló *Nemzet* pedig Vajda aláírásával, *Magyarság* címmel, három részes cikksorozatban mutatott be szemelvényt,¹¹² köztül éppen azt, amelyikben a „teljes vérbeli, szellemi egybeforradástól” várja a szerző a korszellemnek megfelelő magyar fajta létrejöttét.

Vajda meg volt győződve arról, hogy eszméinek terjesztésével jó ügyet szolgál. Tudatában volt az írás közvéleményformáló hatalmának is. Éppen legutolsó röpiratában szól arról, hogy „az író, művész nem egy ember, hanem annyi, ahány ezer vagy millió embert a haza szeretetére meg tud nyerni, föllelkesíteni, magával ragadni, hogy a hazáért éljen és ha kell, vele haljon.” Az a hazaszeretet, amelynek lelkesítő hirdetésével Vajda önmagát megsokszorozta, ellentétes elemeket foglal magában.

¹¹⁰ I. m. 1413.

¹¹¹ I. m. 1385.

¹¹² *Magyarság. Nemzet*, 1896. március 4—5—6. sz.

Valóban a haza javát szolgáló elemei a jólétben élő, művelt Magyarország megteremtésére buzdító gondolatok. De már a mások rovására elért nemzeti nagyság, a más népek beolvasztását hirdető jelszavak káros, veszélyes hatást keltettek s ártottak a nemzet érdekeinek.

Befejezésül — az elmondottak összefoglalásaképpen — Vajda gondolatrendszerének fontosabb szerkezeti elemeit a következőkben kell megjelölnünk.

A társadalomról, a különböző emberi közösségek kapcsolatáról vallott eszméinek értékrendjében az első helyet a nemzeti eszme, a magyarság foglalta el. Vajda számára a legfőbb érték a nemzet, pontosabban a magyar anyanyelvűek történelmileg kialakult közössége. Ennek érdeke mindenek felett való, minden más érdek csak ehhez képest, ennek alávetve vehető figyelembe. Ezzel összhangban egész pályafutása alatt a legfőbb gondja a magyarság megmaradása, a nemzeti jövő biztosítása volt.

A 19. század második felének politikai mozgalmait mérlegelve arra a riasztó felismerésre jutott, hogy a soknemzetiségű Magyarországot és a magyarságot megsemmisítéssel fenyegetik a németek és a szláv népek. A fenyegető veszedelem két körülmény miatt válhat végzetessé. Ezek: a magyarság alacsony lélekszáma és a társadalmi elmaradottság. Vajda szerint a pusztulást csak egy módon kerülhetjük el, a polgárosodással, vagyis ha a gazdaságban, társadalmi berendezkedésben, műveltségben európai színvonalra emelkedünk. A polgárosodás nemcsak a megmaradást biztosítja, hanem a nemzetiségek beolvasztását s ezáltal a magyarság létszámának tetemes növekedését is. Ez a számbeli gyarapodás pedig megnöveli a magyar nemzet hatalmi súlyát, és Magyarországot fontos szerephez juttatja az európai politikában.

Felszívódás az idegen népek gyűrűjében, tehát a nemzethalál — vagy 20—25 milliós magyar birodalom, Vajda ezt az alternatívát olvasta ki korának politikai viszonyaiból. Írásaival a nemzeti nagyság útját kívánta egyengetni.

Hangoztatta, hogy a magyarságnak létérdeke a Habsburg birodalom fennmaradása. Mert ha az szétesnék, a romjain kialakuló szláv és német egység eltörölné a magyar nemzeti önállóságot. Ezért a Habsburg birodalomhoz ragaszkodnunk kell s arra kell törekedni, hogy — a végrehajtandó polgári átalakulás és a tömeges asszimiláció után — a magyarság kivívja a vezető szerepet és Budát tegye hatalmi központtá.

Vajda szemléletében kezdettől fogva jelen van a nemzetiségek teljes beolvasztásának a gondolata. A természetes asszimiláció híve, s annak megvalósulását az élenjáró magyar művelődés vonzó hatásától várta.

A 70-es évek közepétől kezdve azonban — a nemzetiségi ellentétek kiéleződése és a balkáni szabadsághozmozgalmak nyomán — magyarosítási terve elveszíti békés jellegét. Keményebb föllépést sürget a hazai népekkel szemben, írásaiban támadja a nemzetiségi iskolákat, hirdeti a magyar felsőbbrendűséget. A polgárosodás továbbra is fontos eszméje marad, hangoztatja a tapintat szükségességét, a kultúra által megvalósítandó hódítást is, de ezt a módszert már nem tartja eléggé hatékonynak a magyar nemzeti célok elérésére. Kora túlzó nacionalizmusának hatása alatt odáig elmegy, hogy „Attila örökről”, és a — szükség esetén fegyveres elnyomással is együtt tartandó — nagy magyar birodalomról ábrándozik.

Nemzetiségpolitikai felfogása a tagadhatatlanul meglévő demokratikus elemek ellenére sem tekinthető haladónak. Nacionalista elfogultsága akadályozta abban,

hogy a más ajkú hazai népek harcának lényegét megértse. Hiába állt szemben a hatalommal és szenvedett sok méltánytalanságot élete végéig, politikai írásainak jelentős részével, főként a fúzió után keletkezett röpiratokkal akaratlanul is az elnyomó rendszert és nem a magyar nép érdekeit szolgálta.

ЯНОШ ВАЙДА И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС

Янош Вайда (1827—1897) был выдающимся венгерским лириком второй половины XIX. Века. Он редактировал многие политические газеты, вёл активную деятельность как журналист и публицист. Анализируя деятельность Вайды, автор статьи исследует, какова была позиция Вайды по вопросу об отношении между венграми и живущими на территории Венгрии национальностями, какой позиции он придерживался относительно возможности решения так называемого национального вопроса.

В результате этого исследования автор устанавливает, что в идейных взглядах Вайды на переднем плане стоит идея национализма. В соответствии с этой националистической позицией, превыше всего стоят интересы венгерской нации, все остальные вопросы, — в том числе дело общественного прогресса и национальный вопрос, — должны быть подчинены этим интересам.

Оценивая политическое движение второй половины XIX века, Вайда пришёл к заключению о том, что немцы и славянские народы якобы ставят под угрозу уничтожения многонациональную Венгрию, венгерскую нацию. Только быстрое обуржуазивание, то есть как можно более быстрый подъём до европейского уровня в области экономики, общественного устройства и культуры, способно спасти страну от гибели. Этот путь приведёт к решению национального вопроса мирной ассимиляцией, в силу которой численность венгерской нации сильно возрастет. Всё это, по мнению Вайды, приведёт к тому, что со временем венгерская нация сможет стать ведущей, господствующей нацией империи Габсбургов.

В идейных взглядах Вайды с самого начала имеет место стремление к полному слиянию национальных меньшинств. На первом этапе своей деятельности Вайда проповедовал мирную, естественную ассимиляцию. Однако с середины 70-ых годов под влиянием обострения национальных противоречий и балканского освободительного движения программа Вайды утрачивает мирный характер. Он категорически требует, торопит принятие решительных административных мер, более серьёзного отпора по отношению к национальным стремлениям, в своих статьях выступает против национальных школ, провозглашает превосходство венгерской нации. Под влиянием усилившегося национализма того времени Вайда доходит до того, что мечтает о покорившей соседние народы великой венгерской державе, «наследии Аттилы».

В национально-политических взглядах Вайды можно отметить и ряд демократических черт, однако в общем их нельзя считать прогрессивными. Его национальная органиченность помешала ему понять сущность национальной борьбы. Хотя он и выступал против официальной Венгрии и в течение своей жизни неоднократно подвергался несправедливостям, тем не менее большинством своих политических статей, — особенно брошюрами после 1875 года, — он невольно поддерживал эксплуататорский строй, а не служил интересам венгерского народа.

AZ EDGAR POE-I ÉLETÉRZÉS ADY ENDRE KÖLTÉSZETÉBEN II. (MOTÍVUMVIZSGÁLAT)

Egy előző dolgozatban¹ már próbáltam felvillantani Ady² költői indulásának azokat a jegyeit, melyek Edgar Allan Poe³ költészetére emlékeztethetik a vizsgáldót. Tartalmi és motívumbeli reminiscenciákra utaltam, olyanokra, amelyek esetenként Adynál Poe költészetének ismeretét feltételezik, de jórészt inkább a magyar századvég, századforduló költészetében megelevenedő Poe-kultusz hangjainak Ady lírájába való beépülését éreztetik. A felvetés Ady költészetére vonatkoztatott ilyen leegyszerűsítése persze joggal nevezhető elnagyoltnak. Tudjuk, hogy Poe költői világszemlélete újító hatást tett az európai modern lírára, kiemelten is Baudelaire-re és az úgynevezett francia szimbolistákra. S Ady költészetének ilyen kapcsolódásait is ismerjük.

Igaz ugyanakkor az is, hogy a megújuló magyar költészet képviselői: Vajda, Reviczky, Komjáthy lírája gondolati és tartalmi rokonságot mutat Edgar Poe-éval.

Poe az angol romantikus költészethez kapcsolódva új gondolatiságot is megjelentetett verseiben. Jellemzője egy, a transzcendens felé forduló idegenség-tudat. Lírájának egy része a polgárosult és nagyvárosi világban helyét és szerepét nem lelő poéta kiüttlanság-érzésének kifejeződése. Ezt az életérzést joggal tekinthette sajátjának a századvég, századforduló magyar költőnemzedékének sok képviselője. Indulásakor jellemzője ez Ady Endre költészetének is.

Útkeresésekor sok szállal kötődik hozzájuk, kik megszólaltatói voltak egy nosztalgikus, elvágyódó hangulatnak, s lírájuk álmvilág, halálisitenítés hordozója lett.

A majd Ady költészetében is jelentkező dekadens hang sokban különbözik ezen életérzés klasszikus megfogalmazóiétól. Költeményeiben számos, az említett életérzésből táplálkozó kép módosult tartalmat nyerve fejlődik tovább.

Ahogy sokak, így Bóka László,⁴ Rónay György,⁵ Varga József⁶ tanulmányai is rámutattak, Ady lényegében már a *Versek* és a *Még egyszer* kötetek időszakában felkészült az újító hang megszólaltatására, és első két kötetének képei előrevetítik a majdani sajátos Ady-motívumok megszületését. Az állítás elsősorban a *Még egyszer* kötet darabjaira érvényes, melyek közül hatot már az *Új versek* kötetbe is érdemesnek tartott felvenni. Itt már markánsabban előtűnnek azok a képek, amelyek közül sok végigkíséri majd költészetét. Megtaláljuk bennük azt a szomorkás hangot,

¹ P. I.: Az Edgar Poe-i életérzés Ady Endre költészetében (Adalék Ady költői indulásának vizsgálatához) Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XV. Szeged, 1977. 145—163.

² A dolgozatban szereplő Ady-versek idézéséhez a következő szövegkiadást használtam alapul: Ady Endre összes versei I., II. Szerk.: Koczka Sándor és Krajkó András. Szépirod. Bp. 1972.

³ A Poe-tól idézett verseket I. Edgar Allan Poe összes versei, Bp. 1959. Corvina. (Kétnyelvű klasszikusok).

⁴ BÓKA László: Ady Endre élete és művei. Akad. Kiadó, Bp. 1955.

⁵ RÓNAY György: Ady Endre. A nagy nemzedék. Szépirod. Bp. 1971. 8—26.

⁶ VARGA József: Ady útja az „Új versek” felé. Akad. Kiadó, Bp. 1963.

amely Poe-ra is annyira jellemző, és amely az *Új versek* és a *Vér és arany* kötetekben domináns szerepet kap. Így a „Poe-i sadness” néha meglepő visszacsengést mutat Ady verseiben is.

E lírai hang okát kutatni nem feladatom. Király István Ady könyvének⁷ elmélyült elemzése bemutatja Ady említett korszakának jellemzőit, rávilágít az „érzelmi forradalmár” költő sokban ellentmondásos világképének sajátosságaira és elemzi ezek költői megnyilatkozásait. De a teljesebbé tétel érdekében érdemes vizsgálni a már korán jelentkező egyes képek, motívumok továbbfejlődését. Ezt teszem a következőkben, elsősorban az *Új versek*, valamint a *Vér és arany* köteteket⁸ alapul véve. — Karátson Endre⁹ is éppen a két kötetben látja a Poe-i hatás nyomon követésének lehetőségét.

Érzésem szerint, ha ezt a nézőpontot kitágítjuk—szűkítjük egy — a Poe-ival is jellemezhető — életérzés megfogalmazódására, akkor többel egészíthetjük ki az Ady e korszakáról már elmondottakat.

A fentieket szem előtt tartva vizsgálom Adynál a víz, tenger, tó motívumcsoportot, abból is főleg a tóképek kiteljesedését, később pedig végigvezetem a tisztaság, fehérség motívumok fejlődésének egy szakaszát. Bár sokban különböznek ezek a képek, de átalakulásuk a költő világképének változását is jól jellemzik.

*

Ahogy a romantikus költészet egészében, úgy Poe lírájában is nagy szerepet kap a víz, a tó, a tenger egyre inkább szimbolikus értelmű megjelenítése.

A magyar költészetben is vannak az előbbihez kapcsolódó hagyományok. Petőfitől vizsgálhatnánk a példák sorát. Élnek vele a „modern” francia és a századvégi magyar költők is. Sokféle tartalommal telítődnek ezek a képek. Vitathatatlanul egyike a legfontosabbnak közöttük a „szép elmúlás” vágyával ötvöződő, mely Poe-nál például *A tóhoz* című versben így szólal meg:

Ifjúkoromnak reggelén
Olyan helyet kerestem én,
Amely nekem való tanyám —
Úgy csábított a szép magány,
Egy vad tó, zordon szirttetők
És tornyosuló nagy fenyők.

.....
E mérgezett habban halált,
Ez örvényben tárt sirt talált,
Kinek a külön képzelet
Ott vigaszt meríthetett:
Társtalan szív ily tavat
Édenkertté avat.

(Ford.: Radó György)

⁷ KIRÁLY István: Ady Endre. Magvető, Bp. 1972.

⁸ Ahol a motívumfejlődés ezt szükségessé tette, Ady későbbi köteteiben megjelent verseit is figyelembe vettem.

⁹ André KARÁTSZON: Edgar Allan Poe et le groupe des écrivains du „Nyugat” en Hongrie. Presses Universitaires de France. Párizs, 1971.

Az érzelmi töltésében hasonló kép Ady korai lírájában is megjelenik. A *Még egyszer* kötetet záró első Léda-versben így bukka fel:

Ott hömpölyög holdfényben a folyó,
Tengert keres, rejtett, sötét vizút.
Két remegő, bús árny úszik azon:
Én, a siratlan fájdalomnak
Szegény, bolond, kopottas hőse
S a könnyek asszonya...

(*A könnyek asszonya* 1)

A szerelem és az elmúlás a nagy vízhez, a tóhoz kötött megfogalmazása Poe-i hangot ütve jelenik meg *A tó nevetett* című versben. A jól ismert romantikus táj ábrázolása adja a kép alaphangulatát. A rövid sorok újítóan éreztetik a költő zaklatottságát, a környező világtól való elszakadási vágyát. A menekülést kínáló környezet még az angol romantikusok, Poe vagy Adam Miczkiewicz költeményeibe illően tűnik fel. A szerelem halálban való beteljesedésének ötlete is elődök sokaságánál követhető nyomon:

Havas ormokról
Zúgtak a szelek,
A tó harsogott,
Hívott, kiabált,
Zúgott, jajgatott,
A tó nevetett.
Szálltunk, hajóztunk,
(A kinyjainkat
— Súgtam csendesen —
Oldjuk végre fel.
Szent sír ez a tó,
Szerelmes karú.
Titkot őriző.
Ez ölelni tud,
Örökre ölel
És áldva ringat.
Nem tudja senki,
Ha ő átkarol,
Zuhanjunk, gyere.)

A „zuhanás” felvillanó lehetőségével a költő az egyén számára megnyugvást hozó „a nagy halál, a szent halál” utáni vágy érzését, menekülési lehetőségét építi a tó képbe.

A hívó mélység, a habok vonzásával az elvágyódást éreztető messzeség ígérete Adynál is a tenger képekben teljesedik ki majd. — Király István¹⁰ összegzi helyét, eredetét az Ady költészetben. Joggal tárgyalja, mint az avantgard modernség megújította romantikus képek egyikét, melynek fontos helye van Ady költészetében.

A motívum új s új tartalmat kap, és többfelé ágazik. Kísérője marad Ady szerelmi költészetének a Léda verseken át a „másik partot” már el nem érő, „távozó léptű férfiember” alakjáig és tovább. Ott él a „Holnap hőse” lendületében, az Értől az Óceánig eljutni vágyás „bús merészségében”, s az „Utolsó hajók” fáradt búcsújában.

¹⁰ I. m.

De az idézett, a romantikusokéra emlékeztető tó-kép tartalma fejlődést mutat. Megtartja hangulati töltésének bizonyos jellemzőit, de már korán új jellegzetességeket hoz. Mutatja a költő világgképének változását is. Egyrészt kitágul a horizont a tenger, az óceán, az új, a mindenség, a végtelenség felé a kép továbbvitelének több típusában. Ugyanakkor a tó motívum fejlődése egy, a mocsárhoz, a láphoz kapcsolódó korlátozó, szűkítő, az Ugar képpel nagyon rokon szimbolikus értelmet kap.¹¹

Olyan érzésvilágnak a képei élnek itt tovább, amelyek valamikor Edgar Poe-nál a *Halál-város* pokolra süllyedésében jelentkeztek. — Misztikus tájábrázolás eleveníti ott meg az elkerülhetetlen vég beteljesedését. A mozdulatlan, komor vizek véget sejtetően csillognak:

Köröskörül bús-csüggeteg
Feküsznek a komor vizek.

E város éjére soha
Nem száll a szent ég sugara;
De a fakó tenger ezer
Fényt vet a kis tornyokra fel:
Fel, csúcsra, messze és közel —
Dómra — kúpokra — isteni
Csarnokokra — babiloni
Falakra —

(*Város a tengeren*, ford.: Szabó L.)

A jellegzetes hangulat, mely több más Poe-darabban is nyomon követhető, (*Nyugtalanság völgye*, *A kísértetes palota*) Gomorra pusztulásának képével érezteti a költő ítéletét az őt körülvevő világról. A végítéletre megérett, ellenséges világ, a kiüttalanság érzése itt az, amely meg-megújulva bukkan fel a magyar költészetben, s majd az Ady versekben is visszacseng.¹²

Ady — a beteljesedést, a halállal megnyugvást hozó — tó képe azonban már új irányú változáson megy keresztül. Nem lesz többé a „szerelmes ölü, áldott karú”, de sokkal inkább ködös, mocsaras, undorító.

Változik a kép hordozta mondanivaló, a *Vízió a lápon* életérzéséhez kapcsolódik. „A gaz lehúz, altat, befed” sorral rokonítható tartalmat kap. A menekülés kényszerét és vágyát tükrözi a „pocsolyás víz” megjelenítése. Ott van ez a *Megáradt a Tisza* című versben, mely jól mutatja a megváltozott tájszemléletet. Már nem Petőfi fenségesen romboló Tiszája ez, de megáradásában is kicsinyes, taszító:

Megáradt a rest, magyar Tisza,
Vize Lajtvától Oltig szalad,
Ujjongnak a ludak, a géme
S azok a rabló, azok az ősi
Griff-madarak.

Ár, szürkesség, víz-gőz, pocsolya,
S a nagy magyar Alföld felett
Fészketlenül, kiverve röpdös

¹¹ Megjegyzendő, hogy *A tó nevetett*ben megjelenő romantikus tó-képhez hasonló még később is felbukkan. L. pl. a *Betemetik a tavat* c. verset.

¹² Nagyon rokon képi megformálást találunk pl. Ady a *Déliab-ösöm Kő városban* c. versében is.

Riadt szívekkel egy szép énekű
Madár-sereg.

.....

A felemelően pusztulást hozó rejtelmes tó „bűzlehű”, „kígyó-fejű, éhes halakat” tápláló, Magyarországgal, a magyar viszonyokkal azonosítható „Halál-tóvá” válik. Ellenséges ez a tó. Nem megnyugvást hozó véget, de szerencsétlen elmúlást ígér. Változtathatatlanságot sugall, lehúzó ereje van:

.....
Hiába minden, mind lehullunk,
Húz a Halál-tó: elveszünk.
Hiába lelkünk, lángolásunk,
Szerelmünk, jószágunk, eszünk.
Erőt mi rajta nem veszünk:
Halál-tó marad Magyarország.

(A Halál-tó fölött)

Ugyanakkor ezek a sorok már Ady szociális kiűtkeresését is magukban hordozzák. A tó szimbolizálta pusztító erővel szembeszáll az akarat. Bár a küzdelem kilátástalannak tűnik, de a tó ölelése már ellenállásra készítet. Egy magasabb szintű gondolatosság az, mely Adynál a megváltozott, ellenséges tó-képpel kap hangot. A *Margita élni akar* visszaemlékező sorai is ezt az átalakult Halál-tó jelképet használva jellemzik Ady akkori szembenállását, harci kedvét:

Sok politika és sok szerelem
S kavargogjon a holt, magyar, pimasz tó,
Sok buja vers, utazás, papfalás
Volt tervem és sok hangos nép-riasztó
Zenebona, rivalgó ujítás;

.....

A századvég, századforduló, illetve Ady induló költészetére jellemző világ-szemlélet kitágul. Az egyéni kitaszítottság-érzés, menekülési vágy közösségi tartalommal ötvöződik ekkorra. Ez a képek változásán is lemérhető. A tó motívum ilyen alakulása is példa erre.

*

Bár rövid áttekintéssel, de az előbbihez hasonlóan kiemelhetjük Ady fehérség-tisztaság motívumát is.

Tamás Attila¹³ felhívja a figyelmet Adynál a nő és fehérség motívum kapcsolatára és a képek Poe-iéval rokonítható voltával. Ő is idézi Ady egyik Poe-ról írt sorát: „...Olyik verse szinte örült megimádása a nőnek és a fehérségnek...”¹⁴

— Adynak e megállapítása szinte bizonyosan a Reviczky által fordított *Helénához II.* című Poe-versen alapult. Itt jelenik meg a lány „fehér ruhában, ibolyák között”. Sok más hatás mellett előképe lehetett ez az Ady versekben a nő és a fehérség összekapcsolódásának. Ő ebben a kapcsolatban végig a fennkölt tisztaság képzetét jeleníti

¹³ TAMÁS Attila: Varga József könyvéről szólva. Irodalom és emberi teljesség. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1973. 372—3.

¹⁴ Az idealizmus. A. Ö. P. M. Bp. 1964. III. 162—3.

meg. A későbbi fehér asszony, fehér lány előképei már 1899-ben írt verseiben megjelennek. A *Tatjana írt* és *A sárban* címűekben ilyen sorokat találunk:

Tatjana sír... Van még Tatjana,
Rajongó lelkű, hófehér,
Aki szeret félőn, titokban,
Ki szeret — a szerelemért...

(*Tatjana írt*)

Az első dal egy lányról szólott.
Fehér lány volt, ki félve adta
A könnyfakasztó, szúzi csókot.

(*A sárban*)

Ehhez kapcsolódik a *Finita* című vers „Ártatlanság, szúzi fehérség” gondolata, vagy a *Még egyszer* kötetben megjelent *Lázban* című vers leányképe. Ilyen értelműek a *Fantom* (*Az én menyasszonyom*) zárósorai is:

„Bűn és szenny az élet,
Ketten voltunk csak tiszták, hófehérek.”

Ez a romantikus tisztaság-fehérség kép jellegzetesen kíséri végig az életművet. Egyik típusa ez annak a színszimbolikának, mely jelen van a századvég, századforduló magyar irodalmában.

Szabó Zoltán¹⁵ és P. Dombi Erzsébet¹⁶ tanulmányai is rámutatnak, hogy a szecesszióval egybeeső impresszionista, szimbolista törekvések kedvelt színhatása a fehér, illetve az ebből kinövő fehérség mítosz. A romantikusok fehérség képei a századforduló magyar költői és írói hatásaként is tovább élnek Ady novelláiban és a már idézett korai verseiben is. Mindig egy menekülési vágy által keresett magasztosság, fennköltség megjelenítője. Olyan valami, ami felmenthet, erőt és kapaszkodót adhat. A fehérséget itt az asszony képviseli védőn és erőt adón. Így él ez a Vajda János-i sorokra is visszacsengő *A vár fehér asszonyában*:

(Csak néha, titkos éji órán
Gyulnak ki e bús, nagy szemek.)
A fehér asszony jár a várban
S az ablakokon kinevet.

Ezt érezzük a *Hiába kísértsz hófehéren* „fehér köntösös, szúzi árnyú” asszonyképében. Az erőt, a megváltást szimbolizáló asszony és a fehérség összefonódásáról másutt ilyen sorok vallanak:

Könnyesen, csöndben és fehéren
A bús csodáknak ligetében
Egy asszony jött fényben felém
S én ráemltem arcomat.

(*A Léda szíve*)

¹⁵ SZABÓ Zoltán: Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában. Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Szerk.: Szabó Zoltán, Kriterion, Bukarest, 1976. 49—88.

¹⁶ P. DOMBI Erzsébet: Színhatások a századforduló prózájában. Ld. 15. jegyzet. U. o. 5—48.

De az üdvözülést hozó szerelem-halál képhez is a „fehéren” határozó társul a Temetés a tengeren című versben. Vagy idézhetnénk az „özvegy legények” fehérségét, Az alvó csók-palota elérhetetlen fehér, szép asszonyait is. Hasonló hangulatúak és tartalmúak a már későbbi *A fehér kendő*, a *Fehér lány virág-kezei* című Ady versek, és előtűnnek majd *A Hágár oltárában* a „fehéren, maflán” bérnalkozni induló kislányok, a „jövendő asszonyok”.

De az asszony-fehérség képekkel párhuzamosan és majd az előbbieken rejlő gondolatiságot kitágítva él Adynál egy másik fehérség szimbolika. Éreznünk kell ebben is a romantikus, illetve szecessziós menekülési vágy megfogalmazódását. Itt azonban nem az asszony és a szerelem oltalma a megváltó fehérség, de több: egy hit, egy gondolat, egy erő. Ady útkereséseiben gyakran bukkan fel így. Misztikus képekben jelenik meg, hatalomhoz, szabadulást hozó eszmékhez kötődik.

A sokszor idézett és elemzett *A fehér csönd* Léda-versként is egy ilyen másfajta misztikának a megszólaltatója:

Fehér ördög-lepel hullott miránk,
Fehér és csöndes lesz már a világ,

Az ilyen sorok emberfeletti erő végzetes súlyát éreztetik. A félelmetes hangtalan-ság, mely a „Nagy-nagy szűzi, csönd” képben vagy a „tíz-öles Jó Csönd-herceg” alakjában is megformálódik itt a csönd-fehér lepel vízióban jelenik meg. A „fehér csönd” színesztézia ellenséges, megtörhetetlen hatalom jelenlétét érezteti. Lehet ez is a Poe-nál megjelent „testet öltött Csönd”-nek¹⁷ a fehérség-hatalommal ötvözött továbbélése. A csönd motívum folytatása pedig még több helyütt, például Ady nagy forradalmi verseiben jelentkezik újra.¹⁸

Felszabadító, győztes erőt rejt az *Ádám hol vagy* című versben az isten képe. Megjelenítéséhez hozzátartozik a gyász barnáját megtörő fehérség:

Oszlik lelkemnek barna gyásza:
Nagy, fehér fényben jön az Isten,
Hogy ellenségim leigázza.

Az előbbiekhöz hasonlóan az *Új versekben* megjelent *A Mese meghalt* „Minden-asszonyának mese árnya” is mágikus erőt kap az ismétlődő „csodasápadt” jelzőtől. Azonban az idézett, az úr megjelenését kísérő „fehér fény” képe Adynak már más típusú világszemléletéhez, útkereséséhez kapcsolja a fehérségben megjelenő tisztaságot, erőt és hitet.

Ady világszemléletének alakulását mutató lírájának következő szakaszai megtartják a fehérség szimbolikát.

A halál képek rettenete súlyt kap a hozzákapcsolódó „sápadt”, „fehér” jelzőktől. A halál lovai ijesztő álomvidék félelmetes égi útján nyargalnak, s a döbrentő képhez a fehérség járul:

S aki előtt megállanak,
Elsápad és nyeregbe száll
S fehér úton nyargal vele
Holdvilágos éjjeleken
Új utasokért a Halál.

(*A Halál lovai*)

¹⁷ E. A. Poe: Csönd-szonett,

¹⁸ L. pl. a *Barangolás az országban* vagy a *Rohanunk a forradalomba* c. verseket.

E megőrzésnek szép példája lesz majd *A fehér lóbuszok* című vers, melyben az igaz, a tiszta élet és gondolat a fehérséggel kap kifejeződést, erősíti a „bűnös, lép-lélek” és a hit kontrasztját:

Fehér gondolatok, virágok
Terülnek el. A sáros habok
Mintha olvadt ezüst lennének
S én pedig forrón, lihegőn
Áldott, szent, tiszta élet vagyok.

Egyre inkább felváltja már az idegenség, a menekülési kényszer életérzését Adyban az előreivő cél keresése. Ez lehet majd a fehérség. Olyan, melyhez a jövő, a társadalmi változást és az egyéni megváltást hozó holnap kötődik. Ady, sokat változó de szinte egész költészetén végigvonuló holnap-jövő motívuma szinte szükségszerűen ötvöződik e magasztos tartalmat hordozó fehérség képpel. A holnap több lesz, mint „a bús, nagyszerű Sötét”. Abban az Árgyilus-Adyt ébresztő jövőndő, a még gyermek „víg kicsi nép” is felfedheti már titkát: „itt jár, köztetek él Árgyilus, az álmok királya”. Ez a jövő-holnap győzhet a Halál-tón, a „Tegnap cifra seregén”, a költőt megfogó „ismeretlen átok” felett. Jelentheti így a mindenséget, a győztes fehérséget.

A Hágár oltárában leírt fehér ruhás szűzek, „kútfői a Jövőnek” jelképpé lettek. A majdani asszonyok hitet adtak. Hitet adott ekkor egy közösség, egy prometheusi sereg, „aki mást akar, mint mi most van”. S ezek az erős „szűz proletár-seregek” a tisztaságot, a megváltást jelentő holnap letéteményeseivé váltak Ady szemében. Kellett, hogy a bár sokat változott, de mindig valamely kiutat jelentő fehérség kép kapcsolódjék hozzájuk. A Jövőndő fehérei lettek, győzők, újítók és továbbvivők. Őket tudva a színek nem, csak ez a fehérség érdekes:

Meghalok, de zöld epe nélkül,
Fehéren látva. Nincs terüm,
Mely nem fehér, nem ragyogó.
Színek nélkül, úgy egyszerűn
Eltávozok.

Ady fehérség szimbolikája talán épp e versben teljesedik ki. A sorok a sok színnel ábrázolható, „Szivárvány, álom és soha” világ talmi voltát és a fehérség-jövőndő „boldogságát” állítják szembe. Felmutatják a hitet a jövőndő fehér letéteményeseiben, kikkel a „kötést a Sors akarta”, s kikben bízhat az „elmenőben lévő”:

Fehér Babel, óh, drága Élet,
Mely utánam is itt marad,
Fehér csók, szer, bú, alkalom,
Fehér, nagy kuvik-madarak,
Daloljatok.

.....
Amit akartam, zord magasság,
Amit elértem, ostoba,
Színekkel tarkált semmisem,
Szivárvány, álom és soha.
Most hagyjatok.

Egy érdemem van: mélyre láttam
S szerettem, aki szenvedett.
A Jövendő fehéreit.
Óh, szűz proletár-seregek,
Daloljatok.

Ahhoz, hogy Ady ilyen gondolatokat önthessen formába, világképének és művészetének nagy átalakulása és fejlődése kellett. Összetevőit nem szükséges elemezni. Része és mutatója azonban ennek a fehérség motívumban bekövetkezett változás.

A vázlatos áttekintés nem zárulhatna itt le, hiszen a kép tovább él Ady költészetében. Régi tartalmait is felelevenítve jelentkezik még sokszor. Megjelenik majd, mint az élet elvesztett szépsége, tisztasága is, talán már a visszatérésre hiába intéző üzenet, *A Patyolat üzenete*:

Harmincnégy esztendő, vén koromba,
Mindenek túlján,
Undorodván s szépen butulván,
De, jaj, mégis tudván sokat,
Sírva nézem, hogy kendőt lenget
Késetlen az én bűnös lelkem
S egyetlen, igazi szerelmem:
A Patyolat.

*

Két motívum fejlődésének egy szakaszát áttekintő, és annak is vázaltszerű bemutatása ez. Ady gondolatiságának változásával összefüggésben költészete is átalakult. E kettő a megváltozó képek bizonyossága szerint is összefonódik. A fenti sorok ennek a kapcsolatnak a felvillantására voltak hivatottak. Az elemzett motívumok korántsem egyedüli jellemzőek, és minden bizonnyal nem is a legfontosabbak Ady Endre költészetében. Jellegzetesek azonban azért, mert mind a tó, mind a fehérség képek romantikus hatásokat továbbvivőn élnek Ady költeményeiben. Megjelenésükkor egy kései romantikához, a már megújult és idegenné lett világot elutasító költői életérzéshez kapcsolódtak. Az Ady induló költészetében megjelenők leginkább, a magyar századvég, századforduló költészete által is közvetített, Edgar Allan Poe világszemléletével rokoníthatók. Ady lírájának szuverén fejlődésében azonban az egyéni megváltás kereséséhez kapcsolódó formákon át a világot átalakító, társadalmi változást kereső hitekhez is kötődtek. Megtartották közben eredeti jelentésük sok jellemzőjét. Ugyanakkor bemutatói lettek ezek a képek is annak a vívódásnak, amely a költőnek a megtörhetetlen, „ismeretlen átokkal” való harcától a *Küldöm a Frigyládát* hitéig vezettek. Új és új eszmék kifejezőiként jelzik az utat a halál rokona dekadens megnyugvásától a Tűz csiholója „mást akarni”-ra felszólító parancsáig és tovább.

EDGAR POE'S AWARENESS OF LIFE IN THE POETRY OF ENDRE ADY II.

This paper is continuation of another essay (Edgar Poe's Awareness of Life in the Poetry of Endre Ady) published in our previous review.

It tries to analyse the poetical pictures reflecting dissatisfaction mainly in two Ady's volume: in *Új versek* and in *Vér és arany*. The author studies the formal and inner expanding of "lake" and "witeness" poetical pictures as representation of purity. He proves that these pictures in Ady's first and second volume join with the poetry at the end of the century, and they are traced back to Romanticism and poetry of Poe. These pictures are remained in Ady's later poetry as well but they are transformed and get new meaning.

**A MAGYAR FA SORSA 1927-BEN
(VITÁK MAKKAI SÁNDOR ADY-KÖNYVÉRŐL)**

Az Ady körüli háborúságnak, a költő irodalmi örökségéért folytatott harcoknak 1927 eseményekben különösen gazdag éve volt. Előbb Berzeviczy Albert a Kisfaludy Társaság ünnepi ülésén *A kettészakadt irodalomról* tartott elnöki beszéde nyomán újultak ki a küzdelmek, majd egy egykor megjelenő, Ady költészetét elismerően méltató kis könyv körül folytatódtak tovább. Ez a könyv, amely a *Magyar Kultúra* kritikusa szerint ismét „felszabadította az Ady gyűlölet és imádat összes lidérceit, még jobban elmélyítette a szemben álló táborok gyűlölködéseit”,¹ és amely miatt a költő-politikus Vargha Gyula epigrammájában így háborog és botránkozik:

Hogy torzul el ma minden ideál!
Van társaság — az ember szinte szörnyed —
Nevében Isten dicsősége áll,
S sátán dicsőségére ad ki könyvet.²

Makkai Sándor erdélyi református püspök *Magyar fa sorsa* című, a vádlott Ady költészete védelmében írott munkája és a társaság, mely a „sátán dicsőségére” kiadta, egy vallásos irányú szervezet, a Soli Deo Gloria Szövetség volt.

Pedig sem Berzeviczy Albert, sem Makkai Sándor nem akart újabb Ady-vitát kezdeményezni. Hiszen Berzeviczy szándéka hangsúlyozottan is a „kettészakadt” irodalom frontjainak megszüntetése, az erők közelítése, a békekötés és az egység előkészítése volt. Makkai pedig az Ady-kérdésben csak a „vádak” eloszlatója és az ifjúság kalauza akart lenni, mert erre kérték is, és a nevelőknek kívánt segíteni, mert meggyőződése is volt, hogy az ifjúságnak valódi nevelői irányítás mellett kell megismernie Ady költészetét és úgy tisztázni öntudatosan: ki és mi neki ez a költő?”

Mégis hogyan lehetséges, hogy ennyi jó s közérdekű szándék a kor egész szellemi életét megmozgató szenvedélyes vita okozója lett?

Az, hogy Berzeviczy elnöki beszéde vihart kavart, természetes. Nem is igyekezett különösebben takargatni békejobbában a kifent csatabárdot: erőtlen békéltető szándékán rögtön áttüzelt régi harci láza, amelyet — ellenállásra provokálva —, most is főleg az Ady ellenes indulatok szítottak fel.

Itt nem szükséges *A kettészakadt irodalom* különben igen tanulságos, a korszak irodalmi életének mozgásirányait híven kifejező vitáját ismertetni, hanem elégséges csak néhány jellemzőjét kiemelni: főleg azokat, amelyek összekapcsolódnak a Makkai könyve körüli vitákkal.

Elsősorban ilyen volt a konzervatívok itt Berzeviczy által jellemzett Ady-képe. Az első pillanatra nem látszik ezen semmiféle új, különleges vonás. Most is még

¹ Magyar Kultúra. A kettészakadt irodalom egyre mélyülő árkai. 1928. 417.

² Közli Szász Károly; Magyar fa sorsa. Makkai könyvének bírálata. Budapest, 1927. 39.

³ MAKKAI Sándor: Magyar fa sorsa. Budapest. 1927. Soli Deo Gloria kiadása. 8.

a *Holnap*-vitában és az ellenforradalom első napjaiban kialakított vádak ismétlődnek, sőt még a hangnem és az indulatok is ugyanazok. Azonban valami mégis változott. Furcsa ellentmondással a vádolt, a kitagadott Adyt most először hivatalosan is az Akadémia elnöke nagytehetségű, rendkívüli egyéniségnek nevezte. De alig hogy fanyalogva elismeri: „Ady tehetségének és hatásának nagysága és rendkívülisége vita tárgya nem lehet” és kényszeredetten belátja: „Tehetségét és hatását sem agyonhallgatással, sem ledorongolással, sem kiátkozó szent haraggal nemlétezővé nem tehetjük”⁴ és alighogy megállapítja: „a várakozás nem intézi el az *Ady-kérdést*, mellyel szemben a tárgyilagos állásfoglalás szükséges”⁵ máris példát mutat a „tárgyilagos állásfoglalásra” és rendületlenül idézi Ady „bűneit”. „Szent haraggal” a költőt gyenge akarató, sodródó, perverz, lelki egyensúlyát veszített, cinikus, csak negatívumokkal jellemezhető embernek minősíti; a verseit pedig nem tudja másnak tartani, mint „egy beteg fantázia eltévedéseinek, és egy beteg lélek megnyilatkozásainak, amelyek a világon semmi szépet, vonzót, enyhítőt, boldogítót nem láttatnak, csak azt a keresett homályt, mely gyakran teljes értelmetlenséget takar és azt a cinikus csapongást, amely gyakran alkohol gőzt látszik lehelni, s maga vallja be, hogy nem tudja, „a szentlélek hajtja-e vagy a korcsma gőze.”⁶ És amikor Babits, Juhász Gyula, Fenyő Miksa és mások Adyt, a költőt és az embert védelmükbe veszik, Berzeviczy még határozottabban magyarázza meg az álláspontját: ő Adynak a „költői gondolkodását, költői lelkét” ítéli el, amely szerint „az egész magyar múlt csak az urak gazsága” és a nép rabsága, ő csak a „cudar úriság”, a Werbőczy „úri pereputtyát” látja benne. Pusztaszer se kell neki: neki igen is csak egy hőse van, Dózsa György, s csak egy újabb Dózsa Györgytől várja az üdvöt”.⁷

Íme, milyen jól és tisztán érti Berzeviczy a másutt homályosnak, érthetetlennek nevezett költőt. Az elutasító indulatai pedig változatlanul a forradalmár Adynak szólnak: a konzervatív politikus nyilatkozik itt meg a progresszív politikus költőről, ezért érvei is változatlanul nem esztétikai, vagy irodalmi jellegűek, hanem osztálya érdekeit kifejező politikaiak. És amilyen elvi és egyoldalú, merev, elítélő Adyval szemben, ugyanolyan „elvi” és egyoldalú, merev, elítélő napjai irodalmi életének megítélésében is. Úgy akarta az irodalom egységét helyreállítani, hogy feltétel nélküli behódolást követelt a modern irányzatoktól, ami eszmei, politikai azonosulást, önmaguk feladását jelentette volna. Ebből az egyoldalú engedményekkel kialakított egységből viszont a „szellemi vezért”, Ady Endrét mindenféleképpen ki óhajtotta rekeszteni. Ezért természetes, hogy szándékában az erők közeledését egyengető beszéde ellenkező hatást váltott ki: vihart kavart és a vita *A kettészakadt irodalomról* — éppen az indító gondolatok következtében — nem esztétikai, nem irodalmi, hanem politikai lett. Ebből a szempontból találóan jellemzi a helyzetet — csak ezért a másik tábort okoló és Berzeviczyt a bajok gyógyítójaként beállító — Rákosi Jenő: „Azt gondolom, az engesztelhetetlen harcok rejtelmes oka az, hogy csak a külszíne irodalmi. A felület alatt, ahol a költészet virágait tapossuk el, szenvedélyeinkben politikai és társadalmi erők lappangnak. Ezek feszültsége okozza a tektonikus földrengés ama tünetét”,⁸ amelyek az ekkori Ady-körül vitákat is jellemzik.

Vajon a konzervatívok vezető teoretikusa, a hivatalos irodalompolitika képviselője mi alapján nevezte nagy költőnek Adyt, ha az életművét — mint ahogy ez a fentiek-

⁴ BERZEVICZY Albert. Budapesti Hírlap, 1927 febr. 8. Berzeviczy az Ady kérdésről.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

⁷ BERZEVICZY Albert: Mégegyszer irodalmunk és a Kisfaludy Társaság. Budapesti Szemle, 206. Köt.

⁸ RÁKOSI Jenő: Ady-háború. Pesti Hírlap, 1928 ápr. 24.

ből kiderül —, károsnak és értéktelennek tartotta? Egyáltalán lehetséges-e önmagában létező, semmiben meg nem nyilvánuló, életműtől függetlenített nagyság? Nyilvánvaló nem. A költői nagyság, tehetség az életműben realizálódik; ezért az életmű fejezi ki s hitelesíti azt. Ha tehát Berzeviczy — s hozzátehetjük, a konzervatívok, mert a vitában mindannyian megismételték ezt a tételt —, módosította volna álláspontját és igazán nagy költőnek tartaná Adyt, akkor az életművében is meg kellene lennie a bizonyosságát nagyságának, tehetségének igazolására. De abban ő semmi ilyenfélét nem talált, a hangsúly is változatlanul az elutasításon van. Ezért részéről Ady nagyságának, tehetségének emlegetése alaptalan. S valóban az is, mely *A kettészakadt irodalom* vitájában csak az irodalompolitika pillanatnyi céljai megvalósításának érdekében a kezdeményezett közeledési készséget hitelesítő gesztus, semmire sem kötelező, de a vitában jól felhasználható, rugalmasságot, megértést bizonyító engedmény kiszámított taktikai fogás volt. Ha ezt a gesztust, látszatelismerést elválasztjuk a konzervatívok Adyról vallott ekkori nézeteitől, akkor egyértelművé válik, hogy ez a tábor — élén Berzeviczyvel — nem törődve a változó étellel, 1927-ben a látszat elismerés mögött merevebben és elutasítóbban ítéli meg Adyt, mint ahogy ezt korábban tette.

Az természetes, hogy ez a csoport nem tud enyhülni, békülni a halott költővel; és eszméiktől, érzéseiktől ő mindig is idegen marad. Ady is vallotta: „örökké elváltak” és most is igazolódtak látnoki szavai: „Örök lesz nem — találkozásunk... Halállal is más lesz a másunk.”⁹ Az viszont feltűnő, hogy ezt a másféleségüket, elvi, politikai különbözőségüket milyen sietve, harciasan és egyöntetűen vallották. Mintha az Ady-ügyet alkalomnak szánták volna, amely kapcsán újrafogalmazhatták irodalompolitikai nézeteiket, a közeledés feltételeit és ismét megjelölhették a tűrés határait, ugyanakkor — számukra e fontos és aktuális kérdésekben — következetességet, egységet és erőt demonstrálhattak. Adyról vitáztak: de koruk íróihoz szóltak. Ezért is fontosnak tartották, hogy körükből minél többen nyilatkozzanak meg. Az ügynek a sajtóban széles teret engedtek. Pl. a *Budapesti Hírlap* rendszeresen közölt Berzeviczyt méltató leveleket és nyilatkozatokat. Nyilván ugyanilyen megfontolásból — Pintér Jenő közlése szerint — „Az elmérgesedett irodalmi harccal kapcsolatban harmincnégy irodalmi és tudományos társaság képviselője kereste föl küldöttséggel az Akadémia és Kisfaludy Társaság elnökét, hogy kifejezést adjon együttérzésének az Ady ügyben.”¹⁰

Azonban a konzervatívoknak ez a különös gonddal és igyekezettel demonstrált egysége valójában már sem a *Nyugat* írói, sem — mint ahogy a Makkai könyve körüli vita majd élesen mutatja — Ady megítélésében sincs meg. Ennek tünetei szórványosan már évekkel előbb a konzervativizmus óvatos önkritikájában jelentkeztek. Soraikban kezdtek bizonyos különbségek kibontakozni: a dogmatikus, merev ó konzervatívok mellett megjelentek a „modernek”, a korhoz alkalmazkodóbb rugalmasabb politika, — természetesen művészetpolitika — és reformgondolatok keresői. Nem sokkal az ellenforradalom győzelme után Hóman Bálint a közelmúlt tanulságait így összegzi: „A nemzetellenes irány leghatalmasabb fegyvere a nemzeti erők szervezetlensége és az újításoktól való idegenkedésük volt. Ez tette lehetővé, hogy maga részére sajátítsa ki a haladás és fejlődés eszméjét, meghódítsa és felhasználja a haladás és fokozatos fejlődés sok lelkes, de a destrukciótól végső elemzésben egészen távol álló híveit... Igyekezni kell e tanulságokat megszívlelni és értékesíteni. Ne dobjunk el egy reform-

⁹ Ady Endre: Az örökké elváltak

¹⁰ PINTÉR Jenő: Századunk magyar irodalma. Budapest, 1943. Kiadta: Pintér Jenőné vállalata. 682.

gondolatot sem... Óvakodjunk intézményeink régi szervezetének és szellemének változatlan fenntartásától.”¹¹

Ez és a hasonló gondolatok abból az elégedetlenségből származtak, hogy egyre nyilvánvalóbbá vált az életre erőltetett konzervativizmus kudarca, ezért többen kiutat kerestek és ezt a konzervativizmus felfrissítésében, eszméinek, politikájának, módszereinek korszerűsítésében remélték megelni. Giesswein Sándor lapja az *Aurora* kifejezetten: „A konzervativizmus és a progresszió összeegyeztetését” kívánta szolgálni. Mások óvatosabban céloznak ilyesmire. Pl. Kornis Gyula írja: „A komoly és termékeny konzervativizmus nem a kátyúk kényelmes kultusza s a jövő újításaitól való rettegés, hanem a múltnak tiszteletben tartása, a benne rejlő erkölcsi erőnek a jelen számára okos kamatoztatása.”¹² „Csak célszerűen újítva lehet a régít leg-hűbben védeni” — idézi Horváth János Kemény Zsigmond újra aktuálissá váló szavait.¹³

Ezek és hasonló „felismerések” csak azért születtek, mert bebizonyosodott, hogy az újítani képtelen konzervativizmus önmagában már nem elégséges szellemi fegyver. Különösen nyilvánvalóvá vált ez az ellenforradalom konszolidálásával, amikor a kurzus tömegbázisának megszilárdítását és bővítését kellett volna szolgálnia: erre hatalmi pozíciói ellenére, egyre szűkülő befolyása miatt alkalmatlanná vált. Óvák volt ugyan az Akadémia, a Kisfaludy Társaság, a Petőfi Társaság és még sokféle egyesület, szövetség, intézmény, katedra, sajtó, fórum, de ezek valójában elszigetelt sündisznóállások voltak, amelyekből az alkotó és közvéleményt formáló erők, az értékek és tehetségek többnyire kívül rekedtek.

Ez a helyzet így tarthatatlanná vált. A merev konzervativizmus nem segítette már igazán, inkább gátolta a kurzus politikai céljainak megvalósítását. Érdekes, ennek volt külföldi vonatkozása is. Klebelsberg Kunó a Nemzetgyűlésen mondott beszédében utalt rá: „legutóbb is arra figyelmeztettek engem igen számottevő helyről, hogy a küszöbön álló veneziai kiállításra ne küldjünk annyira konzervatív képeket és számoljunk az olasz közönség modernebb ízlésével”.¹⁴ Igaz, közben arra is rájönnek, hogy a „modernizmus”, a rettegett mumus, nem mindenestől ellenlábas a kurzusnak és számukra nem szükségszerűen ellenséges az, ami nem ellenforradalmi.

Mindebből a szükséges tanulságokat a hivatalos irodalompolitika is igyekezett levonni. Már 1924 táján enged szigorú, egyoldalú szemléletéből. Klebelsberg Kunó miniszteri válaszában, a Nemzetgyűlésen fejtegette: „Én óva intek mindenkit attól, hogy mi, mondjuk a kereszténység jelszava alatt — a kereszténységnek ehhez semmi köze nincs — olyan művészeti irányokat erőltessük még ma is, aminőket a külföldön már senki sem követ: például, hogy mi ragaszkodjunk itt a 90-es évek realiztikus irányához ...Hová vezetne, ha olyan művészeti irányt akarnék továbbra is erőltetni, amely Európában már sehol sincs meg, vagy elhalóban van?”¹⁵ A következtetést pedig — igaz a konzervatívok nem egyértelmű helyeslésével — így fogalmazza meg: „az államnak ügyelni kell arra, hogy mind a két irányzat képviselve legyen: úgy a konzervatív, mint a haladó irányzat”.¹⁶ A Nemzetgyűlés következő ülészakán még határozottabban állítja: „Honorálni akarom a konzervatív művészetet, de honorálni akarom a modern művészetet is.”¹⁷

¹¹ HÓMAN Bálint: A magyar tudományosság jövője. Budapesti Szemle, 1920. febr. 2. szám.

¹² KORNIS Gyula: Kultúra és politika.

¹³ HORVÁTH János: Új közizlés felé. Napkelet, 1923.

¹⁴ KLEBELSBERG Kunó: Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 400.

¹⁵ Uo. 401.

¹⁶ Uo. 552.

¹⁷ Uo. 401.

Klebensberg itt egyenlőségi jelet látszik tenni a két irányzat között és mindkettő hivatalos elismeréséről és megbecsüléséről beszél. Azonban ez a valóságban sohasem volt így. Még megközelítően sem kerültek egyenlő helyzetbe: az egyik mindig is dédelgetett, az édes, a szeretett; a másik a rakoncátlan, minden tétében gyanús, mostoha, igazában gyűlölt, kényszerből megtúrt gyermek volt és maradt.

Az irodalompolitika fenti változásai tették lehetővé, a kurzus politikai céljai meg szükségessé, hogy *A kettőszakadt irodalom* vitájában a közeledés szándéka s az egység gondolata hangot kapjon.

Am ebbe a kitervelt, újonnan alakítandó „egységbe” a „fő ellentét forrása”, Ady költői öröksége nem fért bele. Bizonyára azért nem, mert életművét — a jobboldali kisajátítások ellenére — még nem sikerült a hatalom számára egyértelműen preparálni: a költészetéből elfogadhatót hatékonyan felhasználni, a többit pedig taszító hideg fénnel bevonni s poros könyvtárak mélyére zárni az ünnepi alkalmakra szánt hűs klasszikusok közé. Ugyanakkor a mindennapok küzdelmében mégis állandóan jelenlevő, nagyon is élő s ható, egyre népszerűbbé váló költőt már kiközösíteni sem lehetett, ezért feloldhatatlan ellentmondásba kerültek; egyszerre kényszerültek elismerni a költő rendkívüli nagyságát és megtagadni életművét, szobrot készíteni számára, ugyanakkor sárba taposni.

Természetesen ezen az alapon nem lehetett megoldani az Ady-kérdést. Sőt, a hangzatos szavak a tehetségéről és az őket nyomban követő, az előzőket agyoncsapó vádbeszédek, látványos megtagadások s a holtában sem kímélt ember szüntelen megalázása, még inkább elmérgesítette a helyzetet és vitára ösztönözte nemcsak az Adyt vállalókat, hanem a konzervatívok közül is a valósággal merészebben szembenéző, gondolkodóbb egyéneket. Így volt ez a *Magyar fa sorsa*-vitában is, amikor pl. Szekfű Gyula, Benedek Elek is Makkai mellé állt.

Az utóbbiak amellett, hogy módosították korábbi nézeteiket és azokkal már maguk sem értettek teljesen egyet, az is irritálta, hogy elvbarátaik tőlük elidegenülő, csak a múltból merítő, változatlan Ady ellenes vádjai már kiürültek, és különösen a kritikusabb szellemű ifjúság körében érdektelenné és ezért lényegében hatástalannokká váltak. Az ő tapasztalataik is igazolták a *Népszava* megállapítását: „A magyar ifjúság ma már nem hallgat a toll helyett az ellenforradalom gumibunkójával írogató aggastyán jelentéktelen szavára. A magyar ifjúság mással van elfoglalva: Ady Endrét olvas.”¹⁸

Ha ez az egész magyar ifjúságra nem is volt jellemző, (nem is lehetett, hiszen többségük könyvektől elzártan, a szellemi életből kirekesztve élt), de a könyvforgatókra és a társadalmi mozgalmak vonzásában élőkre igen. Ebben a körben úgy lett, ahogy a költő megérezte: gáncsvetések ellenére diadalmasan hódított. S valóban:

„Ifjú szívekben s mindig tovább,
Hiába törnek életemre
Vén huncutok és gonosz ostobák,
Mert életem millió gyökerű.”¹⁹

Ady hatásának ez a feltartóztathatatlan terjedése, főleg az ifjú szívekben nem kívánt hódítása fáj igazán a konzervatívoknak. Erre tapintott rá Juhász Gyula is, aki amikor hírülvette, hogy *A kettőszakadt irodalom* vitája közepette a tudományos és irodalmi élet konzervatív és reakciós korifeusai zárandoklatot akarnak rendezni Berzeviczy Alberthez, „hogyan meghajoljanak a tekintély élő szobra előtt és ezzel

¹⁸ Népszava, 1927.

¹⁹ Ady Endre: Ifjú szívekben élek

tiltakozzanak a lángész hatalma és dicsősége”: Ady ellen, *Két hódolat* c. írásában az esemény okát így magyarázza: „Mert valljuk be egészen nyíltan és őszintén, ezeknek az uraknak nem az fájt, hogy Fenyő Miksa alaposan odamondogatott a Kisfaludy Társaság megnyitójának, ezeknek az uraknak egyszerűen és természetesen az fájt, hogy van egy igazán igazi lángész, aki már nem is él és aki fönséges és győzelmes lelke határtalan és mérhetetlen erejével mégis él és uralkodik a szíveken, de különösen a fiatal szíveken, az egész magyar ifjúságon és neve ma már világgá ver és éneke ma már hódító hatalom a földön, amely ellen hiába alapítanak akadémiákat, hiába építenek kínai falakat, hiába hirdetik a tekintély tiszteletét és hiába találnak ki hervadt és kongó frázisokat a megszegyenítésére és elnémitására.”²⁰

A kortárs Juhász Gyula szavait igazolta az idő. Valóban Ady szelleme élt, hódított és uralkodott a szíveken. Különösen az ifjúság nyugtalanabb, az ellenforradalomtól elforduló, új utakat keresőkén, akik a régi indulatoktól nem gátolva, előítéletektől nem befolyásoltan a felfedező izgalmával és örömeivel mohón szívták magukba a számukra felszabadító s ösztönző Ady-élményt. Ez a vágyódó magyar fiatalság — írja Juhász Gyula: „megkeresi és megszereti Adyt, aki oly gazdag, oly sok szólamú, oly ezerarcú és oly végtelenbe sugárzó szellem, hogy minden igaz magyar és emberi törekvés, akarat megtelepül benne a megváltó igét, a fölszabadító eszmét, a megvigasztaló gondolatot.”²¹ És így igaz. Ady összetett, gazdag gondolatvilágához valóban sokféle szándék, törekvés kapcsolódhatott: „sok szólamú” költészete, sok irányba mutató ösztönzést adhatott. Ezért, noha programja lehetett gyakran ellentétes tartalmú elképzeléseknek is, de az tény; „Felnőtt egy magyar ifjúság, amely magának, jóra tanítójának, jövőre való útmutatójának meri vállalni Adyt.”²²

Önmagában már ez is elég ok arra, hogy a konzervatívok kiátkozzák a költőt. Hiszen az ifjúság megnyerésének, szellemi befolyásuk alatt tartásának legnagyobb akadályát benne látják. Nem teljesen alaptalanul úgy vélik: „A magyar ifjúságot csak Ady jól megválasztott verseire kell rátanítani, hogy megutálják a régi Magyarországot”.²³ Azonban ha túlzás is ez — amint a *Budapesti Hírlap* írta, hiszen minden nevelési eszköz; iskola, sajtó rendelkezésükre állt és éltek is vele, mégis „Ady emlőin nevelődik majdnem egy évtizede a mai ifjúságunk, s nekünk, talán jobbérzésűeknek a fáradozás merőben hiába való.”²⁴ Ostobaságokat is tartalmaznak az ilyen és ehhez hasonló szüklátóköri, szemforgató, tehetetlen dühtől izzó, indulatos megállapítások: „A modern jelszavaktól elvakult rajongók s még inkább azok, akiknek érdekében áll kiölni ebből a nemzetből a nemzeti érzést és öntudatot, próféta gyanánt állították a nemzet, különösen az ifjúság elé azt a szerencsétlen költőt, aki testileg, lelkileg megrontva önmagát, a bűn, a rothadás, a halál költője lett s öntudatlan eszköze a romboló erők gonosz munkájának.”²⁵ Vagy Kenedy Géza valóságos epeömlése: „Előre megmondtam, hogy Ady nem a nemzet prófétája lesz, hanem a nemzet halálmadara. A rothadás és rohasztás költője. Leszereli a nemzeti energiákat, elmérgezi az ifjúságot, és tehetetlenné teszi a belső önvédelemre a csúfolt, széttépett nemzeti életet.”²⁶ Ezért; „Milyen kín volt és kín most is látni, tehetetlenül, azt az ifjúság körében régebben soha nem tapasztalt cinikus, minden réggel szemben tiszteletlen

²⁰ JUHÁSZ Gyula: *Két hódolat*. Összes művei. 8. Prózai írások 1927–1936. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.

²¹ JUHÁSZ Gyula: *Ifjú szívekben élek*. i. m.

²² *Híd*, 1927 évf. 77., 78.

²³ *Széphalom*. 1927. Visszhang 307.

²⁴ *Budapesti Hírlap*, 1927. ápr. 23. 5.

²⁵ VARGHA Gyula: *Adyról*. *Budapesti Hírlap*, 1927. máj. 29.

²⁶ KENEDY Géza: *Ady emlékek*. 8 Órai Újság. 1927. Közl. PINTÉR Jenő i. m. 630.

hangot, azokat a gerinctelen elveket, adysta szólamban kifejező nézeteket, amelyek, hol állati sunyiságú meghunyászkodást, hol pedig istentelen «ki, ha én nem» handa-bandázást foglalnak magukban.”²⁷ Ha ezeket és a hozzájuk hasonló szellemben fogant nyilatkozatokat nem vették komolyan, a konzervatívoknak arra mégis jók voltak, hogy a költő ellen indulatokat keltsenek és maguk számára az ifjúság „megmentőinek” kijáró szép elismeréseket biztosítsák, és kedvező érzelmi alapot teremtsenek az ifjúság politikai megnyerésének. Mindennek végső célját a *Budapesti Hírlap* így összegzi: „Harc az adyzmus ellen — a magyar ifjúságért!”²⁸

Nem kétséges, hogy a kurzus vezetői számára az ifjúság megnyerése és megtartása fontos politikai cél volt, és ennek érdekében felhasználták az Ady-ellenes harcokat is. Ez a gondolat különösen centrális szerepet kapott a *Magyar fa sorsa* vitájában. Azonban a költő körüli háborúságok ennél egyetemlegesebb célokat is szolgáltak. Középpontjukban mindig ott találjuk a korszak szinte valamennyi gondját, baját. „Az Ady kérdés megszűnt irodalmi kérdés lenni; — állapítja meg többek között Herczeg Ferenc — ez már a magyarság életének és halálának kérdése”²⁹ Joggal írhatta 1928-ban Lukács György: „Az Ady költészete körüli csata a közélet úgyszólván összes kérdéseit felveti”.³⁰ Ebben a helyzetben természetes, hogy a vitában való megszólalás egyben mindig valamilyen ideológiai, politikai állásfoglalás is volt. És ha Ady, — a sokirányú kisajátítások miatt — ekkor nem is lehetett egyértelműen válaszadó a jobb- és a baloldal között mégis mindig kifejezője volt az ellenforradalommal szembeni elégedetlenségnek és ösztönzője, bátorítója a másképpakarásnak. Életműve így lehetett a szellemi életben 1927-ben is — Berzeviczy szavaival — „az ellentétek fő forrása”: és ütközőpontja a társadalmi és politikai élet különböző erőinek.

Ilyen körülmények között természetes, hogy a hatalom képviselői éberren figyeltek minden Adyval kapcsolatos megnyilvánulást és az övéktől eltérő leghalkabb értő, elismerő szó már felháborodásra borzolta őket, mert mögöttük mindig politikai ellenzéki séget vagy valamiféle összeesküvést szimatoltak. „Ady mögött egy csúf, gonosz kórus áll” — írja a *Nemzeti Újság*, majd hozzáteszi: „már véget kellene vetni ennek a perverz orgánának”³¹ és ettől indítattva valóban sohasem késlekedtek a megtorlással: mindig a „megsértett nemzet” piedestáljáról a hűség, a hazaszeretet, az erkölcs, a tisztesség nevében csaptak le kiszámított kegyetlenséggel. Nem rajtuk múlt, hogy a kívánt hatást sohasem érték el: sőt, valahogy fonákjára fordult minden; szüntelenül ismételt vádjaik és érveik enyhén szólva megkoptak, hatástalanokká váltak, ezért még jobban elszigetelődtek, és rendszerint a táboruk is megfogyatkozott.

Igy történt 1927-ben is, amikor a *kettőszakadt irodalom* vitája kapcsán még javában dült az Ady-háború, váratlanul mindenki meglepetésére nem várt irányból, Makkai Sándor püspök új hangon szólalt meg az Ady-kérdésben. Könyvét különösen a konzervatívok konokjai fogadták döbbenettel, akik számára egyszerűen megmagyarázhatatlan volt, hogy a püspöki palást mögött ellenfélre leltek.

Pedig Makkai nem szándékozott az amúgy is izzó Ady-viták tüzére újabb olajat önteni: munkájában — amely ugyan nem él nélkül íródott — egészen más megfontolások vezették. Úgy vélte, hogy Ady költészete nem áll ellentétben a keresztény világszemlélettel és a „legkonstruktívabb magyar gondolat is összefér a költő ouvré-

²⁷ Budapesti Hírlap, 1927. ápr. 23.

²⁸ Uo.

²⁹ HERCEG Ferenc: Ady-kérdés. Pesti Hírlap, 1924. Közli: Pintér Jenő. i. m. 628.

³⁰ LUKÁCS György: Ady program. 100% dokumentumkötet. 233.

³¹ SURÁNYI Miklós contra FENYŐ Miksa. Nemzeti Újság, 1927. febr. 23.

jével". Ezért, vallotta, a költőt már nem elítélni, hanem megérteni, nem kirekeszteni, hanem befogadni és megmagyarázni kell, és távol a magyar irodalmi élettől és a magyar irodalmi harcoktól elérkezettnek hitte az időt az amúgy is tarthatatlan Ady-ellenes vádak felülvizsgálatához, és az immár húsz éve húzódozó Ady-per lezárásához. Több jeltől pedig arra következtetett, hogy megérték a feltételek a kiengesztelődésre, az általa szeretett és nagyrabecsült Ady új, tovább nem odázható jobboldali indítékú, de liberális humanista, keresztény, emberileg tisztességes értékelésre.

A jelek, amelyeket Makkai munkájához kedvezőknek vélt a következők voltak. Ha Erdélyben — mint ahogy ezt nyilatkozta — távol is volt „a magyar irodalmi harcoktól” és annak napi csetepatéjában nem is vett részt, de azt jól érzékelte, hogy az irodalompolitika — a kurzus érdekében óvatosan fel akarja engedni a sorompókat a modern irodalom számára elfogadható irányzatai előtt. Makkai az irodalompolitikának ezzel a változásaival egyetértett, sőt azt így tudta elfogadni. Ő maga „mint kritikus a konzerváló réteghez tartozik,” de azok közé, akik „történeti feladatukat az ó-konzervatív és modern szárnyakra szakadt magyar irodalmi szellemiség egyeztetésében látják.”³² És azok közé Schöpfung jellemzése szerint, akikre „nem hat az a groteszk ellenforradalmi ideológia, mely a csonka magyarországi elméket beködösíti, minden bajt a forradalom nyakába sóz és mindenkit anatómiával sújt”.³³ Idegen volt tőle a nagyhangú, szélsőséges, módszereiben terrorisztikus, kíméletlenül kiközösítő, lényegében művészetellenes irodalompolitika. Ellene tiltakozott liberális-humanista szemlélete, művészetszeretete, az értékekre való fogékonysága, s nem utolsó sorban kiváló politikai ösztöne.

Száma mint Erdély volt, ahol „megmagyarázhatatlan — nyilatkozta Budapesten a *Pesti Napló* munkatársának — hogy, itt Magyarországon még van hivatalos irodalom, félhivatalos irodalom és irodalom, amellyel a hivatalosok állandóan hadakoznak. Szerintünk az irodalomnak, mint olyannak, mindent átfogó jelentősége van s az irodalmi törekvések megítélésénél csak egyetlen szempont lehet döntő: tiszta irodalmat ad-e az író vagy sem.”³⁴ Erdélyben ez a szellem érvényesül, ahol „Ady Endre — folytatódik tovább a nyilatkozat — kétségtelenül hozzájárult az Erdélyben élő és író magyarok horizontjának kitágításához s irodalmi irányokat abba a humanista, liberális irányba terelte, amit Ady jelentett az erdélyi magyarságnak.”³⁵

Ady nagyon sokat jelentett az erdélyi magyarságnak: egyszerre volt ösztönző, bátorító az újrakezdésre, összetartó erő a szétszóródásban, a magyarságtudat ébrentartója, szellemi kapocs az ó-hazával és internacionalizmusa révén nagyon is szükséges híd az új közösségben. Természetes, hogy ott tudják nemzetünk halhatatlan géniusza között, és ha távol is voltak a magyar irodalmi élet zavaros és feszült mindennapjaitól, de Ady sorsát, a körülötte levő háborúságot figyelemmel kísérték. Erre külön okot adott az is, hogy a legtöbb Ady-vita valamilyen erdélyi eseményhez kapcsolódva indult. Ezért is; „Legjobban — nyilatkozta Makkai — az Ady Endre személye és költészete körül dúló harc érdekelt bennünket, ezt magam is komolyan figyelemmel kísértem. Őszintén mondjuk megmosolyogtuk ezt a háborúságot.”³⁶

Az erdélyi magyarság befogadta, magáénak vallotta Adyt. Makkai ezzel a háttérrel és ifjúkori Ady élményével abban a hitben kezdett munkához, hogy Magyar-

³² GAÁL Gábor: Egy Ady könyv és az Ady-kérdés. Korunk, 1927.

³³ SCHÖPFLIN Aladár: Ady apológiája. Nyugat, 1927. máj. 16.

³⁴ Pesti Napló, 1927. szept. 29. Kolozsvári református püspök Budapestre érkezett s nyilatkozott az erdélyi magyar irodalomról. Közli: DERNŐ Kocsis László.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

országon a változott irodalompolitika elfogadja az általa rajzolt Ady-portrét. Erre a reményre feljogosította az is, hogy kigondolt Ady-képének különböző változatai hivatalosan, vagy félhivatalosan már léteztek, és emellett egyre gyakrabban lehetett hallani, még ó-konzervatív körökből is nyilatkozatokat Ady költői nagyságáról, különös tehetségéről. Természetesen tudta ő, hogy ezek a formális elismerések mit érnek, de azt akarta, hogy tartalmat kapjanak: legyen fedezetük. A liberális Makkai messzebb látott, mint a kurzus konokjai. Babits-csal vallotta, az „Igazi hazafiság nem állhat az értékek elől való elázárkózásban, mert ez nemzetünket csak szegényítenié.”³⁷ Felismerte, hogy a költő teljes tagadása, kiközösítése az értelmetlen öncsonkítás mellett, Ady teljes átengedését jelentené a baloldálnak, ami sokkal veszélyesebb, ártóbb lenne a hatalomra nézve, mint a megfelelően magyarázott, „irányítottan olvasztatott” és hivatalosan elfogadott, jeles napokon ünnepeelt költő elfogadása.

Különösen fontosnak tartotta ezt azért, mert — figyelve az Ady-körüli vitákat — tapasztalta, hogy a tiltások, ellenpropaganda és sok más akadály ellenére a költő valahogy egyre előbb és hatóbb lett. Önmagában ez rokonszenves volt Makkainak, hiszen a legnagyobb magyar költőnek tartotta Adyt. Azonban azt is tapasztalta, hogy hatása ellentmondásos. Néhány év alatt igen sokféle, egymással felelő Ady értelmezés született, közöttük rengeteg torz is. Különösen az alkalmi zsurnalisztika közreműködésével, az életműtől függetlenül, különböző politikai csoportok igényeinek megfelelően az elhunyt költőből egyszerre lett a „finom dekadensztől” — a következetes harcosig; a világpolgártól — a fajmagyarig; sovinszttól — az igazi hazafig; a filoszemitától az antiszemitáig; az őspogánytól — a katolikusig; s a kor terminológiájával, a destruktívtól — a konstruktívig, még sok, sok minden, amint ezt a csoportérdekek, az ideológiák, de méginkább a változó politikai célok megkívánták.

A szellemi élet széttagolódása, a sokféle politikai koncepció jelenléte, az Ady életmű tudományos feldolgozásának hiánya mellett egy ellentmondásos sokarcú költő teremtését az is lehetővé tette, hogy miközben beszéltek, vitáztak, nyilatkoztak. Adyról, nem igen olvasták és sokan nem is olvashatták. Hihetünk Makkainak, aki felfigyelt erre a jelenségre. Könyve bevezetőjében, munkáját indokolva írja; „lelkiismeretes utánajárás eredményeként megállapíthatom, hogy a középiskolákban magyar irodalmat tanuló és a főiskolákon levő magyar ifjúság túlnyomó többsége Adyt ma sem a költeményei többségének olvasása és ismerete, hanem tanárainak és más felettes nevelőinek kijelentései és ítélete s néhány, éppen a vélemények hatása alatt kiszemelgetett kirívó verse, vagy versrészletek alapján ismeri. Ugyancsak komoly utánajárás és meggyőződés alapján állíthatom, hogy maguk az ítélkező tanárok és nevelők is nagyon sokszor nélkülözik Ady költészetének alapos és teljes ismeretét.”³⁸

Veszélyes ez, mert a labilis, hiányos ismeretekre épülő vélemények mindig is kiszolgáltatottak, és nemcsak könnyen változtathatók, hanem megfelelő ösztönzéssel, vagy ráhatással a legvadabb dolgokat is képesek kritikátlanul magukba foglalni. Ady esetében is ez történt; a természetes érdeklődést különböző helyen és céllal gyártott Ady értékelésekkel igyekeztek kielégíteni és ezek az életmű ismerete hiányában szabadon hódíthattak. Az életmű helyett nagy bőséggel magyarázatok jöttek forgalomba. Valóban meglepő; a róla készült tengernyi írás mellett alig jelent meg egy-egy Ady-könyv; a temérdek magyarázat, ellenmagyarázat már-már elfedte életművét. Makkai viszont — természetesen nem lemondva a magyarázásról — az élet-

³⁷ BABITS Mihály: A kettészakadt irodalom. Babits Adyról. Dokumentumgyűjtemény. Budapest, Magvető. 1975.

³⁸ MAKKAJ Sándor. i. m. 6. 7.

mű alaposabb ismeretét kívánta és főleg azt, hogy ne lehessen vád az ifjúsággal szemben az, ha olvassa Adyt. Mert „hogya az ifjúság nevelői egy költőt az ifjúságra nézve veszedelmesnek tartanak, ezt a veszedelmet semmiféleképpen el nem pusztíthatják a költő egyszerű agyondorongolásával, vagy olvasásának eltiltásával, csakis a legalaposabb, legkomolyabb, legemberibb és legmegértőbb ismeret alapján álló, igazán nevelő ismertetés, az igazság és szeretet lelke által vezetett és irányított olvasatás által.”³⁹

Makkai tehát elsősorban az ifjúság kezébe kívánja adni Adyt, de nem szándékozik magára hagyni a költővel, mert véleménye szerint a fiatalok „tapasztalatlanságból” veszedelmes dolgokat olvashatnak és hallhatnak ki a költő verseiből, és az, de főleg „a tanári vélemények elleni daczból kiszemelgetett részletek nagyon károsak lehetnek”.⁴⁰ Ezért tanulmányozásukhoz feltétlenül szükségesnek tartja a „tudatos nevelői irányítást” és útmutatást, különösen azért, hogy megszűrjék és zavarok nélkül elrendezhessék az így készített és esztétizált Ady-élményeket. Különösen fontosnak tartotta ezzel párhuzamosan a fiatalok felkészítését az Ady-élmény zavar-talan befogadására. A maga példájával bizonyítja, hogy azok készületlenül, főleg „ideológiai” vértettség, a közelmúlt társadalmi, politikai eseményeinek — természetesen liberális, keresztény megítélése — ismerete nélkül súlyos zavarokat okozhatnak és „hosszantartó, nagyon keserves, nagyon kritikus lelki válságba”⁴¹ sodorhatnak. Könyve megírásakor lényegében az e felismerésekből adódó didaktikai célok vezették. A nevelői szándék szinte minden során érződik. Ez természetes is, hiszen erre ösztönözték választott céljai és az a tény, hogy erre a munkára református fiatalemberek, a Soli Deo Gloria Szövetség tagjai kérték fel.

Kétségtelen, munkája során Makkai végig a fiatalokra tekint. Azonban ez őt nem akadályozta meg abban, hogy egyetemesebb célokat válasszon. Tulajdonképpen az Ady-élményre való felkészítés, az ideológiai, politikai alapállás kialakítása, a befogadás irányításának, az életmű válogatásának, az „irányított olvasásnak” a gondolata is ilyen. De ilyen az a szándéka is, hogy állást foglaljon az Ady-kérdésben. Nem egyikben, vagy másikban; nem részletekben, hanem a szélső jobboldali konzervatív keresztény eszméktől eltérő, liberális, humanista keresztény világnézet és erkölcs oldaláról minden lényegesben. Könyve bevezetőjében írja, hogy erre kérték és „Abban a meggyőződésben tették ezt, hogy velük egy világnézetű és erkölcsi felfogású, emellett irodalommal is egy keveset foglalkozó ember véleménye segítségükre lehet a kérdésben való biztos meggyőződésük kialakításában. Egy ilyen meggyőződés kialakítását szükségessé teszik azok a folyton megújuló vádak, melyek Ady és költészete ellen felhangzanak... Arról lesz tehát szó, hogy igazak -e, mennyiben igazak és mennyiben terhelik Adyt az ellene hangoztatott vádak?”⁴² Ehhez sokat jelentően hozzáteszi: „Nemcsak érdekes, de félelmes, lelkünkbe, jövőnkbe vágó per ez,”⁴³ mert az „Adyt ért vádakkal kapcsolatosan az ifjúságot is vádak érik ... az ifjúság is vád alá kerül azért, hogy prófétául fogadta el ezt a költőt, hogy könyvét mohón olvassa, ... hogy ideáljának, mintaképének tekinti a Halál Rokonát, akit életében is követni akar.”⁴⁴

Makkai e megállapításával az Ady-ellenes harcoknak nagyon lényeges elemére tapintott rá: az Ady-ellenes vádak mindvégig híveire is következetesen ráhúzták,

³⁹ Uo. 7.

⁴⁰ Uo. 6.

⁴¹ Uo. 1.

⁴² Uo. 4.

⁴³ Uo. 4.

⁴⁴ Uo. 4.

mint ahogy Makkai püspök is hamarosan megkapja az erkölcstelen, vörös, destruktív stb. jelzőket és őt is besorolják a „sátán seregébe”. Pedig már csak a társadalmi helyzete is valószínűtlenné tette, hogy „vörös” eszmék hordozója, s valamilyen baloldali csoport tagja lett volna és könyvével a kurzusnak ártani akart. Makkai esete is bizonyítja, hogy az Ady ellenes vádak nemcsak a költőt és életművét sújtják, hanem a magyar progresszió egészét. Ezért a vádak megszüntetésére való vállalkozások a társadalmi erők jövőbe vágó pere volt.

Makkai célja már önmagában is kínos meglepetést okozott. Maga az a gondolat, hogy a konzervatív ideológiára, történelemszemléletre és a keresztény „erkölcsre”, morálra épülő Adyt-sújtó vádak esetleg hamisak, szörnyű eretnokség volt. De Makkai nem áll meg a gondolat felvetésénél. Sorra veszi a vádakát, „amelyekről eleitől fogva szó van Adyval és költészetével kapcsolatban. Ezek a következők: gőgös nemzetközség és hazafiatlanság, satnya érzékiség és erkölcstelenség, nagyképű homályosság és érthetlenség, beteg tagadása minden pozitív szellemi, erkölcsi értéknek, a romlás és halál dicsőítése, az ideglenes bűnbánat komolytalansága, a vallásosság afektálása”⁴⁵ és mindezt a jó bíró lelkiismeretével és igazságszeretetével, jó ízléssel, tapintattal, politikai okosságra vallón sorra megvizsgálta. Előlegezhetjük: Makkai az eddigi Ady-tanulmányoknál behatóbban elemzi Ady költészetét, és annak ismeretéből igyekszik megérteni lényét, ahogy számára az verseiből megviláglik és ezen az alapon körülmekintő indoklás után megvédi a költőt. Ha nem is hozott minden vonatkozásban felmentő ítéletet, — nem is hozhatott, mert akárhogy is becsülte a költőt, annak forradalmi gondolatától egy világ választotta el, — viszont nem habozott Adyt a hivatalosok ellenére bátran a vádlottak padjáról a vádlók padjára ültetni és kijelenteni, hogy olvasásától nem hogy el kellene tiltani az ifjúságot, hanem éppen ellenkezőleg, jobban és alaposabban meg kellene vele ismertetni. Azonban azt is sugallja, sőt meg is fogalmazza, hogy az ifjúság a vádaktól megszabadított költőben ne követendő példát, szellemi vezért keressen, hanem tragikus magyarság-élményéből, drámai életküzdelméből, őszinte bűnbánatából, istenhez meneküléséből tanulságokat merítsen.

Makkai munkájának célja nem az életmű teljes, szintetizáló, a belső összefüggései mentén elrendezett monografikus feldolgozása, hanem kifejezetten az ó-konzervatívok vádjaival szembeni apológia volt. Ez a cél meghatározta könyve szerkezetét, gondolatát, tartalmát, és mert lényegében polemikus írás volt, eleve adott politikai kérdésekre koncentrált.

Ebből a szempontból ez a munka is magán viseli az ekkori Ady-irodalom s kritika többségének jellemzőjét. Először Németh László mutatott rá egyik recenziójában Makkai könyvére is találóan: „Ady kritika akaratlanul is az Adyt ért vádak irányítása alatt alakult ki. Rásütötték, hogy nem magyar, a védelem: igen, a vád: erkölcstelen, a védelem: nem.”⁴⁶ Csakhogy a kiagyalt vádaknak alig volt közülük az életműhöz; tartalmukat ettől idegen politikai megfontolások alakították, mégis a viták gondolatkörét, irányát ezek határozták meg, és ezzel az Ady-irodalmat csaknem teljesen magukhoz kötötték és igényeiknek megfelelően formálták. Ilyen viszonyok között még a költőt védő „igenek” is gyakran, de a vádak, a „nemek” mindenféleképpen, és a részben igenek, és a részben nemek — kevés kivételtől eltekintve — egyre messzebb kerültek Ady költészetétől, gondolatvilágának centrumától, és sajnos, a maguk ösvényére kényszerítették a tájékozódást keresőket is. Az életmű

⁴⁵ Uo. 4.

⁴⁶ NÉMETH László: Ady. Nyugat, 1927. szept. 1.

rajtuk keresztül nem tudott kitárulkozni, hanem mint a napfény a kormozott üvegen át elvesztette lényegét: melegét és izzó ragyogását.

Különösebben nem kell bizonygatni, hogy a polémiák viharában egyre bővülő Ady-irodalom valójában keveset használt a költő népszerűsítésének. A leegyszerűsített egyoldalú, többségükben mégis csak torz magyarázatok számos téves nézet forrásai lettek és a költőről főleg ezek alakították a kor tudatát. De a szélsőségekre kihegyezett, főleg szólamokra redukált vitairodalom nem használt az életmű tudományos feldolgozásának sem, mert tengernyi bősége nyomasztóan elfedte, rejtette a költő igazi arcát, ezért is az Ady-irodalom ekkori gazdagsága, mint a cifranyomórúság; csupán látszatgazdagság, valójában megdöbbenő szegénység volt.

Az Ady-irodalom ártó, vad burjánzása, gondolatszegénysége a kor bűne volt; az ellenforradalom nem tette lehetővé az igazi Ady megjelenését; szellemét, gondolatát szükségszerűen száműzte. Ha nem is ilyen mértékben, de gátlón hatott a vita-irodalom egyébként természetes velejárója is, az, ami a polémiában természetes; pl. az életmű szétrendezése, az arányok eltolása, a vita céljainak megfelelő kiemelések, bizonyító passzusok gyűjtögetése. Bizonyára szükséges ez és hasznos módszer az érvelésekhez; azonban akadálya is az életmű teljes megközelítésének.

Különösen érvényes ez Adyra; akinek az életművében minden elem, érzelem, gondolat és motívumkör időben és térben kötött, egymást erősítő egységet alkot. Az Adyt értő, ismerő kortársak közül már a viták hevében többen figyelmeztettek erre. Németh László Nagy Sándor Ady-könyvének az életművet szétrendező, rubrikázó módszerét bírálva írja; „Ady motívumai egy logikus hullámzás; egyik a másikat váltja, hullámok születnek, hullámok oldódnak és az analízis módszerépp a legértékesebbet ... a dinamikát sikkasztja el. Ady életét genetikusan és szintetikusán szabad megírni.”⁴⁷ Babits Mihály is a húszas évek elején lényegében hasonló megfontolásból bírálja Földessy Gyula egyik Ady-tanulmányát. „Földessy statikus és nem genetikai kritikát csinál ... könyve nem elemzés, hanem kommentár ... makacs egyfelenézéssel sorról sorra, versről versre hódítja a soha-meg-nem-hódítható költőt.” Pedig „Adynál is mint Dantében, az egész világ szimbólumok óriási láncolata, szimbólumoké, melyek szigorú egymásba illeszkedésükkel szinte a valósággal egyértékű szöveget alkotnak”⁴⁸ — érvel Babits, e mindenkori Ady-kutatás számára rendkívül fontos, termékenyítő gondolattal.

Más okból, de hasonló tartalmú és ugyancsak fontos gondolatot emel ki Schöpfung is Makkai könyvét méltatva: „Ha van költő, akit nem egyes versei, hanem költészetének egésze szempontjából lehet csak megérteni, akkor Ady az. Erre figyelmeztet maga az a tény is, hogy minden egyes könyvének súlya sokkal több az egyes versek súlyánál, s összes verseinek súlya hasonlíthatatlanul több egyes kötetének súlyánál. Ez onnan van, hogy Ady költészete nem egyes versek gyűjteménye csupán, hanem egységes szerves egész.”⁴⁹

Napjaink Ady-kutatása felhasználta és igazolta ezeket a gondolatokat. Azonban ez nem jelenti azt, hogy a részletkérdésekre koncentrálok és az életmű egy-egy elemét kiemelők, és a fentebb bírált polemikus írások mindegyike felesleges kitérők, vagy nehezek volt az Ady-filológiában. Sőt, van közöttük jó néhány, amely még ma is figyelmet érdemel. Ilyen volt Makkai Ady-könyve is, amely nem véletlenül keltett országos figyelmet, hiszen a maga nemében egyedülálló munka volt: mind gondolatiságával, mind érvelő kulturált hangvételével, az embert kereső, érteni akaró szándé-

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ BABITS Mihály: i. m. 105., 107.

⁴⁹ SCHÖPFLIN Aladár: Ady apológiája. Nyugat, 1927. máj. 16.

kával kiemelkedett a kortárs Adyt vállaló jobboldali ihletésű értékelések közül. Bár igaz, sok új gondolatot nem vet fel, de az ó-konzervatív vádakkal vitatkozva, a forgalomban levő sokféle Ady-arcból egy egységesebb, az életműhöz, a költő érzelmvilágához kötöttebb, a valódihoz ugyan nem nagyon hasonlító, de a jobboldalon is elfogadható, főleg a helyét nem lelő kesergő magyar intellektuel életküzdemeit hordozó, megszólaltató, a „tragikus magyar fa” sorsát megtestesítő emberi-költői — vátesz arcot rajzolt.

Az Adyt sújtó vádak között leggyakrabban visszatérők a magyarságát érintők voltak. Ezért a védelem ezek vizsgálatára helyezte a hangsúlyt. Határozottan teszi fel a kérdést; „Hazafiatlan és nemzetközi költészet-e az Adyé?”⁵⁰ A kérdésfeltevésből is kitűnik, hogy Makkai, miként az ó-konzervatív vádlók, azonosítja a hazafiatlanságot a nemzetköziséggel, a nemzetköziséget pedig a sehova nem kötődő kozmopolitizmussal. Számára is összeegyeztethetetlen a hazafiság és az internacionalizmus gondolata, sőt egymást kizáróaknak tartja, ezért Adyt is úgy véli megvédeni a nemzetköziség vádjától, hogy megvédi a magyarságát; mert e logika szerint, ha ez bizonyított, akkor az előbbi eleve semmis; hiszen a jó hazafi Makkai értelmezésében sem lehet nemzetközi.

Valóban ez a két érzés s gondolat összeférhetetlen a nacionalista hazafisággal. Csakhogy Ady patriotizmusának már ehhez nem volt semmi köze. Hiszen éppen az ellene vívott szívós harcok során teremti meg az ettől teljesen eltérő, új tartalmú igazi hazaszeretetét, melyben már a nacionalizmusnak nincs helye; de viszont a társadalmi haladásért való fáradozás, a közéletiség, a nép ügyének szolgálata, az országépítő munka, és barátság más népekkel; az internacionalizmus természetes egymást erősítő egységet alkot.

Az érthető, hogy Makkai nem tudott azonosulni az internacionalizmus gondolatával, de idegen volt tőle Ady forradalmi hazafisága is, ezért elvetette annak nemcsak internacionalizmusát, hanem minden más lényeges elemét, és helyükbe olyan motívumokat illesztett, amelyek a korban levő, jobboldali igényeknek megfelelő misztikus, nacionalista magyarságtudat látszatát keltették. Adyval érvel, de lényét kiforgatja, ezért a költő eszméitől idegen következtetésekre jut, és azt a magyarság-élményt mégis valóságosnak, Adyének, sőt a költői világkép mindent meghatározó, az életmű valamennyi motívumán átsugárzó, de főleg a magyarság-versei megértéséhez kulcsot adó alapélményként tünteti fel.

Makkai az *Ond vezér unokája* magyarságtudatát így jellemzi: „Ady őszinte élő-eleven képe és megtestesítője egy tényleg létező, szomorú, de szükségszerű magyar öntudatnak, a Kelet és Nyugat között meghasonlott, többé nem keleti és még mindig nem nyugati magyar meghasonlással teljes lelkének. Az örök magyar tragédia, amely Muhinál és Mohácsnál kétszer rázta meg a nemzetet, Adyban harmadszor jutott fájó öntudatra... Annyira uralkodik Adyn ez a víziókká, látománnyá váló meggyőződés az utat tévesztett és rossz helyre került nemzetről, annyira végzetessé nő lelkében az az érzés, hogy nemzete itt idegenben van és rettentő magányossága halálos fagyként öli meg, hogy ezt az érzést szükségszerűen és kikerülhetetlenül vetíti ki a magyar földre magára.”⁵¹

Ez a misztikus magyarság tragikus tudata nem újkeletű gondolat, sőt először Adyhoz sem Makkai kapcsolta. Ezt már előbb Szabó Dezső megtette, aki fajiságunk egyik jellemzőjét abban látta, hogy a magyar társalan, magányosságra ítélte nép a népek tengerében, elátkozott keleti királyfi, mindig másokort harcol, és az ügyes

⁵⁰ MAKKAJ Sándor. i. m. 9.

⁵¹ Uo. 22. 25.

gyávák mindig kisemmizik. A magyar költő pedig „fajának tragikumát” testesíti meg. Különösen vonatkoztatja ezt Adyra, akiben — szerinte — legteljesebb volt a faji öntudat és ezért lelke mélyéről legeggyetemesebben tört elő az átélt, megszenvedett tragikus magyarság tudata. Kárpáti Aurél Adyban az „önmagára eszmélt ázsiai lélek tragikumát” véli felfedezni, aki „A magyar psziché örök idegenségét tragikus árvaságát Európában”⁵² nemcsak mélyen átélte, hanem másoktól eltérően ki is fejezte. „Ady Endre fajának kirobbanása — írja Kunc Aladár — megélt végzetét vállaló magyar tragikum.”⁵³

Ilyen értelemben nevezi Szabó Dezső is a fajiság kifejezőjének Adyt. De ő ennél tovább is megy: számára nemcsak múlt, tanulság, hanem program is Ady; „Ady költészete — írja — a magyarság megújult hite, az élethódítás egyetlen programja. Az Ady költészete az egyetlen szent ébredő magyarság... Ady szigorúan logikusan egységesen utolsó nagy hulláma a magyar faj életakarátának, amely Dózsa Györggyel kezdődik... és benne éri el a legvilágosabb kiteljesedést.”⁵⁴ Ám Ady a fajiság kifejezése mellett sajátosan a jobboldali radikalizmus programja is; felhasználják szociális gondolatait, politikai indulatait. Valóban Szabó Dezső nem mulasztja el a társadalmi igazságtalanságokat Adyval ostorozni. Jellemző, a progresszív Adyt így védi meg: „Az, hogy a földet megtermékenyítő, a drága kenyeret termő magyarság nagyrészt földtelen koldusnak hagyták ez nem volt bűn, ez nem kompromittálta az országot a külföld előtt. De ha Ady valamelyik sirály versében feljajgatott a földtelen nép sirása; Ady hazaáruló volt.”⁵⁵

A fajelmélet alapján Szabó Dezsőtől — Bajcsy-Zsilinszky Endréig többféle Ady-értelmezést teremtettek. Ezekkel mutat szellemi rokonságot a Makkai által idézett *Önd vezér unokája* is. Azonban ennek a portrénak főleg Szabó Dezsőéhez viszonyítva lényeges eltérései is vannak. Mindenek előtt az, hogy *Önd vezér unokája* nem program, nem útmutatás a jövőre, hanem tanulság. Hiányzik belőle a társadalomra néző radikalizmus, a tetterre készség, az Adyban mindig is meglevő „csak azért is” dacos tartás. Haragvásai a lélek viharaivá, vagy lágy duzzogássá simulnak. De ezek is a múltba transzponálódnak, ezért végül is Makkai könyvében Ady politikai harcainak, szociális indulatainak, életakarásainak elvesznek aktualitásai, jelenbe mutató szálai.

Ehhez természetesen Ady költői világképének lényegét: forradalmi gondolatát és az ebből sarjadó versek sokaságát kellett „újonnan” az ellenforradalom igényeinek megfelelően értékelni. Ezt a „feladatot” Makkai is vállalta és a célnak megfelelően többször is élet vette Ady politikai költészetének. Mindenekelőtt annak aktualitását vette el. Azt bizonygatta, hogy Ady próféciai beteljesedett próféciai a régi magyarságra nézve. Azok a bűnök, társadalmi igazságtalanságok, amelyek ellen Ady harcolt, a múltéi: elsöpörték őket az események, ma már nincsenek. Különben is a költő lelkét „annyira betöltötte az akkori helyzet tragikuma, hogy annak a helyzetnek összeomlásán túl látnia nem adatott meg”⁵⁶. Ezért nem lehet példa Ady, de le kell vonni szomorú sorshirdetésének élő tanulságát, és ez: „a magyarságnak mássá, újjá kell lennie, ... el kell hagyni azt a gyávaságát, hogy mások életének hátulcammogó elkésett és majmoló utánzója legyen, tényleg föl kell szabadulnia abból a szolgál-

⁵² KÁRPÁTI Aurél: Ady magyarsága. Pesti Napló, 1925.

⁵³ KUNC Aladár: Ady emléke. Nyugat 1920.

⁵⁴ SZABÓ Dezső: Ady könyv. 76—77.

⁵⁵ SZABÓ Dezső: Panasza. 21.

⁵⁶ MAKKAJ Sándor: i. m. 43.

ságból, hogy akár a maga bűnének, akár mások önző érdekének öntudatlan léha szolgálja legyen.”⁵⁷

Ady forradalmi gondolatai ilyen veszélytelen „tanulásokká”, a fajlemélet műhelyében fogant üres szólamokká zsugorodtak. De Makkai még tovább szelídíti a kurzusnak Adyt: másokhoz hasonlóan ő is elválasztja a progresszív erőktől, főleg a munkásosztálytól. Megismétli Szabó Dezső állítását; azért fordult balra Ady, mert másutt nem talált megértésre, itt viszont ügyesen kihasználta zászló gyanánt. Ehhez Makkai még hozzáteszi, hogy Ady tulajdonképpen eltévedt, énjétől, eszméitől, magyarságától idegen tájakra került, és mindennek következtében még; „Vele az a tévedés történt, hogy az uralkodó szűklátókörűség, törpeség és bornírtság elleni vádjaival nem oda fordult és nem azokat hívta harcra és nem arra a harcra hívta őket, ahová, akiket és amire hívni kellett volna”.⁵⁸ Így történt, — és az életmű letagadhatatlan bizonyosságával szemben érvel tovább Makkai —, hogy az „annyira fajmagyar Adyt”, akinek a szocialista ideológia, a „szociális kategóriák”, „osztálytagolódások” teljesen idegenek voltak, és az annyira „született úr, annyira individuális arisztokrata lélek, annyira történeti öntudatú nemes, és annyira uralkodásra és bámulatásra született zseni volt, ... hogy a meglehetősen éretlen fanyarságú, vad és idegenszerű proletárképződmény őszinte érdeklődésre, de pláne szenvedélyes rajongásra és szeretetre ezt a magyar úri költőt, ezt a fejedelmi individuálitású szellemi arisztokratát nem indíthatta”.⁵⁹ Ezért vonja le Makkai a végső következtetést: Ady proletár és forradalmi versei teljes egészükben, „a költő lelkétől és természetétől idegen területre való tévedés szülöttei”.⁶⁰ Makkai mindezek betetőzéséül még megállapítja, hogy azokat a hibákat, amelyeket Ady annak idején ostorozott, „sem akkor, sem ma, a mai viszonyaink között s a mai viszonyok között azon a szociális forradalmi úton amiről Ady is, bárcsak lényétől idegenül, beszélt, helyrehozni nem lehet.”⁶¹

A forradalmár Ady tehát itt sem kapott felmentést, igazolást, legfeljebb csak megértést. Ez természetes is volt. Hiszen a liberális, humanista Makkai nem vállalhata a forradalmár költőt, az ellenforradalom pedig nem tette lehetővé a megidézését, ezért még az elfogulatlan szándékú megértésre, megbocsátásra törekvő mű sem tudta Ady igazi arcát felmutatni.

Makkai munkája emellett még két lényeges ponton eltér szellemi rokonaitól. Az egyik, hogy nem hangsúlyozza Ady fajiságát, legalábbis nála ez a szempont nem lesz értékmérő, kirekesztő elv. A másik: ő is Ady-világához, életérzéséhez kulcsot adó alapélménynek tekinti a „Kelet és Nyugat” között őrlődő, meghasonlott tragikus lélek vívódásait. De nem olyan egyetemes érvényűnek, a forradalmi verseitől az istenkeresőig önmagában és egyformán meghatározónak tartja, mint pl. Szabó Dezső, hanem ezt a szerepét lokalizálja, leginkább csak a magyarság versekre vonatkoztatja és más motívumok esetében kiegészíti egyéb általa fontosnak vélt szempontokkal. Így pl. „Ady költészete *menekülés* — írja — a való élet túrhetetlen szürkéségétől a költői fantázia ragyogó világába.”⁶² De maga az ember sem ebben a világban élt, hanem önmagában, vágyaiban, az álmaiban teremtetben és ami ezen kívül esett az „kényszerű vegetáció volt rá nézve”, mert „Adyban a zseni öntudata követelődött az élettel szemben és a valóságban is igényelte királyi jogait, melyek képzelete

⁵⁷ Uo. 35.

⁵⁸ Uo. 41.

⁵⁹ Uo. 41.

⁶⁰ Uo. 41.

⁶¹ Uo. 42.

⁶² Uo. 69.

világában bíborban és aranyban ékesítették.”⁶³ Ilyen valóság viszont nem volt és nem is lehetett, sőt az adott valóság őt is fogva tartotta, ezért ha az „álmok birodalma nem nyílt meg előtte,” akkor a valóság és a menekülő költő konfliktusa elkerülhetetlen volt.

Makkai ezzel a koncepciójával — nem kétséges — elsősorban Ady úri-Magyarország-ellenes társadalmi, szociális, politikai eredetű haragvásainak élet és jelenbe ható tendenciáit igyekezett elvenni. Másfelől — érdekes módon — ezzel Ady emberi „gyengéit” is védeni, vagy legalábbis megérteni szándékozott. Erre utal a következő megállapítása: „Minél nagyobb lett a feszültség a való és az álom között, annál hevesebb lett a valót ostromló erőszak és annál inkább következett be az a szomorú és félelmes tény, hogy a költői álmok birodalmába is mindinkább csak a földi mámor kódén keresztül tudott visszatérni s az odaröpítő ihletet mindinkább kénytelen volt a bor segítségével szárnyra segíteni.”⁶⁴

Részben e gondolathoz kapcsolódva emeli ki Makkai az Ady életérzéseire általa legjellemzőbbnek vélt diszharmoniókat. Ady költői világában valóban létezett ellentmondás; csak hogy azt Makkai misztifikálja: a zseni örök tulajdonságává teszi. „A zseni lelkében — írja — az emberi élet örök, nagy mozgatói és tényezői találkoznak”, ellentétes hatalmak, melyek a „zseniben sohasem jutnak elpihenésre, csatájuk örök és ebben a harcban mindenik a maga egyoldalúságában éli ki magát. A zseni sorsa ezért olyan tragikus, mert emberi lelkével kell együtt tartani olyan ellentétes erőket, amelyek a mindennapi életben együtt nem működhetnek és harmóniába nem juthatnak.”⁶⁵

Ez a diszharmonia tulajdonképpen a zseni harmóniát kereső lelkének a börtöne, állandó visszahullásainak a helye, ahonnan szüntelenül kitörni, szabadulni igyekezik. Makkai szerint ebből a kínzó szorításból két menekvés lehetőség nyílt Ady előtt, „s ő egész szenvedélyével kereste és hívta mind a kettőt; a Halált és az Istent”.⁶⁶

Makkai itt eljut könyvének másik kritikus pontjához, Ady vallásosságának értelmezéséhez. Nem kis meglepetésére azoknak, akik a költőt „istentelenséggel”, vagy legjobb esetben is a vallásosság affektálásával vádolták. A püspök teljes egészében felmenti Adyt e vádak alól is. Sőt, Ady életérzésében — különös módon — a vallásos érzést legmélyebbről jövőnek, szintetizálónak, költészetében pedig a vallásos lírát betetőzésnek tartja. „Ady életében — írja — az Istenhez térő bűnbánat hangja tényleg az utolsó hang, egész költészetének katarzisa és feloldása ... minden periódusának végén egyedül, mindig rátalálón, tehát nem ideglenesen és komolytalanul, Isten volt... Lírájának legmélyebben zengő húrja a bűnbánat, legmagasabban zengő húrja pedig az Isten szerelem lett... aki nemzetét, szerelmét, bűneit és halálát nem tudta másként érezni és látni, mint mindig csakis végső jelentésükben, lényegükben, egyetemességükben, az szükségképpen vallásos lélek lehet, hogy legyen, nem alkalmilag, nem ideglenesen, nem képmutatásból, hanem lényének hol elboruló, hol kinyilatkozó legmélye szerint... Tudom, hogy egész tanulmányomnak a legmerészebb és legtöbb ellentmondást kihívó kijelentéséhez érkeztem, amikor azt mondom, hogy Ady az egyetlen vallásos költő.”⁶⁷

Valóban így lett: ez a megállapítása is, mellette a többi is, kevés megértést, de annál több dühödt ellenállást váltott ki. A Makkai által elképzelt, Kelet-Nyugat

⁶³ Uo. 69.

⁶⁴ Uo. 69.

⁶⁵ Uo. 78.

⁶⁶ Uo. 80.

⁶⁷ Uo. 94—95.

között helyét nem lelő, meghasonlott, eltévedt, lelkétől idegen közegben élő, végletek közt vergődő, diszharmonikus énű; próféciáiban, társadalmi-politikai küzdelmeiben aktualitását vesztt, csak „tanulásaiban” jelenlevő, ható, mindig megtérő, igazi bűnbánó, mélyen és őszintén vallásos költőben valahogy nem ismertek az igazi Adyra, vagy — különösen az ó-konzervatívok —, e „metamorfózis” után is veszélyesnek tartották.

Az, hogy a baloldalon kétségek támadtak e portré iránt, természetes. Mégis erről az oldalról alig-alig polemizálnak Makkaival; nem igen emelik ki a meglevő különbségeket. Sőt Schöpflin, Móricz Zsigmond és a *Nyugat* köréből mások kifejezetten dicsérték ezt a munkát.

Mi volt ennek az oka? Mindenek előtt az, hogy Makkai levetett saruval, tiszta emberséggel, nyílt szívvel s nagy felkészültséggel közeledett Adyhoz, és ha nem is tudott napjai számára megközelítően sem hű, elfogadható Ady-portrét teremteni, de a korabeli sok-sok torz, durva Ady-értékeléstől eltérően részleteiben igaz, számos eredeti, szép megfigyelésével közelebb került a költőhöz, mint kortársai közül sokan mások.

Ennél azonban jelentősebb volt az, hogy a nagy tekintélyű püspök az immár húsz éve vádolt költőt felmentette a vádak alól. Nagy esemény volt ez Ady utóéletében; ezután már kedvezőbb feltételek s körülmények között lehetett küzdeni a költő irodalmi örökségéért. A baloldal számára ezért tulajdonképpen nem is az volt a legfontosabb, hogy milyen az Ady-kép Makkai könyvében, hanem a mű előrelendítő szerepe, pozitív megnyilvánulása, az, hogy előítéleteket és súlyos ráfogásokat oszlatott, és sorompókat nyitott a költő előtt. A művet védők igazán e mellett kötelezték el magukat s ezért sorakoztak Makkai mögé.

A vádolt Ady felmentése mellett a baloldal, — de különösen a *Nyugat*-mozgalom számára — volt Makkai könyvének más rokonszenves vonása is. Bátran kijelenti a szerző: „revízió alá kell kerülni annak a negyven esztendő közfelfogásnak, társadalmi életformának, tudományos, irodalmi és művészeti, gazdasági és politikai érának, mely az akkori Magyarország hivatalos életében és közmoráljában uralkodott.”⁶⁸ A revíziót az Ady-könyvében tulajdonképpen meg is kezdi. Nem ért egyet a konzervatívok nemzetfenntartó szerepében való tetszelgésével, másokat kizáró hatalmi berendezkedésével, mert méltatlanok az uralomra; „nem elég tág horizontú — írja — és nem elég tehetséges lelkek ahhoz, hogy emberi módon tudjanak uralkodni.”⁶⁹ Azonosul Ady vádjával, mert a konzervatívok szerinte is az uralmat; „elnyomással és zsarnoki önzéssel, amellet történelmi látásra képtelen elvakultsággal egész országunk romlására gyakorolják”.⁷⁰

Igaz, Makkai mindezt a múltra vonatkoztatja: de így is azokat igazolta, akik szembefordulnak a magyar ugarral. Ezt a szembefordulást különösen az irodalomban tartotta jogosnak, mert — a konzervatívok nem akarták belátni, hogy Petőfi és Arany óta megváltozott a világ és az élet kérdései mások lettek, ezért művészeti céljaik kiürültek, gyökértelenné s hatástalanokká váltak. Következményeként pedig „költészetünknek — írja Makkai — Adyig tartó utolsó harminc esztendejét terméketlen, sivár pusztának és a legszomorúbb időszaknak tartom”.⁷¹ Másutt meg így jellemzi

⁶⁸ Uo. 34.

⁶⁹ Uo. 40.

⁷⁰ Uo. 40.

⁷¹ Uo. 20.

ezt a kort: „Ady fölléptekor és működése idejében a magyar költészet halott volt, sivár pusztaság, meddő és kisajtott rög, amelynek nem volt többé hitele, hitető ereje.”⁷²

Szokatlan, bátor véleménynyilvánítás volt ez az önmagát nemzetinek minősítő hivatalos irodalommal szemben. A húszas években erről az irodalomról és szerepéről igazabb és elítélőbb véleményt nem igen lehetett olvasni. Nem csoda ha megdöbbenést keltett. Különösen az, hogy a hivatalos irodalompolitikával ellentétben, azzal feleselve egy püspök állítja a konzervativizmusról, a „népnemzeti irányról”, hogy önmagát kiélte s már anakronisztikussá vált. Ezen felül még megvádolja ezt a még mindig hatalmon levő irányt a tehetségek eltasztásával és azzal, hogy a nemzet életében már nem tudja e költészet hivatását s szerepét betölteni. Ennek már Adyval az élén a modern irodalom felel meg és igazán már ez testesíti meg a nemzeti irodalmat. Ezzel az állításával Makkai túlmegy az Ady-kérdésen, s miként Adyt, a modern magyar irodalmat is igyekszik rehabilitálni.

Makkai könyve körüli vitának kétségtelen egyik forrása ez volt. Négyessy László Hegedűs Lóránttal folytatott külön vitájában — még el sem olvasta Makkai könyvét —, amikor idézet alapján ezt a gondolatot „irodalomtörténeti képtelenségnek” nevezte; és amikor elolvasta, elégtétellel jegyezte meg: „az a bizonyos irodalomtörténeti képtelenség csakugyan benne van a püspök úr könyvében.”⁷³ „Hihetetlen dolgok történnek — írja Vargha Gyula. Az erdélyi reformátusok fiatal püspöke, Makkai Sándor valódi nagy költőink kisebbitésével, egész könyvet írt Ady magasztalására, mondhatnám istenítésére.”⁷⁴

Szekfű Gyula is a Makkai könyve körüli vita okát a kétféle történelemszemlélet ütközésében látta. „Az ellentét — írja — mélyebbre nyúlik és régebbi keletű. Az Ady-kérdés az ellentétnek csak kifejezésbeli oldalát képezi, a lényeget azonban elvi eltérés, ami a századfordulón fejlődött ki.”⁷⁵ Ezt a korszakot Szekfű is úgy értékeli mint Makkai: „az elmúlt korszak, amely világkatasztrófába süllyedt le, nem volt klaszszikus korszak, nem volt hullámhegy hanem hullám mély, és talán hullámsír. Ennek felismerése és minden tekintet nélkül történt kimondása magyarázza e Makkai könyve nyomán kelt szenvedélyeket is.”⁷⁶ És mindehhez hozzáteszi: „Makkai könyvének jelentősége a közelmúlt tagadásában, és attól független, új magyar jövőendő lelkes igelésében van inkább, mint Adyról szóló megállapításaiban.”⁷⁷

Szász Károly nagyméretű, külön kiadásban is megjelent „kritikája”, harci szöveg is zömében ezzel az „irodalomtörténeti képtelenséggel” foglalkozik. Felháborodással kérdezi; hogy meri Makkai Sándor Szabolcska, Ábrányi, Sajó Sándor, Kozma Andor korszakát, — ezt a harminc esztendőt — cinikus gőgös kicsinyléssel „terméketlen sivár pusztának, legszomorúbb időszaknak mondani?”⁷⁸ „Ilyen merészségre — írja — csak az vetemedhetik, aki mint Makkai, lenézi a hagyományos nemzeti költészetet.”⁷⁹ Az mer csak „halott nemzeti költészetről, haldokló nemzeti életről” beszélni, aki nem „átal a kifogásolni a történelem és az irodalom egyoldalú *fehér* kezelését.” Vagyis aki, mint „Makkai Sándor a történelem és irodalomnak *fehér* kezelése mellett,

⁷² Uo. 19.

⁷³ Az Ady-probléma. Nyilatkozatok, levelek. Budapesti Hírlap, 1927. ápr. 24.

⁷⁴ VARGHA Gyula: Adyról. Budapesti Hírlap, 1927. máj. 29.

⁷⁵ SZEKFŰ Gyula: Makkai Sándor könyve körül. Magyar Szemle, 1927.

⁷⁶ Uo. 99.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Szász Károly. „Magyar fa sorsa”. Különlenyomat a Budapesti Hírlap pünködsdi számából. 1927. 7. 1.

⁷⁹ Uo. 7.

más színűt is követel. Ez a másik szín persze, az egyetemes humánus folytonos rajongó dicséretéből következik: — csak *vörös* lehet.”⁸⁰

Nem elírás; Szász Károly Makkait másutt is vörös gondolatokkal címkézi. Sőt Ady értelmezését bírálva, még tovább megy, kijelenti, Makkai „azoknak a véleményéhez csatlakozik, védőbeszédében és ítélkezésében, akik a maguk bomlasztó radikalizmusát belevitték irodalompolitikájukba is, és részben idehaza képviselik az irodalmi forradalmiságot... Ennek a lelkiismeretlen, léha nemzetközi társaságnak kezében Ady neve és poézisa vörös zászlóvá lett, ezért nevezetik az irodalmi destrukciót még ma is *adyzmusnak*.”⁸¹

Ez az adyzmus Szász Károly szerint „bálványimádássá” és ragályos szellemi járvánnyá szélesedett. Makkai is ennek lett az áldozata. Ám ez a lelki ragály csak azokat ragadja el és rontja meg, akiknek a lelke hajlamos rá. Szász ilyennek vélte Makkait is, aki „élvezettel habzsolja az Ady-versek nyelvének sok-sok összevisszaságát” és kéjjel szívja magába a belőlük áramló rontás szellemét.

Szász Károly, akinek „A modern versről — írja Kunc Aladár — az európai líra utolsó ötvenéves fejlődéséről halvány fogalma sincs, alapvető irodalmi és esztétikai kérdésekben olyan tájékozatlan, amelyet egy érettségizett diáknak sem lehetne megbocsátani”⁸² és aki egy másik bírálója szerint úgy tesz és gondolkodása oly változtatlan, mintha az elmúlt húsz évet víz alatt töltötte volna; valóban meg sem kísérelti Adyt és Makkait megérteni, és nem zavartatva magát az előítéletek és hatalom kínai fala mögül, öntelt, magabiztos, régi hangon ismétli a régi vádakát. Pl. Makkai könyvének egyik legszebb fejezetében, — Horváth János 1912-ben írt Ady-tanulmányának gondolatait is felhasználva — hárítja el Adyról az érthetlenség vádját. Szász Károly ezt — még 1927-ben is — Rusticus — Tisza ama régi megállapításával intézi el, hogy Ady nyelvezete „értelmetlen bombaszt, csak a lelki anarchiának az éz és szív ürességének kócos takarója.”⁸³ De módszerére még jellemzőbb Makkai érvek nélküli leszólása és „elintézése”, pl. így: „az, hogy Ady előtt a proletárdiktatúra elvtársai hódoltak... az egészen természetes. Hanem hogy egy keresztény főpap hódol előtte, és a vallásos költészet terén 'egyetlennek' próbálja feltüntetni — erre már igazán el lehet mondani bámulatunkra a hamleti szálló-igét, hogy 'több dolgok vannak a földön és égen', amiről a mi szerény és naív 'bölcselmünk' álmodni képes.”⁸⁴

Már Szász Károly „bírálatából” is kiderül, hogy az ó-konzervatívok Makkai könyvének minden lényeges elemét elutasították. Az természetes, hogy nem tudták elfogadni Makkai történelemszemléletét, de nem természetes az, hogy végeredményben mégiscsak a rendszer igényeihez igazított tragikus nacionalista, bűnbánó, istenhez térő, a magyar fa sorsát éneklő és megtestesítő Ond vezér unokájától is idegenkedtek. Valószínű ezt azért tették, mert az új köntös mögött is az igazi Adyt látták és attól féltek, hogy bármilyen lepellel is takarják a költőt, végül előbb-utóbb észreveszik az igazi valóját. Makkai kísérletét tulajdonképpen új trójai lónak vélték, amelynek segítségével a régi világnézet jól védett várfalai mögé új bomlasztó szellemet igyekezzenek bejuttatni.

Így érthető Berzevicsy summás ítélete; „Makkai tanítása súlyosan vét irodalmunk, vét a fiatalságunk s nemzeti múltunk és nemzeti jövőnk ellen.”⁸⁵ Különösen

⁸⁰ Uo. 7.

⁸¹ Uo. 4.

⁸² KUNCZ Aladár. Makkai könyvéről. Nyugat, 1927.

⁸³ SZÁSZ Károly. i. m. 25. l.

⁸⁴ Uo. 24. l.

⁸⁵ BERZEVICSY Aladár. Elnöki megnyitó beszéd. Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1927. 121. l.

a jövő miatti aggodalom szólal itt meg. A továbbiakban nyomatékosan hangsúlyozza: „Mi az Ady-kultusz túlzásában legaggasztóbbnak, s legveszedelmesebbnek, vagy talán mondhatnánk egyedül veszedelmesnek tartjuk, ez az a tétel, amely Adyt, mint valóságos irodalmi messiást állítva oda, az egész, őt megelőző irodalomtól való elszakadást hirdette s a magyarság egész szellemi jövőjét Adyra és csak Adyra akarja felépíteni.”⁸⁶ Makkainak címezve még ingerülten hozzáteszi: „Micsoda holdkóros képe az a jövőnek, amelyet 'Adyn keresztül', egy, az ő világnézetéből fakadó új magyar öntudattól várnak azok, akik a magyarságot mindenáron mássá, újjá akarják áteremteni... Ők Adyban a váteszt látják, de Ady a forradalomé volt.”⁸⁷

Hiába vette élet Makkai Ady haragvásainak, politikai, forradalmi költészetének, azt nemzeti szempontból mégis veszélyesnek tartották. „Nekem ugyan — írja Kenedy — furulyázhatja akármilyen polgári, katonai vagy papi tekintély, hogy Ady magyar próféta volt. Nem igaz! Idegenből hozott méreggel mérgezte el és szaggatta ketté ez addig egységes magyar szellemi életet és ebben olyan nemzetietlen és erkölcs-telen bölénycsorda támogatta, amelyet minden más egységes nemzet kirugdalt volna magából.”⁸⁸ Ugyanilyen szent haraggal dörög rá Vargha Gyula is Makkaira: „Adynak istenkáromló, nemzetgyalázó s a vörös rém diadaláért újjongó nyelve immár elporlott. A szerencsétlen költő ott áll az örök bíró ítélőszéke előtt... De ne állítsák a nemzet elé bálványának, s ne iparkodjanak az ő lelki rothadásából kivont méreggel meg-rontani ezt a nemzetet.”⁸⁹

Az ó-konzervatívok Makkai könyve kapcsán azért hangsúlyozták újra a nemzeti veszedelmet, mert félték az Ady-kultusz terjedésétől. Szász Károly statisztikákra hivatkozva állítja, hogy Ady a legolvasottabb költő lett. De ennél még jobban izgatta őket, hogy a szomszéd államok magyar közösségeiben, különösen Erdélyben Ady nyíltan vállalt program lett. A *Magyar Kurltúra* ezt veszélyes balratolódásnak minősítette. Ennek igazolódását látták, amikor az erdélyiek a megtámadott Makkai és Ady védelmére keltek és vita közepén szinte tüntetően az erdélyi *Helikon Társaság* irodalmi díját Makkainak ítélték. Mindez keserű döbbenetet okozott hazai reakciós körökben. Hiába intenek mértéktartásra és érvelnek többen azzal — köztük Szekfű Gyula is — „hogy Makkai megtámadása nem szolgál magyar célt,”⁹⁰ és „A századvég bölcsességével — érvel tovább Szekfű — politikai értégyakorlatával és életformáival a kisebbségi magyar nép már régen éhen halhatott volna, testileg is, lelkileg is”⁹¹ — a haragot már nem lehetett megállítani; a hang Makkaival és Adyval szemben még keményebb és elítélőbb lett. Hiszen a régi félelmekhez újabbak jöttek, mert a sovinizmus és a kultúrfőlény hírhedt szószólói úgy vélték, hogy „Makkai nyomán meginduló adyzmus a megszállott területek magyarságának irodalmát és olvasó közönségét kiszakítja a magyar szellemi közösségből, eltépi a nemzeti gondolatától.”⁹² A *Pesti Napló* cikkírója meg így kesereg: „Ha pedig az írók Makkai püspök Ady könyvének adták az első díjat akkor félek, hogy Erdély lelke a mai magyarság számára elveszett.”⁹³ És amikor Makkai védelmében Reményik megállapítja: „a püspöki palota szellemi centrum ... és Ady lelke benne van a mai erdélyi poézis levegőjében”, Szász Károly nem késlekedik, azonnal készen van a kemény válasszal. „Tudom,

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ KENEDY Géza i. m.

⁸⁹ VARGHA Gyula. i. m.

⁹⁰ SZEKFŰ Gyula. i. m.

⁹¹ Uo.

⁹² Magyar Kultúra. A nemzeti irodalom egyre mélyülő árkai. 1928. 417.

⁹³ Pesti Napló. Az erdélyi Helikon díja. 1927.

hogy benne van — írja — Éppen ezt tartom szomorúnak és éppen ezért tartom szükségesnek, hogy küzdjek az adyzmus ellen, ami él, fertőz és pusztít.”⁹⁴

S valóban Szász Károly és elvbarátai nem szüntették be a küzdelmet. Sőt, önmagukhoz híven, következetesen minden ellenvéleményre kiterjesztették, jött az bárhonnan is. Jellemző erre, hogy a körükben már élő klasszikusnak számító Benedek Eleket sem kímélték, aki a *Magyar Kultúra* szerint „megcsontosodott konzervatív létére” eretnek módjára kijelenti, hogy „Makkai könyve nemcsak igen lelkiismeretes munka, hanem szép és bátor cselekedet is, ellenben Szász Károly tanulmánya lelkiismeretlen és rosszhiszemű förmédvény.”⁹⁵ Pedig Benedek egy egész életet töltött a „jó ügy” szolgálatában: „Valahol nagy bajnak kell lenni — írja tovább a szerző —, hogy az erdélyi írók közé is becsempészett liberalizmus és zsidó szellem ilyen tekintélyes, szilárd elvű férfiakat is kikezdett.”⁹⁶

Ehhez hasonlóan a Makkai-ellenes támadásokat is irritálja a püspök társadalmi helyzete és tekintélye. Úgy vélik, hogy rangjával az Adyt védő megállapításai különös nyomatékot kapnak és gondolatai hódítóbbak. Szász Károly meg is írja, és a vitában számos alkalommal idézik: „Ha egy rajongó ‚senki’ írta volna ezt a könyvet: talán nem is olvastuk volna el, ha elolvastuk volna is, valószínűen nem sokat beszélnek róla, és semmi esetre sem éreznők nagyon veszedelmesnek. De ha egy olyan nagy tudású és írni kitűnően tudó s tekintélyes hatalmi állásban levő, s méghozzá elszakított területen munkálkodó ember, mint Makkai püspök, ír meg ilyen könyvet, mindnyájunknak, ebben az innenső táborban, éreznünk kell a jelenség szomorúsága mellett igen nagy veszedelmességét is.”⁹⁷ És ehhez az ó-konzervatívok szempontjából teljesen logikusan hozzáteszi: „A Soli Deo Gloria Szövetség tagjai remélhetőleg nem érzik és nem tartják magukat lelki atyafiaknak ama Galilei-kör-beli ifjakkal, akikhez küldötte Ady Endre az *Új tavaszi seregszemle* című lázító versét... Nos hát, erre a szövetségre most, annyi komoly léleknek az adyzmus elleni felháborodása után — legszentebb meggyőződésünk szerint — az az elodázhatatlan feladat hárul, hogy ennek az ő kiadásában megjelent Makkai-könyvnek terjesztésétől álljon el, a benne kifejtett tételeket nyilvánosan tagadja meg...”⁹⁸

Makkait tagadja meg, a püspököt dobja ki. Igen, — az ellenforradalmi rendszer receptjéhez híven — erre szólított fel Szász Károly. „Mert ezeknek — írja felháborodottan Móricz Zsigmond — a hű, szilárd és boldog embereknek ez az első gondolatuk: megölni azt, aki nem az ő nótájukat fújja. Ha rajztanár, kidobatni a fővárossal, ha újságíró, kidobatni a szerkesztőjével, ha püspök, kidobatni híveivel.”⁹⁹

A *Magyar fa sorsa* kapcsán így dúlt Ady körül a háború 1927-ben. Valódi indítéka, tartalma, hevéssége megegyezett az előző évekével. Új érv, gondolat alig vetődött fel és a vitának most is alig volt irodalmi jellege. Ekkor is főleg az aktuálpolitika uralta a terepet és valójában a különböző társadalmi csoportok Ady ürügyén napi céljaikért küzdöttek. A védő, támadó harcoknak rengeteg kinövése, oldalhajtása volt és megmozgatta a kor egész szellemi életét, de azok az erők, amelyek legközelebb álltak a költő irodalmi örökségéhez és vállalni is tudták azt, nem igen juthattak szóhoz, ezért — noha Makkai könyvében egy újabb Ady-portré született —, a költő igazi arca mégsem mutatkozhatott meg és az irodalmi hagyatékáért folytatott küzdelem most sem dőlhetett el.

⁹⁴ Szász Károly. Budapesti Hírlap, 1927. júl. 17.

⁹⁵ Magyar Kultúra i. h.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Szász Károly: i. m. 36—37.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ MÓRICZ Zsigmond: Ady. Nyugat, 1927.

JUHÁSZ GYULA KIADATLAN FÖLJEGYZÉSEI ADYRÓL

A Szegedi Móra Ferenc Múzeum irodalmi részlegének anyagában van egy négy számozott lapos följegyzés Juhász Gyula kezeirásával, mely az Adyval való találkozásait és a nagy költőtársra való visszaemlékezéseit őrzi, jellegzetes lilatintás kézírással. A Juhász-kutatás eddig nem vette figyelembe ezt a följegyzést, a kritikai kiadás készítői (köztük magam is) mellőzték tüzetesebb megvizsgálását és keletkezése történetének kiderítését. Magam is csak a Juhász-thematák után kutatva találtam rá a kéziraatra és nem tartottam nagyon fontosnak. A tematák Juhász jellegzetes újságírói munkájának termékei voltak, a huszas években cikkeinek, novelláinak, de néha verseinek ötletét is följegyzete és a jegyzetből később megírta a művet. A tematákat a Juhász Gyula Összes Művei 8. kötetében¹ közöltem, de az Adyra vonatkozó följegyzést kihagytam, így aztán a Juhász Gyula Összes Művei címet viselő sorozatban szó sem esik erről az írásról. Pedig valószínű, hogy ez a följegyzés szolgált több Adyról szóló Juhász-írás emlékeztetőjéül. Bár van Juhásznak egy egylapos följegyzése Adyról *Találkozások* címmel², de az csak szüksézáúan a találkozások dátumát közli és az események szereplőinek nevét. E följegyzésnek is ismeretlen a keletkezési célja, de bizonyára a másikkal együtt az Adyról szóló írásokhoz készült segítségnek, emlékeztetőnek. Párhuzamok vannak a két kézirat között — nevek, dátumok, események —, de ez a másodsorban előkerült följegyzés nemcsak terjedelmében nagyobb, hanem a leírt eseményekben is bővebb, kommentáltabb. Közlését éppen az teszi érdekessé, hogy Juhász milyen szorgosan igyekezett e följegyzésekkel emlékeit pontosítani és az Ady halála után megindult nagy visszaemlékező hullámban megmaradni ott, azoknál az eseményeknél, melyeknek részese volt közösen Adyval. Jól megfigyelhető, hogy még a váradi kortársakhoz képest is milyen következetesen tér vissza mindig ugyanazokra a mozzanatokra és az idő telésével „nem jutnak eszébe” újabbak, nem talál ki történeteket, mik ellenőrizhetetlenek és nem gyarapítja tíz év után sem az Adyval való kapcsolatának történetét semmivel. Juhászra különben jellemző volt, hogy életének bizonyos mozzanatai úgy megragadtak emlékezetében, hogy akár harminc év múlva is ugyanúgy idézte.

Az alábbiakban közlöm a kézirat anyagát és megpróbálom keletkezésének idejét, okát megállapítani, illetve az Adyról szóló Juhász-írásokban kimutatni e följegyzés utalásait. Minden valószínűség szerint más-más időben fordult Juhász e följegyzéshez, hogy egy-egy mozzanatot fölelevenítsen.

¹ Bp. 1977. 486—491. l.

² Kézirata a szegedi múzeumban van, közölte PÉTER László az Örökség 1. kötetében a 136—137. lap között.

1.

A Budapesti Naplónál.

Ady Endre délben jön le az emelet-
ről. Zsakettben, lassan, fütyörészve.

Bíró Lajossal a redakcióban.
Dutkáról érdeklődve beszél Ady.

Verseket adtam át neki. Találka
ígérete a Három Hollóban. Elalud-
tam a bádoghotelben. (Cholnoky.)

Az első váradi találkozó. Tavasz
akar lenni. Ady, Emőd, Dutka,
Nagy Mihály, Dénes Sándor, Berkovics
René, Kollányi Boldizsár, Antal Sán-
dor. A Holnap születése, legenda és
valóság.

Várad, a Vér városa. Emlékei. *Léda*.
A Holnap. Érmindszent — Várad —
Párizs háromsága.
Az Európában, Léda mellett!

2. A Holnap ünnepe a városházán.

Az indulás. Ágoston Péter és Várady
Zsigmond. Kozáry Gyula. Ujság-
írók, színészek, tanárok.
A „frász törhette ki” az Egy néhai költő
versben: Emőd szavalta.
Ady beszéde és az enyém.

A Nyugat matinéja előtt a bode-
gában. Hiába hideg a hold. Versek és
Emőd. A vak Gyula. Az asszonyokat és
a Hatvanyakat lefektetni!

Gacsaj Pesta nagy legény volt.
Befutta az utat a hó.
Kalapom szememre vágom.
Még nem vagyok elég
rekedt: hajnalban.

Az ebéd a Fekete Sasban.
Évődés Kaffka Margittal.
Én a „széplélek”. A premontreiek
tanárja és a költőforradalmár!

3.

A tanárokkal az Emkében.

Petőfi—Arany vita velem.
Krúdy Gyula és Révész Béla.
Horváth Henrik lumpolása és
a gyakorlatok.

Az Európában, Leda mellett!

En, a képlélek. It premontréisk
tanárja és a költőforradalmár!

3.

A tanárokkal az Eukébeu.
 Petőfi - Arany úte vége.
 Krúdy Gyula és Rivén Béla.
 ✱ Horváth Henrik kumpolása és
 a gyakorlatok.

Káthozottan a városi éjben.
 Euké, Royal, Bodega, Karger, Európa,
 resti.

Bródy Sándor a legnagyobb, mert...
 Molnár József szeniális tapacser.
 Az Európa mozija. Szabó József.
 Babits Rimbaud fordítása.

A restiben az Ós Kájánál.
 A testamentum. Erőd balladát.
 Dútká Ady verseket.
 Juhász: ~~Tovább~~ Türelm engem!
 Léda háza előtt: veronál.

Az édes már fönn, én meg
 lefekszem. Házam - e.

4.

Ady oryálban.
 Vilmos huszárrok. Ady robra a
 Beimer téren. Baich Biro' lovagléta.

Anatole France előszava a
 Holnaphoz. Inkább Kollányi.

A fiakkorben a revolver.
 Tömörkény és Ady esete. Szeged.

Egy versom: Valami igaz volt
 az ösöm. Ady haragudott.

Vinxaadtam: 1923 dec. 25.
 Ady Endre: Kincsen, nincsen? ~~in~~
 Körtolan az ár Estben, föl-
 fedezése és Körtolányi leleplezése.
 Tört. dok. Fordítása!

A Szegedi Kisgazda ~~1919~~ 1919.
 . január 27 én.

Kárhozottan a váradi éjben.
Emke, Royal, bodega, Karger, Európa,
resti.

Bródy Sándor a legnagyobb, mert...
Molnár Feri zseniális tapacírer.

Az Európa mozija. Szabó Dezső.
Babits Rimbaud fordítása.

A restiben az Ős Kajánnal.
A testamentom. Emőd balladát.
Dutka Ady verseket.
Juhász: Tulélsz engem!

Léda háza előtt: veronál.
Az *édes* már fönn, én meg
lefekszem. Alszom-e?
[E két sor ceruzás betoldás]

4. Ady a Royalban.
 Vilmos huszárok. Ady szobra a
 Bémer téren. Baich báró lovaglása

 Anatole France előszava a
 Holnaphoz. Inkább Kollányi.

A fiákkerben a revolver.
Tömörkény és Ady esete. Szeged.

Egy versem: Valami igric volt
az őszám. Ady haragudott.

Visszaadtam: 1923. dec. 25.
Ady Endre: Nincsen, nincsen?
Az Estben föl-
fedezése és Kosztolányi leleplezése.
Tört. dok. Fodítás!

A szegedi kisgazda 1919.
január 27 én.

Valószínűnek látszik, hogy Juhásznak ez a kézírata korai, nem sokkal Ady halála utáni keletkezésű. Már 1922. január 22-én a Szegedi Naplóban szóvá teszi, hogy „Ady Endrének még mindig nincsen életrajza. Pedig olyan szépen indult a dolog, a halála után mindjárt ígéreteket kaptunk: *Hatvany Lajos*, *Schöpflin Aladár*, *Móricz Zsigmond*, *Babits Mihály* és *Ignotus* tollától vártuk a nagyszerű élet megírását és az adatgyűjtés munkája is megindult szaporán, sorra-rendre megindultak az »ostoba kis emlékezések«, de nemcsak az ostobák, hanem az Ady jelentőségéhez méltók is, különösen a Nyugat gyászszünnepi számában és legutóbb *Révész Bélától* néhány meleg és őszinte vallomás, amelyek bármely megírandó Ady-biográfia legbecsesebb adalékai lesznek.

Ezek az emlékezések elsősorban az otthoni, a párisi és a budapesti Ady Endréről szólnak és azért engedtessek meg nekem, szerény és szerény famulusnak, hogy váradi

életének margójára fölrójak néhány emlékrúnát, mint szemtanú.”³ Leszámítva a Tűz 1919. jan. 30-án Ady hozzáírott leveleivel illusztrált írását, Juhász eddig nem ír személyes vonatkozásokat, amikor minden esztendőben 1919 óta megemlékezik költőtársa haláláról. Inkább csak értékeit hangsúlyozza, de csak most, 1922-ben rukkol ki először a személyes élményekkel és ettől fogva többször is fölhasználja a főttebb közölt följegyzés egy-egy részét írása hitelének növelésére. Ady halála után a halál évfordulójáról 1929-ig minden évben megemlékezett, néha a születése évfordulóját is számon tartotta; Ady lett a legtöbbet idézett író, akinek nevével pörbeszállt évfordulóját is számontartotta; Ady lett a legtöbbet idézett író, akinek nevével pörbeszállt a Petőfi Társasággal⁴ és ugyancsak Ady hozza össze a fiatalabb írónemzedékkel is, pl. a Sarló fiataljaival.⁵

Valószínűnek látszik, hogy Juhásznak ez az Adyra vonatkozó följegyzés 1922-ben keletkezett, a már idézett *Csevegés*⁶ című írásában több mozzanatát föl is használja.

Tekintsük át a följegyzéseket sorban. A *Találkozások* című följegyzésében Juhász így jelöli meg első találkozását idejét: 1907 szeptember elején: *Budapesti Napló. Első találkozás*. De a körülményt csak ebből a most közölt följegyzésből tudjuk, rövid, jellemző leírás a találkozásról, a félszeg Juhász és a füttyörésző Ady. S mindez mellé a megbeszélt találkozás elmaradása. Nyomasztó és nem feledhető emlék. *Verseket adtam át neki*: vagy mind vagy pedig több közül három meg is jelent a Budapesti Naplóban 1907-ben: *A varázsfuvolás* (szept. 5.), *En is meghaltam, Örvény* (szept. 27.). A találkozás úgy eshetett, hogy Juhász átutazóban volt Budapesten, Lévára ment tanári állását elfoglalni. Sem a *bádoghotelre*, sem pedig a *Cholnokyra* való utalást nem tudtam megfejteni.

Az első váradi találkozás. A *Találkozások* című följegyzésben pontosabban ír Juhász: 1908. február végén. Az eseményről pontos leírást ad Kardeván Károly az Ady-Múzeum II. kötetében⁷. Maga Juhász *Ady és A Holnap* című tanulmányában ír erről bővebben, kiterjesztve emlékezését A Holnap második kötetének megjelenése idejére (1909-re) is.⁸ A találkozás február 27-én volt. A résztvevőket illetően Kardeván névsora talán a pontosabb, mert ő társaslapot íratott a résztvevőkkel és az Ady-Múzeum II. kötetében közli is a névsort.

A Holnap ünnepe a városházán. 1908. szept. 27-én volt, A Holnap első kötete szeptember első napjaiban megjelent, szeptember 4-én Bauer Hildának, Balázs Béla húgának már dedikáltak is egy példányt a szerzők. A korabeli váradi lapokból kitűnik, hogy előbb szept. 20-án akarták megtartani a matinét, de valószínű, hogy Ady miatt egy héttel elhalasztották. Kétségtelen, hogy A Holnap nagy manifesztációja volt ez az ünnepség, hiszen hivatalos helyen, a városházán rendezhetett matinét az új és még el nem ismert irodalmi gárda, de ők mellé még Vajda János emlékének is kívántak hódolni és a matiné bevételét egy váli Vajda szobor fölállítására szánták. A meghirdetett műsor ez volt.:

1. Ünnepi megnyitó. Tartja Dr. Dénes Sándor.
2. „Beszélgetés Gina költőjével”. Írta Ady Endre, elmondja Emőd Tamás.

³ Juhász Gyula Összes Művei, 6. Bp. 1968. 434. l. Sajtó alá rendezte: Grezsa Ferenc.

⁴ *Nyílt levél Pekár Gyulához a Petőfi Társaság elnökéhez*. Juhász Gyula Összes Művei Bp. 1971. 8. k. 120—123. l.

⁵ Uo. 447—448. l.

⁶ Szegedi Napló, 1922. jan. 29.

⁷ A váradiak és Ady egy estéje Váradon, 78—86. l.

⁸ Juhász Gyula Összes Művei, 7. Bp. 1969. 65—71. l.

3. Versek A Holnap antológiájából. Előadja Hevessy Mariska, a Szigligeti Színház művésznője.
4. Emlékbeszéd (szabadelőadás) tartja Juhász Gyula főgimnáziumi tanár.
5. Dalok Vajda Jánostól és Ady Endrétől. Zenéjét szerezte: Dési Alfréd.
6. Vajda János költeményeiből. Felolvassa Dutka Ákos.

Juhász más mozzanatokra emlékszik és emlékezteti magát. Az Ady-versben szereplő szokatlan kifejezésre („frász törhette ki”), melynek története van, hiszen Ady előbb nem ezt a versét szánta a holnaposok ünnepélyére, hanem a műsorban szereplőt; Emőd Tamás visszaemlékezése szerint ő valami harcosabb verset kért s így született meg az Egy néhai költő a meghökkentő és megbotránkoztató kifejezéssel.⁹

Ady beszéde és az enyém. Azt, hogy Ady mit mondott, pontosan tudjuk, hiszen nemsokkal később, okt. 1-én megjelent a Nyugatban; programbeszéd volt, amely az új irodalmat a legtermészetesebb gesztussal kapcsolta a hagyományhoz, a maga választotta hagyományhoz és szinte forradalmas kiáltás volt szava: „Liberális, anarkista magyar vagyok...” Juhász erősen emlékszik a beszédre. De azt, hogy ő mit mondott, nem tudhatjuk. A Nagyvárad 1908. szept. 29-i számában olvashatjuk: „Most Juhász Gyula lépett a pódiumra. *Vajda János és A Holnap* címmel emlékezett a nagy magányos költőre és egyúttal a programját jelezte A Holnapnak.

A költő lelkesedése, a megérintő szív melegsége és a finoman csiszolt nagy intelligencia hatotta át ezt a szép beszédet. A nagykészsűtséggű fiatal tanár beszéde végén izzó lendülettel mutatott rá a magyar költő sorsára: Magyar földön ki nagy sorsra vágyik, rokkantan [!] ér el az éjszakáig... Zajos taps kísérte a költői beszédet”. (Holnap bemutatkozása. — Ünnepség Vajda János emlékére.) Juhásznak szokása volt, hogy a matinékon mondott beszédeit megírta újságcikknek és közölte. De ennek a beszédének nincsen nyoma a korabeli váradi lapokban, melyeknek akkor munkatársa volt. Vajon miért emlékezhet mégis ilyen erősen az Ady beszéde mellett az övére? Talán a siker maradt meg benne jó emlékképpen.

A Nyugat matinéja előtt a bodegában. A matiné több okból is fontos mozzanatnak tekinthető: Lengyel Menyhérttel együtt Juhász volt a szervezője¹⁰, s egy kicsit a békülés jele is volt a Holnap és a Nyugat között, mert a váradiak — éppen Juhász leginkább — nem vették jónéven Kemény Simonnak A Holnap első kötetéről szóló kritikáját.¹¹ A Nyugat és A Holnap találkozója 1909. okt. 3-án volt, Ignotus, Ady, Kaffka Margit, Juhász Gyula, Lengyel Menyhért és Reinitz Béla szerepeltek. Juhász Kaffka Margit után lépett föl: „Ezután Juhász Gyula, a csendes görög derű és a halk szavú szomorúságok költője tartott előadást a modern magyar irodalmi törekvésekről. Az előadás élénk érdeklődést keltett, s a költőt zajosan megtapsolták. ...Percekig tartó forró taps köszöntötte most Ady Endrét, aki elfogódottan jelent meg az ő régi közönsége előtt. Ady Endre ez ideig még mindig valami értékes szép versét tartogatta nagyváradi felolvasásaira. Most is két olyan hatalmas költeményét hallottuk, amelyek a költő legnagyobb versei közül valók. Kivált a Hiába hideg a hold című verse keltett nagy hatást.”¹² Érdekes, hogy erről az irodalomtörténetileg is jelentős találkozásról, A Holnap és a Nyugat barátkozásáról, kibékülésről most nem az előadás emléke, hanem az Adyval töltött idő hétköznapibb, de emberibb mozzanata maradt meg

⁹ EMÖD Tamás: A „Dal és Szépség nyugtalan magyarjai”. Pesti Napló, 1936. márc. 15.

¹⁰ Írtam erről: A Holnap és a Nyugat viszonyáról, Szeged, 1961.

¹¹ Nyugat. 1908. okt. 1.

¹² A Nyugat matinéja. Irodalmi Ünnepek Nagyváradon. Nagyvárad, 1909. okt. 5.

benne. A följegyzésnek ezt a részét leginkább az 1923. jan. 29-én megjelent *Csevegés* című tárcájában használta föl, ahol többek között ezeket olvashatjuk: „Ady, ha Váradon volt (és szívesebben volt Váradon mint Budapesten) mindig le szokott menni a híres bodegába, amely a Szigligeti Színház mellett virrasztott a hangos és tarka váradi éjszakában. Mikor először bandukoltam le vele a kopott lépcsőkön, félszegen előzködve, mint a király előtt a heroldja, a vak Gyula cigány hirtelen abba-hagyta a nótát, világtalan fejét fölemelte és nyugtalanul fordult az ajtó felé:

— Ady úr itt van! — szólalt meg remegő síri hangon — Ady úr itt van!”¹³ Ugyanitt idézi még részletesebben a följegyzés több mozzanatát is: „A váradi bodegában ültünk Adyval, Emőddel, Dutkával, igazi holnaposok, sőt másnaposok, mint az egyik pesti kritikus megjegyezte. A Nyugat első vidéki matinéjára készültünk, miután Hatvany, Ignotus, Fenyő Miksa, Lengyel Menyhért és a felejtethetetlen Kaffka Margit (akit Ady a *legjobb magyar férfitörőnek* nevezett) már szállodai nyugalomra tértek. Ady verseket írt a *Befűtta az utat a hó* és régi, valódi kuruc nóták zenéje mellett. Én kinéztem a késő éjszakába, amely a kora hajnalba sáppadt. — Milyen hideg a hold! — mondtam egészen önkénytelenül, holmi Salome reminiscenciákkal és némi mámorral a fejemben. Ady merően rámtéktett, nem szólt egy árva szót sem, hanem egy új versebe kezdett. Másnap már föl is olvasta a matinén. Így kezdődik: *Hiába hideg a hold ...*” Megint egy fontos mozzanat, amelyet a följegyzésből sem hagy ki, egy Ady-vers keletkezésének, egy Ady-sor létrejöttének története. Juhász nem volt hivalkodó emlékező és nem volt az Ady-émlékhez odatorleszkedő valaki, így szavának hitele nem lehet kétséges.

Érdekes, hogy amikor 1926-ban ugyanezt a történetet leírja, az Ady-vers keletkezésében nem említi a maga szerepét. Elfelejtette volna?¹⁴

Megjegyzendő, hogy az Adyra való emlékezésekben unos-untalan idézett Ady-kedvelte *Befűtta az utat a hó* kezdetű nóta mellett Juhász még kettőt megemlít a följegyzéseiben (Gacsaj Pesta nagy legény volt, Kalapom szememre vágom), ezeket a későbbi emlékezéseiben nem idézi, de így is érdekes, kettővel többet tudunk a kedvelt Ady nóták közül.

Jellemző és érthető mozzanata a följegyzéseknek, hogy Ady a Juhással való évődéseiben nyilván nem hagyta ki, hogy egy költőforradalmár egyházi iskolában tanít. A Juhász-életmű vizsgálóinak is föltűnt ez már, magyarázatot csak részben ad rá az a körülmény, hogy Juhász nem volt rendes tanára a váradi premontreiek főgimnáziumának; talán az sem lehetetlen, hogy a váradi premontreiek között ez időben valamivel szabadabb szellem uralkodott, mint általában az egyházi iskolákban, eltűrhették a nem a rendbe tartozó tanártársuk költői és újságírói közszereplését. (Az iskolától való megválása sem eme közszerepléssel van összefüggésben, mint némely szakirodalmi megállapításból kitűnik, hanem mind közönségesen lejárt a szerződése.)

A tanárokkal az Emkében. Petőfi—Arany vita velem. Juhásznak kevés Adyval való összeczordulése közül ez volt az egyik legemlékezetesebb. A már előbb említett Kardeván Károly is leírja az esetet; 1908. febr. 27-én történt. Nem véletlen, hogy a jegyzetekben hangsúlyt kap. Többször is visszatért ehhez az eseményhez. Már egy 1922-ben adott interjújában megjegyzi: „Ady nem szerette Aranyt, Petőfit sokkal többre értékelte. Egy alkalommal, persze pezsgős, éjszakai alkalommal, túlságosan is heves vita keletkezett Arany János fölött. Ady nem tudta elfogadtatni az állás-

¹³ Juhász Gyula *Összes Művei*, Bp. 1969. 12—15. l.

¹⁴ *Találkozások az üstökössel*. Délmagyarország, 1926. febr. 14., ill. Juhász Gyula *Összes Művei*, 4. Bp. 1975. 339—340. l. Sajtó alá rendezte PÉTER László.

pontját, végezetül dühösen faképnél hagyott bennünket.” A kibékülést Ady már két nap múlva egy Juhászhoz szóló levélben megüzente¹⁵, Juhász pedig a *Válasz Ady Endrének* című versével jelezte *A magyar Pimodán* olvasása fölötti örömét és a harag elmúltát. (A vers egy 1908. márc. 7. postabélyeges levelezőlapra íródott és ment el Adyhoz.) Kettejük között Arany fő vitapont lehetett, mert még az *Ady és A Holnap* című legterjedelmesebb összefoglaló munkájában is szót ejt róla: „Különös vonzalommal volt egy kis csapat váradi tanár iránt, akik első igazi megértői és megbecsülői közé tartoztak, kivált a konzervatív elvek alapján és őt mégis igen nagyra tartó Vucskics Jenő és Horvát Henrik, a kiváló műfordító-költő, aki neki első érdemes német tolmácsa volt. Főképpen Petőfi és Arany elsőségéről folytak hosszú viták és Ady ebben az időben még erősen hangoztatta, hogy Arany nem volt lángész. (De később a Buda halála megtérítette őt is.)” Az Arany—Petőfi vita jelzi, hogy Juhász és Ady más indítatású volt, jelzi, hogy Juhász éppen az egyetemi évekből hozta magával mély és szenvedélyes Arany-pártiságát, hiszen egyetemi tanulmányai alatt nem csupán költőtársaival (Babits, Kosztolányi) egyezett az Arany-imádatban, hanem maga éppen Aranyt választotta tudományos kutatása tárgyául. A váradi tanárok fölemlegetése más írásában is megtalálható, nemcsak a jegyzetekben. „Révész Béla sorra fölemlegeti Ady pesti barátait, a váradiakról persze hallgat... De mégis, a Vér és arany költőjének legőszintébb barátai és tisztelői váradi tanárok, ügyvédek, orvosok sorából kerültek ki. A tanároknak még akkoriban kevesebbet kellett foglalkozni liszt- és faügyekkel és illetl érdeklődni a legújabb irodalom iránt. Így lett Kardeván Károly, Hartmann János, Vucskics Jenő és persze Horvát Henrik, Ady legkülönbébb német fordítója, a váradi Emke szeparében, hű és hívó tagja annak a Grál-asztalnak, amelynek fején Ady Endre trónolt, úgys mint mámorfejedelem. Itt nagy és heves viták folytak Petőfi és Arany elsőségéért és a viták vége az lett, hogy győzelmesen fölzendültek a legújabb, a legszebb Ady-versek.” Mind a jegyzetekben, mind pedig a későbbi alkalmi írásokban, visszaemlékezésekben jól látható, hogy Juhász hitelesebbé akarja tenni Ady baráti környezetének rajzát, a pesti és a párizsi éveket ismerő kortársak visszaemlékezéseivel szemben a váradi idők és események szereplőit, főleg kollégáit, a tanárokat emlegeti föl hangsúlyozottabban. Nyilván a tanárok voltak Juhász mellett leginkább az Aranyt védő vitában is.

Kárhozottan a váradi éjben. Emke, Royal, bodega, Karger, Európa, resti. A váradi kávéházak, kocsmák, szállók sokszori és következtetlen fölemlegetése nemcsak Juhász följegyzésében és visszaemlékezéseiben található meg. Várad eme „műintézteinek” pontos topográfiája nem áll rendelkezésünkre, a kortársak elhalásával pedig egyre kevesebb a remény, hogy valaha is egy ilyen topográfia elkészül. A legtovább élő holnaposok közül leginkább Dutka Ákos keverte össze ezeket a találkozó, barátkozó és vitatkozó helyeket, Juhász följegyzésének abban van az érdekessége, hogy ha nem is kommentálja és jellemzi, de föl sorolja őket.

A följegyzések 3. részének több esetben van kidolgozottabb változata. *Molnár Ferenc zseniális tapecirer.* Ehhez az Adytól származó megállapításhoz Juhász később visszatér: „Ady abban az időben, amikor Váradon többször együtt voltunk, sokat vitatta Molnár Ferenc jelentőségét, láthatóan izgatták érzéseit és képzeletét a modern színpadi irodalom e nagy mesterének sikerei.”¹⁶

Az Európa mozija... Babits Rimbaud fordítása. Az 1923. jan. 29-én megjelent *Csevegésben* részletesen magyarázza a följegyzés e pontját: „Egyszer a váradi Európa-

¹⁵ Örökség, 1. k. 140. l.

¹⁶ *Ady a színházban*, Színház és Társaság, 1924. jan. 28., ill. Juhász Gyula Összes Művei 7. 1969. Bp. 77—78. l.

szálló éttermében gyülekeztünk. (Ady mindig ebbe a hotelbe szállt, mert ablakából látni lehetett az induló vonatokat és mert mellette volt a *Lédák háza is*.) A füstös és zajos étteremben mozielőadást tartottak, a nagy fehér vászon az utcai ablakok elé volt kiterítve, előtte hosszan asztal. Ennél telepedtünk le, szemben a lepedővel. Ady azonban háttal ült neki, szemben az egész publikummal. A film örülten pergett, valami izgalmas kalandor detektív-történetet vetítettek, Ady egy pillanatig sem nézett hátra, egy verset olvastatott fel velem, Rimbaud Részeg hajóját, Babits Mihály remek fordításában, amely elveszett.

Ez aztán a film! — mondotta poharat emelve — micsoda francia film és micsoda magyar kísértő zenével! Mind a följegyzés, mind pedig a kidolgozottabb változat jelzi, hogy Juhász milyen figyelmesen közvetítette költőtársa, Babits írását Adyhoz. Az Ady—Babits viszony egy korai mozzanatának dokumentuma ez.

A felejtést figyelhetjük meg Juhásznál, amikor 1926-ban ezt a történetet újra megírja, de lényegi eltéréssel: „Egyszer voltam Adyval moziban, a váradi Európa-szálló éttermében. Ady Endre egyenesen háttal ült a vászonnak, nagyszerű fejének komor árnyéka néha a lepedő aljára vetődött, ő csak a gép berregésében gyönyörködött és Babits egy remek fordítását hallgatta, Rimbaud Részeg hajóját, amelyet én olvastam föl neki. De Ady láthatóan nem nagyon figyelt a versre, inkább azt a székesőrényes, kékszemű, robusztus fiatalembert nézte, aki egy sarokban vacsorázott. A fiatalember előtt egész halom könyve hevert, francia lírikusok, azokból elfogyasztott minden ebéd és vacsora alkalmával egy jó adagot. Ady még nem ismerte őt, de én tudtam, hogy a Nyugat-ban róla írta Laczkó Géza A kollégium don Quixoteja című érdekes emlékeztését. Mert ez az ismeretlen ifjú az a Szabó Dezső volt, akit párbajvétség miatt a székesfehérvári gimnáziumtól a váradi főreáliskolához helyeztek át és akinek akkor még csak egy finnugor nyelvészeti értekezése jelent meg nyomtatásban.”¹⁷ A lényegi eltérés az, hogy itt Ady nem a Babits fordításra figyel, hanem Szabó Dezsőre. Mi okozhatta Juhászban ezt az emlékeztésváltozást? Valószínű, hogy az, hogy Szabó Dezső személye ekkor igen erősen előtérben volt az ő érdeklődésében, talán ekkor voltak, a húszas évek elején és közepén a legjobb kapcsolatban. Ez sem lehet kitalált történet, mert Szabó Dezső neve szerepel a följegyzésekben, kommentár nélkül. Ez az 1926-os visszaemlékezés adja meg a följegyzésben való szereplés értelmét, ugyanis Szabó Dezsőnek nem volt köze a váradi irodalmi mozgalmakhoz, 1908. április végétől, 1909. június végéig tanított Váradon, teljes visszavonultságban.

A restiben az Ős Kajánál. A testamentom. Az 1923. jan. 29-én megjelent *Csevegsben* ennek is kidolgozott változata olvasható: „A váradi állomáson viradtunk meg egyszer, a lámpákat már leoltották, Ady gyertyákat hozatott. Jöttek és mentek a vonatok, Szalonta felé, Belényes felé, Páris felé, Kolozsvár felé. Ady évődő kedvében volt, testamentomot csinált, mint Lear király, szétoztotta közöttünk, költők között az ősi örökséget.

— Emőd Tamás, szegény Tamás, te megírod a *hun trilógiát*! Mert Arany Jánost csak folytassák a zsidók! Kiss József a balladákat írja, Emőd Tamás a *hun trilógiát*.

Mikor rám került a sor, közbevágtam, hogy én úgyis előre megyek a másvilágra, ősi pogány szokás szerint, a vezérnek szállást csinálni.

— Nem, Juhász — szólt és hangja végigkongott az üres étteremben — te túl fogsz élni engemet! Te olyan szívós fiú vagy, te túl fogsz élni engemet.

És mosolyogva és könnyezve dermedt videron megfenyegetett. „Erős élménye lehetett Juhásznak ez a találkozás, a följegyzésben szó szerint idézi: „Túl élsz engem!”

¹⁷ *Találkozások az üstökössel*. Délmagyarország, 1926. febr. 14., ill. Juhász Gyula Összes Művei 4. Bp. 1975. 339—340. I. Sajtó alá rendezte PÉTER László.

Ugyanakkor a kidolgozottabb változatban egy kedvelt Ady-vers szavait használja föl a költő jellemzésére: *dermedt vidoran* — ezek a szavak *Az ősz Kajánból* valók, Juhász sokszor idézte Ady jellemzésére, itt a följegyzésekben is erre a versre utal, a visszaemlékezésben is ennek szavait idézi. Az 1922. jan. 29-i *Csevegésben* megtalálható a följegyzések 3. részének befejező mozzanata: „...az utolsó állomás csakhogy ugyan az állomás volt, a resti, ahogyan Ady hívta, hiszen innen csak egy kőhajítás már az Európa, ahol várta a veronál, és egy másik lépés a ház, ahol várta a nő, aki mégis csak a legigazabb volt az életben.”

Ady a Royalban...Ady szobra a Bémer téren. A följegyzések 4. részének erre és egy másik mozzanatára a *Szakállszárító* címmel írott sorozatának egyik darabjában tér vissza.¹⁸

„Mikor egyszer Adyval ültünk Váradon a Royal-kávéházban, szóba jött, hogy a szobrát a Bémer téren kell majd fölállítani.

— Persze, hogy majd mindig farkasszemet nézzenek a hitelezőmmel! — mondotta Ady, Schwarc Béla kávéra mutatva, aki mint hallom, megőrizte a halhatatlan költő elismervényeit.

— Lovasszobrot fogsz kapni barátom — mondotta élénk helyeslés közben Kollányi Boldizsár, a holnapos.

— Azt nem ajánlom — válaszolt egy másik cimbora, mert ahogy én Adyt ismerem, még ércben is megtenné egyszer, hogy belovagolna a kávéházba, mint a báró Baich. (Azóta a halottak élén belovagolt a halhatatlanságba.)” Ugyanebben a *Szakállszárítóban* mondja el a följegyzésben csak jelzett anekdotát A Holnap II. kötetének előszaváról: „Amikor A Holnap második kötetét terveztük, elhatároztuk, hogy Rákosi Jenő lesújtó ítéletét megfőllebbezzük Anatole Francehoz. Írjon ő előszót a verseinkhez. De azután beláttuk, hogy ez kicsit nehéz lesz, hiszen France nem tud magyarul. A búsulásra Ady csak ennyit mondott:

— Elég baj az neki, hogy nem tud!

Ő Franceot sajnálta, hogy nem olvashatja az Ady-verseket. És igaza volt neki.” A történetet az *Ady és a Holnap* című tanulmányában is főlemlegeti, jelezvén, hogy nem anekdotáról, kitalált történetről van szó. Ugyanezt megírja a már idézett 1926-os írásában is, a *Találkozások az üstökössel* címűben.

Tömörkény és Ady esete. Szeged. E följegyzés-résznek külön írást szentelt Juhász: *Ady Endre és Szeged*.¹⁹ Tömörkény és Ady tévedésen alapuló ellentétét egy a Szegedi Napló 1903. márc. 25-i számában megjelent Jeruzsálem előnyomulása című, Szigma aláírású újságcikk okozta; Ady Tömörkényt sejtette az álnév mögött (pedig nem Tömörkény volt!) és a Nagyváradai Napló 1903. márc. 28-i számában kemény hangon, gúnyolódva válaszolt és reflektált a szegedi lap írására.²⁰ Tömörkény és Ady kapcsolatáról egy tévedés rögződött meg Juhászban, az ugyanis, hogy soha nem találkoztak. Ez nem áll, mert 1905. febr. 26-án Tömörkény és Ady együtt szerepeltek a Dugonics Társaság szegedi fölolvásó ülésén.

„Egy versem: *Valami igríc volt az őszám.* Ady haragudott. Juhásznak ez a verse 1906. jan. 14-én jelent meg a Hétben *Valami igríc...* címmel, később az *Őszám* címet adta neki a költő. A vers első versszakát tartalmazó kézirata megvan a Petőfi Irodalmi Múzeumban — ezzel a megjegyzéssel: „A versért, amelyből e strófát vettem, fejbe-törést kaptam Adytól. Kétszeres elégtétel: Ady adta s — a közmondás szerint:

¹⁸ Délmagyarország, 1925. júl. 9. ill. Juhász Gyula Összes Művei 4. Bp. 1975. 309—312. l.

¹⁹ Homokóra, 1929. jan. 26. illetve Juhász Gyula Összes Művei 8. Bp. 1971. 335—336. l.

²⁰ A kérdéssel foglalkozott BALASSA Armin is, Szeged és Vidéke, 1918. máj. 18. Ugyanez olvasható a Tömörkény Emlékkönyvben 243—246. l. illetve az Ady-írást jegyzeteli Vezér Erzsébet az Ady Endre Összes Próza Művei, Bp. 1964. 4. 322—325. l.

igazat írtam. Juhász Gyula. Szeged, 1912. XII/30.” A vers kétségtelenül erős Ady-hatást mutat. De csak egy későbbi Ady-verssel, az 1907-ben megjelent *Az ősz Kaján*nal lehet kísérteties kapcsolatot találni. Frazeológiájában nyilván több korai Ady-vers visszacseng, érdekes, hogy később talán éppen ebbe a vonalba állt bele a fiatal József Attila is, aki *Ősapám* címmel verset írt. Miért haragudhatott Ady? Megmondta a *Duk-duk-affér* című írásában, hogy mennyire gyűlöli utánzóit, követőit és hogy milyen terhes számára az Ady-utánzók tábora. Jóllehet Juhász nem tartozott ebbe a táborba, de tagadhatatlan, hogy a kérdéses vers — nem is igazán jó vers — Adyból vett anyaggal készült. Juhász följegyzésének az is érdekessége, hogy magyarázatot kapunk a *Nincsen, nincsen?* című apokrif Ady-vers keletkezésére, annak a versnek születési okára, mely az egyik legérdekesebb Ady-hitelességi vitát robbantotta ki.²¹

A szegedi kisgazda 1919. január 27-én. Csak a legkésőbbi Adyról szóló visszaemlékezésében ad magyarázatot Juhász e följegyzésére. „Mikor 1919 január 28-án fölrepült a fekete zászló a szegedi városháza karcsú tornyára, hogy Ady Endre korai halálát hirdesse, sokan csodálkozva állottak meg a korzón járó-kelők közül. Egy tanyai magyar odajött hozzám és titokzatosan érdeklődött:

— Ugyan kicsoda mönt el? Talán csak nem a király halt mög? — Mert a tanyai magyarok között még akkor Rudolf is élt, a királyfi, aki elbúdosott, mert pártolta a népet. Megmondottam az öregnek, hogy egy nagy magyar költő tiszteletére leng a gyász lobogója, egy nagy magyar költő ment el örökre, aki igazán a nép mellé állott, jobb jövőt akart, szabad és boldog világot e földön.

— Szóval, olyan petőfiféle löhetött? — motyogta a tanyai magyar a bajusza alatt és lassan megsüvegelte a fekete lobogót.

Úgy gondolom, hogy ez az egyszerű vélemény és ez az önkénytelen hódolat van olyan kedves az Úr színe előtt, mint az irodalomtörténeti kézikönyvek külön fejezete a javított és bővített kiadásban.”²²

Juhásznak Adyra való visszaemlékezései közül ez a legerősebben novellásított történet, de ez nincsen kapcsolatban közvetlenül Ady személyével; ha róla írt, találkozásukról, láttuk, igyekezett mindig pontos lenni, ha felejtett is, nem talált ki történeteket, hogy a maga személyét fontosabbnak tüntesse föl a nagy kortárs életében vagy közelebb vigye hozzá, mint volt a valóságban. Részben eme igazmondás, részben pedig a Juhász-írások keletkezési módszere miatt van jelentősége a most közölt följegyzéseknek. Érdekes megjegyezni még azt, hogy a följegyzésekből hiányzik annak fölemlgetése, hogy Ady és Juhász életükben egyszer csakugyan és komolyan összezördültek, a duk-duk-affér kapcsán, de erről Juhász a följegyzésekben nem tesz szót.

²¹ Ennek részletes történetét közlik a sajtó alá rendezők Juhász Gyula Összes Művei 3. Bp. 1963. 339—346. l.

²² *Találkozások az üstökössel.*

KRÚDY GYULA: BOLDOGULT ÚRFIKOROMBAN (IDŐ- ÉS ÉRTÉKPROBLÉMÁK A REGÉNYBEN)

A legtöbb Krúdy-regény egy bizonyos múltbeli időpontra való utalással kezdődik, de ez az utalás többnyire csak az elbeszélés időpontjához képest jelöli a múltat, vagyis a történet idejét. Az elbeszélő-szituáció ugyanis ab ovo feltételezi a történetet, amely lényegében az elbeszélés tárgya; s szükségszerű, hogy ez időben megelőzze magát az elbeszélést. Nem térek itt ki az irodalmi műben megjeleníthető számtalan időviszony felvázolására,¹ fontossága miatt azonban megismétlem, hogy az elbeszélő-szituáció — mintegy az írói szándéktól függetlenül — két idősíkot felételez. Ebből az is következik, hogy ez a két idősíki objektív s egymástól határozottan elkülöníthető. (Még akkor is, ha olyan írói nézőpontból tárlja az eseményeket az író, hogy azok az „éppen most történés” látszatát keltik.)

A *Boldogult úrfikoromban* elbeszélői szituációja összetettebb technikájú: már a regény első két sora az elbeszélés idejéhez viszonyított múltban két idősíkot különít el egymástól; azaz a történeten belül szerepel egy olyan idősíki, amely korábbi magához a történethez képest.

„Egy középkorú úriember így szólt a Duna-parton: — Az én időmben...”² Ez idézett rövid részből két szembetűnő dolog kívánczik értelmezésre. Az egyik, hogy e tíz szóból (amely közül is csak hat az önálló jelentéshordozó) háromnak vannak időbeli vonatkozásai: *középkorú, szólt, (én) időmben*. Az, hogy ez az úriember *középkorú*, ad értelmet az *én időmben* kijelentésnek; ugyanez a kijelentés egy fiatalember szájából a legjobb esetben is humorosan hatna. A másik szembetűnő jelenség, hogy e három szó időreferenciája nem egy és ugyanaz az idő, s e két különböző időpont közül az egyik objektív, a másik szubjektumhoz kötött. Ez nemcsak a grammatikai megformálás szembeállításával bizonyítható (*szólt* ↔ *időmben*), hanem, hogy a szubjektív oldal egy lexikális elemmel (*én*) külön nyomatékot kap. Az objektív oldal, a történet ideje nem különösebben érdekes számunkra; feltételezhetjük, hogy a történet egésze ebben a lineáris időben folyik. Külön kérdés, hogy ez az időtartam mennyire konkretizálható, hogy a művön kívüli világgal való összevetésre találunk-e elég utalást, s hogy egyáltalán, szükséges-e ez az összevetés. Ezekre a későbbiek során visszatérek, most folytatom a szubjektívnek nevezett oldal tárgyalását.

Az ember tudatában kialakult időérzék megköveteli, hogy viszonyt teremtsünk a különböző időpontok között, vagy, hogy egy megnevezett időpont valamilyen módon tartalommal telítődjék, jelentése legyen számunkra. Így tehát bármennyire szubjektív is ez a már sokat emlegetett *az én időmben*, valójában egy jól körülhatárol-

¹ HALÁSZ Előd: Az idő funkciója a „Varázshegy”-ben. II. Acta Un. Szegediensis Sectio Literaria. Szeged, 1959.

² KRÚDY Gyula: Boldogult úrfikoromban. Athenaeum, Bp. é. n. 5. A műből vett többi idézet is e kiadásból való.

ható, az olvasó számára ismert történelmi korszakot jelent, a ferencjózsefi kort. Miért szubjektumhoz — az elbeszélői szituáció alanyához — kötött akkor az első információ erről a korról, miért nem magáról a tényleges történelmi korról van szó mindjárt a kezdet kezdetén? Hisz az olvasónak vannak — vagy lehetnek — ismeretei erről a korról. Nézzük, mit mond Ferenc József koráról a *középkorú úriember!*

A vázolt elbeszélői szituációban — amelyet az író csillaggal különített el a regény első fejezetében — három olyan mondat található, amelyben szerepel Ferenc József neve. („De Ferenc József volt a király és még a varjúcsapatoknak is rendet kellett tartani.” „De Ferenc József volt a király és a jégtábláknak is ezredekbe kellett sorakozni.” „De Ferenc József volt a király és a varjaknak, jégtábláknak kijelölte a maguk kaszárnáját.”) Első hallásra meghökkentő megállapítások ezek, különösen egy történelmi korszak jellemzésére. (Bár feltételezhetjük, hogy olyan különös csudabogár ez a mi úriemberünk, aki számára éppen ezek a leglényegesebbek.) A három mondat lexikai-szintaktikai összehasonlítása alapján viszont kiderül, hogy Ferenc József korának leglényegesebb vonásai: a *rend*—*ezredek*—*kaszárnya* szavak tartalma és asszociációs köre. Így pörén, a szövegösszefüggésből kiemelve, bizony nem valami vonzó kép ez arról a bizonyos korról. Pedig ami e kiemelt mondatok között van — a szálló varjúcsapatok, a zajló Duna leírása — korántsem kelt ilyen sivár képet, ellenkezőleg: nemcsak a varjak vonulását, de a zajló jégtáblák ütközését is olyan előadásban halljuk, ami a katonai fegyelem, az erőszak világával familiáris hangulatot állít szembe. („Kend is a Vágból jött, földi? — kérdezték szinte érthetően, amikor a partvidék immár megállott jégtábláihoz súrlódtak és barátságosan sístergő hangot hallattak.”) Bensőségesség, familiaritás, a természet animizálásáig elmenő harmonikus kép az egyik oldalon, — ezredek, kaszárnák a másikon. De mindkettő ugyanabban az idősíkbán, az úriember múltjában, ifjúságában, azaz Ferenc József idején. S most visszatérhetünk a már feltett kérdéshez: mit tart lényegesnek, jellemzőnek az úriember ebből a korból? Vázlatosan megismertük a kor két arculatát, amelynek közös eleme a *rend*. A gondolatmenet logikai váza: *az én időmben = Ferenc József volt a király = így volt Pesten*. S amikor befejezi előadását múltjáról, megállapítja: „Nincs rend a Dunán.” A gondolatmenet két pólusán tehát ez áll:

rend volt ↔ (most) nincs rend

A történeten belüli történet, a középkorú úriember visszaemlékezése, a két idősíki elkülönítése tehát mélyebb összefüggéseket takar: kétféle értékrendszer szembeállítása. A ferencjózsefi kor, ami elmúlt, *pozitív* érték hordozója, a történetbeli jelen *negatív*.

Még egy dolog tisztázásra vár. Az idősíkok viszonyítási rendszerében a régebbi múlt, a visszaemlékezésben megelevenített — érthető okokból — a szubjektív oldal. S éppen ez a pozitív érték hordozója. Ez egyrészt azt jelenti, hogy ilyennek csak a regény említett szereplője látja, de ő is csak emlékeiben, s az emlékezés igazságértéke megkérdőjelezhető; másrészt — ezt viszont biztosan állíthatjuk — nem az elbeszélő látja ilyennek a múltat. Elvileg természetesen fölvethető, hogy esetleg ő is osztja ezt a véleményt, de az írói pozíció ennyire áttételes megnyilvánulása kevésbé teszi ezt valószínűvé. Sőt, ha arra fektetjük a hangsúlyt, hogy mekkora a távolság a vizsgált szakasz idő- és értékviszonyaiból dekódolható információ és az elbeszélő között, tehát ha a közlő és a közlemény közötti távolságnak jelentőséget tulajdonítunk, felvetődhet az ironikus nézőpont kérdése. Hogy az elbeszélő álláspontja ironikus-e, az a vizsgálat eddigi módszereivel nem bizonyítható, legfeljebb feltételezhető. Ennek eldöntésére meg kell vizsgálni az elbeszélői nézőpontot.

A nézőpontkutatás az elbeszélői pozíció megnyilvánulásának számtalan módokat feltérképezte már, s bizonyos, hogy akármilyen ismeretelméleti vagy ontológiai álláspontból közelítünk a műhöz, az irodalmi műnek hány rétegét feltételezzük, e rétegek mindegyikében meg kell nyilvánulnia az írói álláspontnak. A kompozíció — természetesen a jó kompozíció — garantálja e nézőpont tükröződését az elemi, formális képződményektől a műegész szerves struktúrájáig.³

Az adott esetben a nyelvi-grammatikai szint is kínál lehetőséget a közvetlen elbeszélői nézőpont megragadására, de mivel e vizsgált rövid szakaszban — az általam használt kiadásban mindössze 66 sor —, ez tipográfiai is elkülönül, az egyszerűbb utat választom. Az olvasó számára is jól érzékelhetően az elbeszélő kétszer szólal meg közvetlenül. Az övé az első mondat, s az úriember ifjúkoráról tartott „kiselőadásának” lezáró kommentárja: „Így volt Pesten — mondta az úriember a margitszigeti parton, ahonnan a téli Dunát szemlélgette.”

E két „közbeszólás” között az úriember emlékeiről monologizál, de, mint a későbbiekből kiderül, a legtermészetesebb beszédhelyzetben, ui. hallgatója is van, akinek elmondja ezeket az emlékeit. Most már teljessé vált előttünk az elbeszélő-szituáció által teremtett epikai alaphelyzet, amely végtelenül egyszerű, szinte banálisnak hat: két ember áll a margitszigeti parton, a zajló Dunát nézegetik és közben beszélgetnek, (illetve, ténylegesen eddig csak az egyik beszélt). Hogy mondani-valójának mi a lényege, azt megkíséreltük a fentiekben tisztázni; az úriember gondolatmenetének elvi — ha úgy tetszik filozófikus érvényű — summázatát adni. Pedig, amiről beszél, az végtelenül triviális, cseppet sem elvont, szemléletes és konkrét. A ferencjózsefi kor a Duna-parton előtáruló látványról jut a beszélő eszébe. Szálló varjúcapatot, zajló jégtáblákat lát és láttat az olvasóval is. Hogy lehetséges, hogy a látványról emlékek tolnak fel, ezeket elmondja társának, de közben a látvány az olvasó számára is megjelenítették? Tüzetesebb vizsgálattal kideríthető, hogy a látvány és emlékezés (emlékkép) egybemosódik, a történet elbeszélőjének és az elbeszélt történet alanyának nézőpontja egybemosódik. Szinte nem tudjuk, hogy most az író tájleírását olvassuk, vagy a középkorú úriember visszaemlékezéseit hallgatjuk. Az olyan leírások, mint az alábbi, a történet elbeszélőjétől kell hogy származzanak, hisz a leíró részleteket az író iktatja közbe elbeszélésébe: „Északról mind bővebben hozta a *jégtábla*-vendégeket (Krúdy kiemelése!) a folyam, már sokan kikötöttek a partok mentén...” A jégtáblák zajlásának leírása viszont a már idézett mondattal zárul: „De Ferenc József volt a király, stb.” Ez, mint láttuk, a visszaemlékező közlése. Itt az elbeszélői nézőpont egy sajátos megnyilvánulási formáját látjuk: a mű egyik szereplője veszi át az elbeszélő funkcióját. Ennek egyik nyilvánvaló oka, hogy nincs lényegesebb szerepe itt az elbeszélő közvetlen jelenlétének. E „nyilvánvaló tény” viszont komolyabb elbeszélés-technikai és elméleti konzekvenciákat von maga után: amíg fennáll a hagyományos elbeszélői alaphelyzet, az idősíkok objektíven elkülönülnek (de legalábbis elkülöníthetők) egymástól, az elbeszélő pozíció feladásával (vagy csupán „kölcsonadásával, mint a jelen esetben) az idősíkok egybemosódnak. A Boldogult úrfikoromban kezdete elmossa a történet jelenének és az emlékezés múltjának határait, de nem egymásba transzponálja őket, hanem a kettő állandó egymásra vetítésével egy harmadik, „irreális” időszférát teremt. Amire az úriember emlékezik, az már elmúlt, az őt körülvevő valóságot viszont nem aktuális jelenében érzékeli, hanem egy, a térben és időben konkretizálhatatlan emlékszférában. Kiküszöbölendő a fenti gondolatmenet irracionalista filozófiai félreérthetőségét, vagy hogy e váddal illessék, megismétlem, az „irracionálisnak” aposztrofált idősíki az írói

³ V. ö.: WEIMANN, Robert: Az „Új kritika”. Gondolat, Bp. 1965. 265 és kk.

nézőpont és elbeszéléstechnika által teremtett olyan regénybeli időréteg, amely azon érzés- és hangulattartalmak kifejezésére szolgál, melyek kifejezésére a korábbi ábrázolási módszerek nem adtak lehetőséget. Hogy ez a Krúdynamál vázolt mechanizmus mennyiben tartalmaz közös elemeket Proust, Joyce vagy V. Woolf időtechnikájával, azt csak alapos összehasonlító elemzés derítheti ki, ettől függetlenül jogosult a korábban felállított párhuzam Krúdy és „újító” kortársai között; közös eredményük az időélmény megragadása. Krúdy hőseinek tudatában a jelen (a társadalmi-nembeli létezés jelenideje) reflektálatlan s így egyre jobban aszinkronba kerül a valóságos történelmi korfolyamattal.

Visszatérve az elbeszélő-nézőpont vizsgálatára, láttuk, hogy a statikus, stabil pozíciók feladása az időtechnika milyen bravúros kezelésére ad lehetőséget. De mint a korábbiakból kiderült, egy ezzel ellentétes tendencia is érvényesül a regényben: ragaszkodás az eredeti pozíciókhoz, megtartani a hagyományos nézőpontokat: az elbeszélő is, a szereplő(k) is a sajátját. Megtartani, azaz nem elveszíteni; de ez nem jelenti azt, hogy nem lehet bizonyos időtartamra eltérni tőle. Ebben látom az ironikus alapállás megnyilvánulását: az ábrázoló-leíró funkciót szükségszerűen vállalja az elbeszélő (még ha ennek közvetlen kifejezésre juttatását nem is tartja fontosnak és megbűjlik egyik szereplője előadása mögött), a vizsgált szövegrészben megfogalmazódó életfilozófiai felfogástól — amely a jelen devalválása árán a múltat abszolút értékekkel ruházza fel — pedig távol tartja magát. Kétségtelen, az ironikus alapállás is egyfajta véleménynyilvánítás; de annak negatív módja. Krúdy célja az lenne, hogy pálcát törjön az emlékeikből, múltjukból élő kisemberek fölött? Elég kritika e sorsok realista bemutatása is, hisz életük, egész létük anakronisztikus, tragikus. Hogy választ kapjunk e kérdésre, hogy megismerjük az elbeszélő álláspontját, véleményét, az időviszonyok vizsgálatának egy már említett aspektusához térünk vissza.

Megállapítható-e történetünk lefolyásának tényleges ideje, elhelyezhető-e a történet a mű világán kívüli valós társadalmi-történelmi időben? Erre vonatkozóan Fábri Anna a következő lényeges megállapítást teszi: „...a történet végére már kikövetkeztethetetlenül lesz, körülbelül melyik évre is esett ez a nevezetes Dorottya-nap? Mert míg az elején biztosra vehettük, hogy Ferenc József halála után vagyunk, később mindez egyre bizonytalanabbá válik, s szinte teljesen el is mosódik a konkrét idő”. Krúdy tehát lényegtelennek tartja a társadalmi-történelmi korhoz kötöttséget (jellemző, hogy közben pl. lezajlott az első világháború, amelyre egyetlen utalás sem történik a regényben), hősei nem társadalmi meghatározottságukban érdekesek, hanem mint sajátos emberi típusok — naturalista értelemben: ösztöneikkel, vágyaikkal. Az ember érdekli a maga hétköznapiságában, aki eszik, iszik, alszik, szeret, intrikál, játszik, szórakozik — és ezzel körülbelül ki is merül ez az emberkép. Talán még egyet tehetünk hozzá, a halálfélelmet, amely a *Boldogult úrfikoromban* jelentős szerepet játszik.

Krúdy időkezelése végeredményben az időtlenítés, a konkrét társadalmi háttér eltávolítása, szinte kiiktatása (helyszínei is szimbolikusan értelmezhetők), semmilyen más viszonyrendszer nem marad a műben, csak maga az ember, de társas kapcsolatairól irrevelánsak, magányos individuumként áll előttünk. Az értékalkotás, értékítélet bonyolult társadalmi, gazdasági, kulturális, stb. viszonyrendszert feltételez, azon belüli hierarchikus viszonyokat tükröz, Krúdynamál mindez hiányzik, így az érték egyedül lehetséges hordozója, megtestesítője az ember.

A mindennapi élet gyakorlata felől valóban az ember a legfőbb érték, de csakis a praxis oldaláról. Filozófiai aspektusból ez válságtünet, s a pragmatizmus, amely

⁴ FÁBRI Anna: Ciprus és jegenye. Magvető, Bp., 1978. 341.

hasonló tételeket próbált meg kanonizálni, maga is a filozófiai gondolkodás válságának terméke.⁵

De itt már eltávolodik a gondolatmenet az idő regénybeli szerepétől s olyan területhez ér, amely, bár a vizsgálati módszerek tekintetében sokkal nagyobb hagyománnyal rendelkezik, kevésbé egzakt, terminológiája kevésbé egyértelmű. A dolgozat további részében — a regény szövegéhez kapcsolódva — néhány Krúdy körül kialakult félreértést szeretnék tisztázni, vagy további félreértéseknek elejét venni.

II

A Krúdy-szakirodalomban — főként az író nyelvével, stílusával foglalkozó munkákban — a két leggyakrabban előforduló minősítő jelző: az impresszionista és a szecessziós. Az író szokincse, mondatszerkezete, képekben az átlagosnál is gazdagabb prózája jogot ad arra, hogy ezek oly sokszor szerepeljenek művészeté ismérveiként. Ebben a minősítésben egyúttal benne foglaltatik az is, hogy Krúdy saját korához viszonyítva korszerű, „lépést tart” a századforduló-századelő stílustörekvéseivel. Aki pedig még ennél is modernebbnek, még újabb irányzatok előfutárának tartja, képei között expresszionista vagy éppen szürrealista jegyekre is találhat: Perkátai László Krúdy képeinek expresszivitását emeli ki,⁶ Kemény Gábor pedig további kutatásoknak is iránytszáboán jelenti ki: „Szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy Krúdy stílusában szürrealista vonások is vannak. Krúdy modernsége nem legenda többé...”⁷ Mint látjuk, az életmű értékelésének alapja ez esetben a stílus korszerűsége, „modernsége”.

Az irodalomtörténeti megközelítés más kategóriákat helyez előtérbe: a romantikát és a realizmust használja igen gyakran, természetesen stílust és ábrázolási módszert értve ezeken, s nem korszakfogalmat. Eszerint Krúdy művészeté romantika és realizmus kettősségében fogant s e kettősség végigkíséri az egész életművet. De korántse gondoljuk, hogy a kettő valamiféle harmonikus szimbiózisáról van szó, ellenkezőleg: erőteljes elrugaszkodási kísérleteknek lehetünk tanúi az egyik oldalon — de a realizmus fegyelméig lehiggadni nem tudás áll tényként a másik oldalon. A Krúdy-hősök többségükben romantikus különcök, akik valamilyen nagy kalandra várnak, de akiknek életében nem történik semmi említésre méltó. (Különtség, kaland, szerep Krúdy hőseinél — ez a témája a centenárium előestéjén megjelent Fábri Anna — könyvnek; amelyben részletesen tárgyalja a *Boldogult úrfikoromban* szereplőit, így erre itt nem térünk ki.)⁸

Romantika és realizmus kettőssége lényegében ideál-reál, vágy, illúzió és valóság kettőssége. Mátrai László szellemesen így fejezi ki ezt a paradoxont: „a mágikus analógiaművészet (így nevezi Krúdy művészetét antropomorfizáló illetve dezantropomorfizáló hasonlatai alapján) realizmus felőli oldala neve erősen romantikus, de az is bizonyos, hogy legott igen erőteljes realizmusnak tűnik, ha a romantika felől tekintjük.”⁹

⁵ V. ö.: A polgári filozófia a XX. században. Kossuth, Bp., 1976. 72—104.

⁶ PERKÁTAI (KELEMEN) László: Krúdy Gyula. Szeged, 1938. 97.

⁷ KEMÉNY Gábor: Krúdy képkötése. Akadémiai, Bp., 100.

⁸ FÁBRI Anna: I. m.

⁹ MÁTRAJ László: Krúdy realizmusa, Krúdy világa. (Szerk.: TÓBIÁS Áron) Bp., 1964.

Fontos annak a tisztázása, hogy mit tart adott esetben Mátrai a realizmus kritériumának. Már a nagyrealizmus vívmányait rendszerbe foglaló polgári szakirodalom is, majd a kialakuló marxista irodalomtörténetírás is igen magas mércével méri a realizmust. (Ez érthető, hisz a mércét maga az irányzat tette magasra — remekművek sorával.) Olyan irányzatnak tartja, amely a legmagasabb művészi és esztétikai értékek hordozója. Egy író tehát a realizmussal mérni — már önmagában rangot jelent.

Mátrai abból a tételtől indul ki, hogy a realizmus diadala egyben egy műfaj, a regény műfajának diadala. Krúdy pszichologizáló készsége, a részletek pontos megfigyelése és leírása alapján tekinthető realistának, de a realista nagyregényt hiába keressük nála, azt nem írta meg sohasem. „Ugyanaz az út, mely más népek íróit a pszichológián keresztül közelebb vitte a realista regényhez, Krúdyt éppen a pszichológiai realizmus optimális pontján távolítja el a regény megvalósításának lehetőségétől. Művei a realizmusnak soha nem látott remekei, a mindenséggel való együttélés kozmikus erejű dokumentumai. Ám igazi regényt írni csak azoknak adatott meg, akik ezenfelül együttélnek koruk társadalmával is.”¹⁰

E fenti szemlélet természetéből következik, hogy értékteremtő funkciót elsősorban a realizmusnak tulajdonít, a romantikának kevésbé.

Romantika és realizmus után egy másik irodalomtörténeti fogalmat is meg kell vizsgálnunk, a biedermeiert, amely szintén gyakran szerepel Krúdy világképének jellemzésére. Romantika és realizmus után eleve érezhető, hogy a biedermeier nem érték-hordozó funkciójában fog itt szerepelni, hanem a művészilag kevésbé értékes, esetenként kifejezetten kommersz elemek kerülnek fogalma alá. A biedermeier ízlés, életforma, számos rekvizituma előkerül Krúdy műveiben, számtalan példát hozhatnánk rá a vizsgált regényből is. Igaz, hogy biedermeieres interieur-öket keresve se igen találunk; hisz nagyon kevés nála e környezetfestő-leíró rész, legfeljebb egy kalap, legyező vagy hajviselet aprólékos bemutatásáig terjed.

Krúdy műveiben gyakori a bensőséges, családi légkör, ha néhány személy együtt van ez szinte azonnal kialakul. A tárgyalt regény „főszínterén” (Vájsz úr Bécs városához címzett vendéglőjében) történő események előtti este egy margitszigeti szálloda éttermében együtt van a regény három olyan főszereplője, akik ekkor még alig ismerik egymást. Meghitt asztaltársaságot képeznek. A légkört a következő elbeszélői megállapítás hivatott érzékeltetni: „Egy kézimunkázó nő majdnem olyan szükséges egy barátságos szobába, mint a magvakat ropogtató madár a kalitkába.”¹¹ A biedermeier kedveli ezeket a szentenciákba tömörített lapos életfilozófiai bölcsességeket, banális közhelyeket. Hogy a regény sok szereplőjének ízlésében, életérzésében biedermeier elemekre ismerhetünk, ez nyilván azzal magyarázható, hogy abban a korban, amikor éltek, a közízlés és a közérkölcstelítve volt — ekkor már anakronisztikus — biedermeier külsőségekkel, amelyek a kortársak számára — jobb híján — normatívaként funkcionáltak. Hogy a biedermeier ízlés nem volt idegen a kortól, azt Krúdy olvasmányélményei is igazolják. (Egy fennmaradt olvasófüzet alapján pl. tudjuk, hogy a nagy romantikus és realista szerzők — Heine, E. T. A. Hoffmann, Balzac, Csehov, stb. — mellett a Fővárosi Nyilvános Könyvtárból kikölcsönözte Chamisso művét is.¹² Természetesen a biedermeier jelenlétének mélyebb esztétikai oka is van. Tudjuk, hogy pl. Arany, Petőfi, Vörösmarty azon műveiben

¹⁰ Uo.

¹¹ KRÚDY Gyula: I. m. 18.

¹² KRÚDY Zsuzsa: Apám, Szindbád. Magvető, Bp., 1975. 330.

jut érvényre a biedermeier világgép, amelyeknek valóságos tere rendkívül szűk.¹³ Petőfi *Távolból* c. versében pl. a boldogság forrásvidéke az a bizonyos „kis lak... a nagy Duna mentében”; Arany *Kertben* c. versében a rendkívül szűkös élettér tárgyi megjelenítője a kerté, a kertészkedés színhelye. Kemény Gábor is lényeges szerepet tulajdonít azoknak az izolált, rendkívül szűk keretek közé szorított színtereknek, amelyeken a Krúdy-hősök mozognak, de hozzáteszi, hogy „a kiskocsmák és vendégfogadók, amelyeket annyi anekdotikus részlet tesz életszerűvé, legalább annyira szimbolikusak mint valószerűek...”¹⁴ Hogy Krúdy világa mégis messze túlmutat a színhely nyújtotta rendkívül szálnalmas perspektíván, az képanyagának köszönhető, amely „a leírások egyes részeinek egyetemes-kozmikus perspektívát kölcsönöz.”¹⁵ E dimenziótágítást a hasonlataival éri el Krúdy, állapítja meg Kemény Gábor. Műveinek világa tehát sokkal tágabb, mint azt a szigorúan vett epikus keretek megalapozzák.

Látjuk tehát, hogy Krúdy műveinek egy meghatározott rétegére nyomja rá bélyegét a biedermeier. Ez általában a műnek az a rétege, amelyben a szereplőknek a valósághoz való közvetlen viszonya manifesztálódik (életmódjuk, szokásaik, a társadalmi érintkezés általános konvenciói, divat, ízlés, stb). De ahogy a mű a kifejlődés irányába halad, egyre jobban eltávolodnak a regényrétegek ettől a szűkös világtól, ami feszültséget teremt az epikus alaphelyzet és az ebből kibomló világgép között. Ez máris egy lehetséges pozitív esztétikai minőség. A kérdés most már csak az, hogy Krúdy maga osztozik-e hőseinek e szűkös világában. A biedermeier életérzés az író nézőpontját tükrözi-e?

Nem kell részletesebb elemzésbe bocsátkozni ahhoz, hogy erre nemmel feleljek: mert az ironikus alapállásból következik egyfajta szembehelyezkedés a hősök világával. S ahol a biedermeier életfilozófia szentenciává sűrűsödik, azt sosem az elbeszélő mondja ki, hanem valamelyik szereplője. Kacs Kovics mondja pl. az előbbi asztaltársaságban: „Az embereket nem lehet megjavítani; úgy kell venni őket, mint amilyenek.”¹⁶ S az ironia csúcsa maga a cím: ti. nem az elbeszélő úrfikoráról van szó.

Mint a fentiekből kitűnt, a felsorolt stílusok, irányzatok mindegyike — ha néhol értelmezésszerű korrekciókra volt is szükség — kapcsolatba hozható Krúdyval. A sokszínű írói világ valamely rétege alapos indokkal köthető egyik vagy másik fogalomhoz. Nincs-e vajon ellentmondás abban, hogy ez mind ráilleszthető Krúdyra? S ha alaposan megnézzük, kiderül, hogy a használt fogalmaknak Krúdyra vonatkoztatottságukban nincs határozott világgépi háttér. Más viszonylatban természetesen sokoldalúan megalapozott pl. a realizmus fogalma; de Krúdyra vonatkoztatva csak partikuláris érvénnyel bír: az író szemléletének, valóságglátásának és egyes stílusjegyeinek karakterizálására szolgál. De az életművet sem levezetni, sem beleilleszteni nem lehet megnyugtatóan egyik kategóriába sem.

Bár Mátrai László vagy Diószegi András megkísérelte Krúdy realizmusának mibenlétét körvonalaizni, s hasonló igény él Kemény Gáborban is az impresszionizmussal kapcsolatban, e koncepciók végkövetkeztetéseikben ellentmondanak egymásnak.

A realizmusban ugyanis középponti szerepet játszik a totalitási igény: („a Krúdy-féle lebegés a realitás olyan árnyalatait is kihozza, amiről sejtelmük sincs azoknak,

¹³ ZOLNAI Béla: Irodalom és biedermeier. Szeged, 1934.

¹⁴ KEMÉNY Gábor: I. m. 99.

¹⁵ Uo.

¹⁶ KRÚDY Gyula: I. m. 33.

akik ebben a realitásban nyakig benne élnek”¹⁷ — mondja Mátrai László), az impresz-nizmusban épp ez az, ami hiányzik, s helyébe a fragmentaritás, a széttörtség élménye lép.¹⁸ A totalitásigény persze ott élhet az íróban, mégha létélménye következtében ezt megvalósítani nem is tudja. Példázza ezt szinte minden írórs a századforduló magyar irodalmából: Bródyé, Ambrusé és a többieké. Nem szükségszerű, hogy ebből tragikus világkép alakuljon ki, mint ahogy nem az az említett két íróé sem. (Igaz, Gozsdu, Petelei vagy Csáth életműve rácsfol erre a kijelentésre, de éppen a késői Csáth vagy Cholnoki Viktor megtalálja a tragikus világkép megkerülésének módját a szecesszió esztetizmusában.)

Bródy például a stabil pontot jelentő külvilág, a biztonságérzetet adó totalitás-élmény helyébe — amely értékrendszerében s a francia racionalizmus óta teoretikus megfogalmazásában sem emberközpontú — kiépíti (s talán elsőként a magyar iro-dalomban) a maga művészetén belül is antropocentrikus világképét: az ember kár-pótolja mindenért, benne megtalálja az elveszett totalitást.

Az autonóm irodalmi fejlődés törvényszerűsége s általános esztétikai szükség-szerűség volt, hogy megíródjék a korszak nagy regénye. Szinte mindenki megpróbál-kozott vele; az utókor Ambrus Midas királyának ítéli a pálmát. Tudjuk, hogy Krúdy is — s a Vörös postakocsi sikere után különösen — készült e nagy regény megírására, amelyről így vall: „Az igazi, az egyetlen, a legkedvesebb könyvem azonban nem jelent meg a nyomtató műhelyben. Amit magamban gondoltam, amit egyedülvaló-ságomban láttam, amit gögös elvonultságomban kinevettem vagy sajnáltam. Az em-berek hiányoznak a könyveimből, akiket mindenkinél jobban ismerek, ugyanezért leírni nem merem őket. Nőket, férfiakat, gyermekeket: én tudom. Miről álmodnak, miről gondolkoznak? Mit cselekednek saját akaratukból, és mit a végezt szándéká-ból, mint a kocsi, amely lejtős úton elindul, és beleszalad a cukrászda kirakatabla-kába.”¹⁹

Itt lényegében az élet primátusáról vall Krúdy, amely gazdagabb minden kép-zelőerőnél, életismeretnél és tapasztalatnál. De burkoltan az is benne van ebben a vallomásban, hogy az élet rejtély, titok, amelyet meg kell fejteni, fel kell tární — bár teljességgel ez sosem sikerülhet. „Mennyi mindent szerettem volna írni, ami igaz! Semmit sem írtam, csak színhazugságokat”.²⁰ Ha sikerülne, nem hinnénk, hogy ilyen az élet; a titok megfejtőjét talán még abnormálisnak is tartanák: „Ha én leírnám, hogy mit éltam és éreztem, és körülöttem mit éreztek; talán egy nagy toronyba zárnának.”²¹

E vallomás közel áll a naturalizmus esztétikai elveihez: az életet ábrázolni a maga valóságában; a kompozíció és a poentírozás csak gátat vet a hű valóságfeltáras útjába. Ne egy konstruált totalitásra törekedjünk, maradjunk inkább a részletek hűségénél, igazságánál. S a naturalizmus esztétikájának egy harmadik ismérve: a szereplőket a maguk átlagszerűségében, hétköznapiságában bemutatni — szintén illik Krúdyra.

A naturalizmus nemcsak általános esztétikai oldalról hozható kapcsolatba Krúdyval; számtalan tematikus motívum — szerelem, szeretkezés, evés, koldusok, stb. — kínálja még a rokonítást.

A naturalizmus felemlítésével azonban nem az volt a célunk, hogy a termino-lógiai arzenált egy újabbal gyarapítsuk, hanem hogy rávilágítsunk Krúdy kortársak közötti népszerűségének egyik titkára. Ez elsősorban nem a naturalizmusban, hanem annak filozófiai háttérét képező pozitivistá esztétikai normában a közízlésnek (com-mon sense) tett engedményben keresendő.

¹⁷ MÁTRAI László: I. m. 330.

¹⁸ KEMÉNY Gábor: I. m. 101.

¹⁹ KRÚDY Gyula: Aranykézutcai szép napok. Előhang. Tevan kiadás, Békéscsaba. é. n.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

A BABITS-LÍRA EGYIK KULCSMOTÍVUMÁRÓL

Babits Mihály költészetének egyik központi (ha nem éppen a legcentrálisabb) tárgyköre a lírikus és a tömeg, az egyén és a közösség viszonyának, s ezzel szoros összefüggésben a költői feladatvállalás értelmezésének a kérdése. „Magányos és tartózkodó, újra meg újra menekül vagy menekülni vágyik a világ elől, de átérzi az emberiség minden fájdalmát és lelkének fátylait egyenként veti le, hogy pórén álljon szemben a mindenséggel” — írja róla Benedek Marcell.¹ Babits magaemésztő magatartásának legmélyén éppen azok a dilemmák rejlenek, melyek a magány vállalása vagy értelmes föloldása, a bezárkózás vagy a közügy szolgálata közti választásra készítetik meg-megújulón, örökös, csillapíthatatlan nyugtalansággal s vívódással.

Mindez természetesen egyáltalán nem csak Babitsra jellemző gond: korproblémáról van szó. A kapitalista társadalom elidegenedéssel együtt járó s atomizáló tendenciájának talaján kialakult korérzés ez, hiszen „hideg, dologi vonatkozásokká, áru és pénz kapcsolatává alakított át minden személyes emberi viszonyt a tőkés társadalom, s a piac által szabályozott, eldologiasított lét nemcsak árfolyamokat és válságokat termelt: kitermelte az emberi magárahagyottság kínzó érzetét is. Külön szigetnek tűnt minden egyes ember, ahol hiába vágytak egymás felé a szétszórta életek, köztük húzódtott a nagy idegenség, a végtelen tenger”.² Az ún. izolált én nyomasztó, de ugyanakkor megnyugtató megoldást nem egykönnyen kínáló helyzete ez, az „Ó, jaj, az út lélektől lélekig!” érzése, melyet a kor minden valamire való költője átélt a maga módján, s így vagy úgy feloldani is megpróbált.

A legmélyebben és a legmesszebbre jutón Ady Endre. Király István részletesen feltárja monográfiájában Ady magányérzetének komplexitását — a citoyen-magány, a művész-magány, az atomsors-magány s az egzisztenciális magányosság változatait és összefonódását —, nyomon követi a vele való küzdelem ellentmondásos menetét, az eltévedtség-érzés és a küldetésit különböző módozatait. Az árnyalt vizsgálódás eredményeként olyan összkép rajzolódik ki, hogy Adynál egyrésről mindvégig megmaradt az ambivalencia, másfelől azonban jól kivehető az a tendencia is, hogy az érzelmi forradalmiság időszakában még inkább az individuumon levő hangsúly később egyre jobban áttevődött a népszolgálat, a népiség-élmény oldalára.

A kettősség, de egyúttal mindjárt a benne megmutatkozó mozgalmasság, az éntől a mihez irányuló út jól tetten érhető a Király István által elemzett kulcsversekben is. A teljesség szándéka nélkül, pusztán illusztratív cézzal említve néhányat: jelen van *Az Illés szekerén* c. költeményben a magányos szárnyalás szívszorító nagy-szerűségének és vacogtató hidegségének, „jég-útjának” képében; másutt a „fenség, Észak-fok, titok, idegenség” büszke elkülönülését követő „De, jaj, nem tudok így

¹ BENEDEK Marcell: Babits Mihály. Bp. 1969. 28.

² KIRÁLY István: Ady Endre. II. kötet. Bp. 1970. 139.

maradni” fájdalmas panaszában s a „Szeretném, hogyha szeretnének” mélyről fakadó vágyában. *A régi Magyarországnak* a verset előntő „meghasonlott, fáradt szomorúság”³ és az „Én s a magyar tanyák” azonosulást tartalmazó mozzanata testesíti meg az ambivalenciát; a „Helóta nép, helóta költő” találkozásának tiszta örömét a „leskődő véredek” frigyét, kötetést hátráltató erői zavarják meg, „a »Napot«, a »gyönyörű eget« a gonoszság fedte el”⁴; a *Bujdosó kuruc rigmusában* pedig a „Se barátom, se testvérem / Se bánatom, se reményem” testi-lelki egyedültségére a mégis-morál helytállása, a „De így éltünk vítézmódra” harcvállalása, mint az egyedüli emberhez méltó életvitel felelt.

Adyról szólva elmulaszthatatlanul fontos kiemelni, hogy az az alapmező, amelyben ez a bonyolult gondolati-érzelmi mozgás végbement, az *Új versektől* kezdve mindvégig a *forradalmiság* övezete volt. Ady lírájának éppen ez a fő megkülönböztető jegye ezen a téren is, mert ha pusztán az egyén-közösség viszony alakulásának absztrakt menetét vesszük, akkor több más költőnkénél is hasonló folyamatot találunk. A nagyon fontos összefűző mozzanatok így megmutathatók — de csakis azok —, a szintén lényeges eltérő sajátosságok viszont csak a tartalmi ismérvek szemmel tartásával lesznek láthatók.

Az elvont sémát tekintve Juhász Gyula útja is Adyéhoz hasonló. Az egyéniség-kultusz és kollektivitás dilemmáját pályakezdő éveiben éli át lehevesebben, döntően etikai problémaként, a nietzschei és a tolsztoji elvek konfliktusán keresztül. *Az élet hegyén* c. versében a harc még eldöntetlen, Jézus és Zaratusztra egyformán győztes is meg vesztes is kettejük párbeszédében. A megoldást a két elv egyesítésében véli föllelmi, de már a közösség-eszme talaján: „Egyén és társadalom ... csupán egy szilárd, egyetemes elv alapján élhet és fejlődhetik: az emberi szolidaritás alapján... A jövő fejlődés bizonyára elősegíti az emberideál lehető kialakulását, azét az ideálét, aki tolsztoji szeretettel öleli magához az embert és nietzschei öntudattal akarja az életet.”⁵ Juhász ezt az emberideált látta megvalósulni Ibsen hőseiben: „Jézus és Zaratusztra, a szeretet és erő ideáljai integettek eddig az öntudat Odyszeiáját bolyongó emberiség felé. Ibsennél e két elem egyesül, mint a levegő két eleme.”⁶ S bár Nietzsche iránti csodálata élete végéig megmarad, a küzdelem rövidesen végérvényesen eldőlt: „Az intelligencia fagyos orma nagyon szomorú, nagyon keserves menedék az emberiség legnagyobbjainak is. ... A nagy magányok és mély elcsüggedések óráiban kell éreznie a legnagyobbnak is, hogy mennyire egyedül van a társai, a testvérei, a többi emberek nélkül. És kell éreznie az igazságát annak, hogy szeressük egymást, hogy jobbak legyünk, hogy szebbek legyünk, hogy igazabbak legyünk, hogy boldogabbak legyünk. Az emberi szolidaritás ez egyedül üdvözítő ígét Tolsztoj Leó hirdeti a legszentebb hévvel Krisztus után a küzdő, vergődő emberiségnek.”⁷ Lírája ettől kezdve alapvetően közösségi szellemű, a „Minden szerelmet most rád pazarolva / Szeretlek nép, munkás és szenvedő” hangján szól,⁸ eljutva a forradalom akarásáig és cselekvő támogatásáig, szolidaritás-eszméjében azonban az evilági-társadalmi indítékok mellett mindvégig meghúzódik a tolsztoji és evangéliumi szeretet-tan ösztönzése is.

³ Uo. 447.

⁴ Uo. 54. (Király István kiemelése).

⁵ JUHÁSZ Gyula: Nietzsche és a társadalom. Az Új Század, 1905. november. = Örökség. Válogatta Péter László. I. köt. Bp. 1958. 34.

⁶ JUHÁSZ Gyula: Ibsen. Szeged és Vidéke, 1905. dec. 24. = Örökség I. kötet. 38.

⁷ JUHÁSZ Gyula: Tolsztoj. Szeged és Vidéke, 1907. júl. 17. = Örökség I. kötet. 46.

⁸ Az idézett *Új vallomás* mellett a sok lehetséges példa közül lásd még *Az én magányom*, *Prológus a Munkás Esperanto estélyére*, *Gazdag szegénység*, *A „győzteseknek”*, *A dolgozókhoz* c. verseket.

Kosztolányi Dezső útja másféle állomásokon vezet keresztül. „Sok a kettő, de több az egy” — hirdeti „az önimádat büszke heverőjén” fekvő *Költő a huszadik században* c. versében, a „bamba tömegből visszahúzódó, / trón magasában egyedül élő, / koldus imperátor”-t dicsőíti a *Marcus Aurelius*-ban. A tömeg számára kényszerű és riasztó közeg, mely eltávolíthatatlanul körülveszi:

Tömeg, egyforma mindig, bárhogY nevezzenek,

Álmomban is hallom a hangod az éjféli süket partján,
s látom
hatalmas bálvány-arcodat, tétova-gyors mozdulataid,
rémítve magányom, melybe csupán az én szívem
templomi csengője csenget,
és megtelek keserű, kiabáló kétségbeeséssel,
mert teveled múlik el s teveled dübörög tova
a céltalan élet.

(Tömeg)

Nyers és erőszakos, vad ösztönöktől vezérelt massa a tömeg a *Politika* c. versben is, de a vele közösséget vállalni nem tudás s az ebből adódó magára maradottság itt nem gőgös tiltakozás és fölényes elzárkózás formájában kap hangot, hanem panaszos fájdalomként:

Most már nem tudok elaludni, de ébren lenni sem,
félek az éjben és félek a fényben,
jajgatva tusakszom, gyűlöljek, szeressek?
Ha pedig valaki kérdi, hogy mily párthoz tartozom,
úgy nézek rá, mint ki idegen csillagról való.

Egyedül megyek az utcán.
Lehajtom a fejem és sírok.

Ez a magatartás érteti meg, hogy a „négy fal között” attitűdje a kínzó magány-érzet elemeit is tartalmazta s ebből eredően egy olyan nyitottságot, amely részvétellel és megértéssel fordult az egyszerű kisemberek élete és sorsa felé, mint pl. *A kalauz*, a *Szegények*, a *Szeretet*, az *ŐzvegY a villamosban*, a *Gépirókisasszony* c. versekben és prózai művei legjavában, vagy az *Ő én szeretem a bús pesti népet* soraiban: „Bármerre mennék, ide visszatérnék, / bármerre szállnék, átkozott, szegény nép, / a gondodat kiáltaná a szám.”⁹

⁹ A kivülálló pozíciójából megnyilatkozó részvét, együttérzés, de nem belső azonosulás magatartásának nagyon jó önstilizációja A szegény kisgyermek panaszai néhány verse, mindenekelőtt a *Ti, akik zárt ajtók előtt szepregtek* kezdetű, valamint az őt követő s néhány részletében itt idézendő költemény:

Ó, hányszor látlak mégis bennetek,
kis testvérekim, rongyos gyermekek.
Deres kertekben, ablakom alatt,
ott lázadoztok ti ijesztve, némán,

Harcolva árnnal és meleg szobával,
nyitott szemmel velük szövetkezem,
és ablakon és véren-sorson által
őnekik nyújtom úri, kis kezem.

Tóth Árpádnak csaknem egész költészete a kízó magány halkká tompított kidololása, a „Küldözzük a szem csüggedt sugarát, / S köztünk a roppant, jeges úr lakik!” bánata. Első költői időszakának még a legtipikusabb vershelyzete is ebből a tárgykörből való: a magányosan kószáló vagy üldögélő költő alakja van jelen benne, aki lelki árvaságát fájlalja (pl. *Tavaszi elégia*, *Séta az alkonyatban*, *Őszi alkonyat*, *Orfeumi elégia*). Ő az egyén-tömeg dilemmát ritkán ütközteti össze közvetlenül, de lírájának nagy része a probléma megoldatlansága miatti bánata, a társakra találás nehézsége:

Mért élek én — s boldog mért nem vagyok?
Mért fáj ez örök, tűnődvé kuporgó
Magány? — és máskor mégis mért sajog
Magányért lelkem?

(Október)

A rá jellemző finom visszafogottsággal, csöndes érzékenységgel, erősebb hang-
ütések és hevesebb érzelmi tusák nélkül is szépen kirajzolódik azonban végül az a
folyamat, hogy „egyéni bújától a »szent haza« gondjai felé fordult”¹⁰, a közösségi
érdek felismerése és megszólaltatása egyre jobban átszövi költészetét, kezdve már
az olyan viszonylag korai nagy versétől, mint az *Invokáció Csokonai Vitéz Mihályhoz*:

Túl csókon, könnyön, lázon és önzésen,
Túl önmagunkon, tisztult órák hozzák
Képét, magány s csönd, — s megindultan, szépen
Utolsó álmunk: boldog Magyarország!

Egyik legszebb versében — *Egy régi ház előtt* — már szinte babitsi zaklatott-
sággal vívódja végig a régi ház láttán az „Itt volna élni jó ... nyomom ne is keressék”
exodusának, a költői álmokba menekülésnek és a szomorú valóság nyílt színvallásra
késztető felelős állásfoglalásának alternatíváját, amelyben számára (1917-ben va-
gyunk!) a költői látomás sem lehet más, mint a „lihegő és korsz Ma” ellenében a
„vár miránk egy szebb lét tiszta orma” hite, az egyetemes emberi felemelkedés távlata
melletti vallomás.

✱

Erre a futólagos áttekintésre nemcsak azért volt szükségünk, hogy tárgyunk
korérzés voltát igazoljuk s a Nyugat első nemzedéke legjelentősebb költőinek jelleg-
zetességeit tömören felvázoljuk, hanem azért is, hogy majd érzékelhető legyen: a
problémát mind mennyiségi értelemben, mind intenzitásában Ady után a legmélyeb-
ben s a legtöbb művészi eredménnyel Babits Mihály küszködte végig. Babits a
lírikus és a tömeg, az egyén és a közösség viszonyának kérdését mély felelősségérzet-
tel, mindig eleven és roppant érzékeny lelkiismerettel élte át. Lírájának egyik nagy
értékét éppen az adja, hogy ebben sem tudott megelégedni olcsó és felszínes megol-
dással. Vívódását, gondolati és érzelmi hullámzását jól lehet érzékelni, ha néhány
olyan verset szembesítünk, amelyek szélsőségesen felelnek egymással.

„Az álmok síkos gyöngyeit / szorítsd, ki únod a valót: / hímezz belőlük / fázó
lelkedre gyöngyös takarót” — írja akkori költészetére nagyon jellemző — *Húnyt
szemmel...* — című versében Babits (1906-ban), a valóság előtti szemet húnyás, a
melengető álmokba takarózás, a költői illúziók birodalmába való menekülés és bezár-

¹⁰ KARDOS László: Tóth Árpád. Második kiadás. Bp. 1965. 211.

kózas programjaként. Ezzel a régebbi önmagával perlekedik *Az óriások költögetése* 1920-ban, amikor a hűnyt szemmel élést vakságnak és önzésnek mondja, s velük szemben a valóság „eleven nyüzsgését” és az „isteni Látást” kívánja:

...Lelkemben lassankint elfoglalt az önzés minden erődöt
s legbensőbb szentélyére kítűzte sötét lobogóját.
Ő forgatta a Mindegy-buzogányt és gyönyörű derűk
közt keserűen tudott járni és keseríteni másokat;

lombok sugarak görög romok, mit segít rajtam az idegen szépség?
Danaida-lányok — mit érdekel engemet ez már?

„Hangos szeme” megnémulása és a „csúf hályog” után — a legutóbb idézett két verssor már bizonyítja — a kiábrándulás jött, s most lelkének óriásait élesztgeti a hozzá méltóbb és nagyobb feladatokra:

...Meddig fogtok heverni még? Mikor
kel ki vak szemhéjaitok nehéz gubójából az isteni Látás
fájdalmasan? Mikor veritek szét a Lomhaság szörnyeit
melyek elfekszik minden kapuimat
élettelen homokzsákok gyanánt? Ó keljetek, mert bénább vagyok én
a bénánál, s vakabb a vaknál, ki legalább
illatáról érzi a rózsát, húsról a lombot,
s az egész világot a láthatatlan szeretetről.

A vers zaklatott és önmagát biztató hangneme is jelzi, hogy a változás nem volt könnyű. Más költemények összehasonlító vizsgálata szintén erről tanúskodik. „Gyűlöllek: távol légy, alacsony tömeg!” — írja első kötete első versének legelső sorában (1904); 1917-ben viszont az önérdéket s az életnek csak külső javait és pompáját hajhászókról ezt mondja:

Barátaim, mi mások vagyunk, halljatok:
mert velük élni nem tudunk, se pedig egymagunk,
csak a szenvedőkkel élhetünk, azokkal halhatunk.
(*A jószág dala*)

1922-ben a *Régen elzengtek Sappho napjai* újabb fordulatról ad hírt. A mindenkori ars poeticák egyik alapkérdésére, a „kinek szólsz, lélek?” mardosó és fölrázó kihívására nyugtalanul ugyan és az önvád remegésével a hangjában ekkor a kivonulás, a „légy sziget!” felszólításával válaszolt:

Kinek szólsz, lélek? Mondják, milliók
nyögését nyögd ma, testvérek vagyunk
s mit ér a szó, amely csupán *tiéd?*
De istenem, hát testvér az, aki
nem hallja meg testvére panaszát,
ha nem *ővé* is? Önző a világ:
csak közös ínség, közös láz, közös
zavar dadog — a többi csönd s magány.

Óh kedvesem! magunknak szól a dal.
Régen elzengtek Sappho napjai.
Csókolj! A líra meghal, és a bús
élet a kettes csöndbe menekül.

Minderről azonban van még más szava is. Négy évvel később¹¹ az alacsony tömeget megvető fensőbbiségérzet s a millió testvér jajszavának megszólaltatásáról, mint költői programról vallott elutasítás helyett már éppen értük szól *Cigány a siralomházban* c. költeményében, a sokaságért, a szegényekért, szerencsétlen helyzetüket és sorsukat annyira átérezve, hogy mindez nem csupán a költő személyes vallomásának hat, hanem távoli áthallásokkal egy új, modern Tiborc feljajdulását is tartalmazza:

Nem magamért sírok én: testvérem van millió
és a legtöbb oly szegény, oly szegény,
még álmából sem ismeri ami jó.

Kalibát ácsolna magának az erdőn: de tilos a fa
és örül ha egy nagy skatulyás házban
jut neki egy városi zord kis skatulya.

És örül hogy — ha nem bírja már s minden összetört —
átléphet az udvari erkély rácsán
s magához rántja jó anyja, a föld.

A szembeesítő verspárosítást sokáig lehetne még folytatni. Ezt a módszert azonban könnyen és joggal érheti az a vád, hogy szinte tetszés szerint sorakoztathatók fel így a költemények egymás mellé és egymás után, bármilyen szubjektív és önkényes preconcepció látszólagos igazolásául. Ebben az esetben azonban mégsem kimódolt és mesterségesen megkonstruált eredményeket hozó eljárás ez, amit az is bizonyít, hogy nagyon sokszor *egyazon* költeményen belül is ugyanilyen végletekben való mozgás játszódik le, megegyező ellentétpárokkal és hasonló tendenciával, ami vitathatatlanul hitelesíti és igazsággá emeli az összevetések tanulságait.

Ennek az önkörén belül vívódó verstípusnak időrendben első és utolsó kiemelkedő műve közismert Babitsnál — *A lírikus epilógja* és a *Jónás könyve* —, ezért itt megelégszünk pusztán címük említésével s az arra történő utalással, hogy a már említett fokozatos, noha kitérőkkel tarkított hangsúlyáttevődést az *én*ről a *mire* ez a verstípus is megtestesíti.¹² A két mű közt született olyan fontos versek is ezt támasztják alá, mint pl. *A vén kötéláncos* (1924), a *Verssor az utcazajban* (1925) és a *Vers a csirkeház mellől* (1931).

A vén kötéláncos azoknak felel, akik a gondtalan és könnyű felemelkedés hívei, akik az élet bajaitól való elfordulást vallják, akik azt tekintik költői programnak, hogy „Felhők mezője lábunk alatt: / mit bánjuk, mi van a felhők alatt!” Erre előbb még csak a tárgyilagos felsorolás válaszol a kívülálló pozíciójából: „Jól tudom, mi van a felhők alatt: / szájas mélységek, szűrös falak. / Mint roncolt arc a fátyol mögött, /

¹¹ A Babits-versekre vonatkozó évszámok mindig az első megjelenés évét jelentik a Babits Mihály: *Összegyűjtött versek*, Bp. 1977. (szerk. BELIA György) kiadás adatai alapján.

¹² Érdekes összehasonlításra ad lehetőséget *A lírikus epilógja* és az Ady-vers, a *Szeretném ha szeretnének*. Babits az *én*ből indul el és oda is tér vissza az utolsó sorban; Ady az elején szintén az *ént* hangsúlyozza, de a vers végén már a „lennék valakié” óhaja áll. Babitsnál ez a mozgás a pálya egész ívében érvényesül, s ebben az összefüggésben a *Jónás könyve* közösségi mondandójára elég csak utalni.

olyan a táj és rajta a köd.” Ahogy szaporodnak a lenti világ képében a roncsoltság és sebzettség, a szenvedés részletei, úgy lesz egyre szenvedélyesebb a hang, hogy végül a mélység életével való azonosulás, sorsvállalás szóljon erőteljesen, felkiáltójelek sokaságával:

Bár volnék könnyű, hólyag gyanánt,
ne látnék semmit, jó vak gyanánt.
Szirt engem öklel, tűz nekem fáj
fojtó folyó és tályogos táj.

— — — — —
Óh folyó, ránts le iszapodba!
Vak tűz, égess el kicsapódva!
Temess el, erdő! taposs el, út!
Boldogtalan ki magasan fut.

Jól meg lehet figyelni, hogy bizonyos kettősség még ebben az átfűtött odaadásban is van. Az elvegyülés a félelem és a rosszullet („Szorul a szívem, ámolyodom”), sőt a megsemmisülés mozzanatait is tartalmazza. A kötődésnek és taszítódásnak ezt az ellentét-egységét a *Verssor az utcazajban* szintén kiválóan megtestesíti:

hiába én testvéreket
keresnék de minden találkozás
csak lökés és akadály
harc utca tolongás láрма
fény fény de rettenetes
lángoló betűk transzparenszek
meztelenségeimre
engem számon tartanak óh ha
azok közé veszhetnék akiket
csak az Isten tart számon
mint tenger csöppjét s part homokját
s ruhám lenne az egész Mindenség!

A vers a csirkeház mellől a kivonulás és a harcvállalás küzdelmének verse, amelyben előbb a passzivitás látszik diadalmaskodni, de aztán mégis felülkerekedik a tetterre való buzdítás és felhívás:

Mit ér a sok tett és törtetés?
Vér lesz abból, szenny és szenvedés...
Ég veled, cselekvés, munka, harc!
Engem többet eztán nem zavarsz.
Így vonul ma félre aki jó:
küzdeni a komisznak való,
— — — — —
Így tűnődöm s izgalom fog el;
nem, nem! menni s cselekedni kell!
Harcot a Harc ellen! és a Tett
gyilkos lelkét tettel ölni meg.

*

Ennek a versekkel érzékeltetett folyamatnak fő tartalmát és irányát az eddigi szakirodalomban többen is summázták már, lényegében egybehangzóan. Király

István 1912 utánra s főleg a háború éveire datálja a pályaváltozást: „Tépetten, keserűn, harmadik utat keresően bár — de felhangzott az elhatározó szó, a »véres csütörtök« vívódó igenje: az erkölcsi komolyság, a felelősség szava: »hányódjon föl a genny! jöjjön a forradalom« — írta. Az igazság lett fontos, s nem a védettségvágy. S innentől kezdve egyre inkább ez lett jellemző rá. A hatalom védte bensőségi művésze helyett a vívódó költő lépett előtérbe.”¹³

Sipos Lajos szintén a háború szemet nyitó, közösséghez fordító jelentőségét emeli ki, mint az első döntő indítást: „A háború utolsó hónapjaiban ... a szenvedő közösség tagjaként átélt kínzó érzés ugyanis megszüntette az egyedi lét határait; nem létezett már többé olyan ember, aki kivonhatta volna magát a történések, az események, a tragédiák alól. A költő is így érezte, és Leonhard Frank híressé vált mondata után (»Testvérek vagyunk«) ő is leírta:

...Én vagyok
te vagy, mi vagyunk, egy lett mindenki
e kínok apokalipsziséban...

(*Új esztendő*)

Ez az »együtt érzés«, »együtt szenvedés« azonban már alapvetően más volt, mint minden korábbi alkotás azonosulni kész magatartása. Az első versekben jól érezhető volt, hogy Babitsot főként a részvét hajtotta az egyéni tragédiák felé, sajátjaként azonban azokat átélni nem tudta. Az önmagára tekintő szemlélet az *én* problémáit vetítette környezetébe, vagy rejtette el környezeté elől; itt a folyamat a korábbinak éppen fordítottjává vált: a közösség sorsa (elsősorban a szenvedés szférájában) a költő személyes ügye is lett.”¹⁴

Keresztury Dezső azt hangsúlyozza esszéjében, hogy ez a folyamat csak kezdetét vette Babitsnál a háború idején, de változatlan intenzitással tovább tartott a húszas és a harmincas években is: „A műveltség, a világirodalom elvont, áttételes művészi élményeit felváltották a személyes élet és az emberközösség forró, aktuális élményei: kifejezésüket a szívből szívbe csapó fájdalom és öröm közvetlen őszintesége jellemezte — írja *Az istenek hálnak, az ember él* c. kötetről. Patetikus líra volt ez is, de pátozát most már a nagyműveltségű literátor büszke szellemkultusza helyett egyre inkább a meztelen szív és a világszelek suhogásában vacogó idegek fájdalmas, nyílt embersége táplálta. A költészet annyiszor emlegetett egysége a személyes étellel itt vált valósággá: a vers líra lett a szó legtisztább értelmében: a felszökő érzés salaktalan kifejezése.

Ez persze a végeredmény; az út nemegyszer éles kanyarulatokkal vezet el az ormokhoz.”¹⁵

Ezekkel a megállapításokkal egyetértünk. A továbbiakban éppen azt próbáljuk bizonyítani a Babits-líra egyik kulcsmotívumának vizsgálatával, hogy a folyamat valóban ilyen *eredménnyel* járt és ilyen *kanyarulatokkal* ment végbe.

Az egyén és közösség, az elbúvás és kiállás bonyolult és mozgékonyan alakuló viszonyát a Babits-líra motívikus rétegében legadekvátábban az *ablak*-motívum testesíti meg. Mielőtt mibenlétét és konkrét megjelenését versekkel illusztrálnánk, érdemi tartalmát előzetesen így körvonalazhatjuk: az ablak a mindennapi tárgyi környezetnek az az eleme, amely a *bent* és a *künt* világának *összekapcsolására*, *de*

¹³ KIRÁLY István: Ady és Babits. Kortárs, 1971. 5. sz. 679—680.

¹⁴ SIPOS Lajos: Babits Mihály és a forradalmak kora. Bp. 1976. 130—131.

¹⁵ KERESZTURY Dezső: Babits Mihály. Előszó Babits Mihály Válogatott Művei I. kötetéhez. Magyar Klasszikusok sorozat. Bp. 1959. LXI.

egyben elkülönítésére is kiválóan alkalmas. Olyan empirikus dolog tehát, amely ennél a közbenső, közvetítő helyzeténél és rendeltetésénél fogva jól szolgálhatja egy mélyebb költői tartalom, egy vívódó lelkiállapot érzéshullámszárait kifejezését. Az ablak ugyanis egyformán lehetőséget nyújt mindkét oldal, mind a két hangulati-érzelmi-gondolati véglet külön-külön történő, de együttes megszólaltatására is: a külvilágtól való óvás, védelem, a menekülés és individualizmus bezárkózó életelvének kifejtésére éppúgy, mint annak tudatosulására, hogy az embertársak, a testvéreletek kínjának vállalása elől nincs menekvés — mert az ablakon át behallik panaszkodásuk és látszik szomorú sorsuk —, de szintúgy a kettő szembesítésére, lelki összeütköztetésére. Amikor a továbbiakban az ablakról mint *motivumról* beszélünk, mindig ebben a magasabbrendű értelemben vesszük, ilyen tartalomhordozó funkciójával, s eltekintünk az „ablak” olyan előfordulásaitól, amikor az szimpla tárgyi kellék vagy egyszerű versszituáció csupán a költeményben eme gazdagabb mondandó nélkül.¹⁶

Babits kitűnő művészi érzékkel találta meg az ő kavargó bensőjének visszaadására elsőrendűen megfelelő, komplex lehetőségeket kínáló motívumot. Első — magányos előrs szerepét játszó — feltűnése 1913-as vallomásában olvasható: „Saját csöpp sorsom veszni látszik a világ végtelenében, saját csöpp művem is tán csak magamnak fontos, s akkor minek leírni? Átélni nem elég? S a mások csöpp művei fontosak-e nékem? S a mások csöpp sorsa mit igénylődik belém, ki annyi nagy sorsokban részesedtem? Ó, könyvek, miket olvasom, mikről írnok, emberek, akikkel találkoznom, levelek, amelyekre felelnem kellene...”

Levelek, levelek, asztalomon,
távoli hangok, sorsok, sorsok...
Engem a magam bánata nyom
önnön lelkem kéje nem enged.
Minden ablakot elcsuk a bánat
minden zsalut elcsuk a kéj.

De, bizony érzem, ez a magányos bánat és kéj is csúnya dolog, nekem is kelletek egypáran, akiket szeressek, én is kell hogy keljenek valakinek, kell, hogy az ember mentül többeknek keljen. De ez nem igazi kellés, játszótársnak, játékkellenfélnek, vagy legjobb esetben, rívásra s ríkatásra. Valamit *tenni* kellene, valamit, ami igazán kell, az életre kell, nemcsak ríni, ríkatni. Valamit tudni kellene, tényeket tudni, belebirkózni a valóságba, a pozitívumba. Nincs, nincs elégsége az én lelkemnek...”¹⁷

Babits itt döntően még a steril irodalmi élmény síkján, mint olvasó és olvasott ember éli meg a magány és a kitarulkozás választási lehetőségeit, de úgy, hogy már benne van ebben az útkeresésben a való élet eleveisége utáni vágy is. Ez az utóbbi lesz majd az igazi tápláló talaja a motívumnak, a könyvélmények csak szűkös keretet szabhatnak számára. Éveken keresztül! nem is találni a versekben, 1917-ben villan fel újra, de szintén eléggé elvont módon és metaforikusan (a más összefüggésben

¹⁶ Ilyen „szimpla” megjelenésre néhány példa: *Sok súlyos álmom* (1903), *Tavaszi harsona* (1905), *Márciusi reggelen* (1906), *Kék faluk* (1909), *Olyan az életünk* (1930), *A jó hír* (1931), *Dobszó* (1932), *Csillag után* (1934). Jellemző, hogy ezek a Babits-líra kezdeti és végső szakaszában fordulnak elő inkább, akkor, amikor viszont az ablak-motívum még és már hiányzik. Fontos azt is hangsúlyozni, hogy a motívum tartalma szempontjából közömbös, hogy a versben valóságos vagy metaforikus ablakról van-e szó; egyedül azt tekintjük mérvadónak, hogy az előbb vázolt tartalmat közvetíti-e.

Az ablak-motívum képzőművészeti funkciójának összefoglalását lásd ARADI Nóra: A szocialista képzőművészet jelképei c. könyvében. Bp. 1974. 35—38.

¹⁷ BABITS Mihály: *Homme de lettres* vallomása. = Babits Mihály: *Arcképek és tanulmányok*. Válogatta Gál István. Bp. 1977. 36—37. (Babits kiemelése)

már idézett *A jóság dalában*), a szerelem mint az énből való kilépés, társra találás költői képeként:

Ó, szabadság Rése, első Ablak, melyen az önzés elhagyja magát
mint egy rabságot! Első Szál, mely a vak falon vájva fogózik át
lélek és lélek közt...

Tágabb érvényű mondandó 1918-tól kezdve sűrítődik a motívumba. Kezdetben a magányosság békéjét, a csönd és tétlenség dicséretét szólaltatja meg. „Korán ébredtem. Ablakom még /ki nem nyitotta a szemét,/ s a Csönd nem hagyta abba a zenét” — kezdi *Korán ébredtem* c. versét. Mihelyt fény ömlik be egy kis résen, a nyugalomba zavart hoz: „Alálebegnek a fogsárol / ruháim mint kísértetek, / kísértetei nappali-magamban / a rabnak, rútnek, gondolattalannak, / amaz ügyetlen öklözőnek...” A nappalra, a *tette* utaló képek mind riasztóak, a szelíd szemlélődés és álmodozás helyét eszményíti: „Ölelj, ölelj, ó ne eressz még, / ágyam...”

A motívumnak ez a szólama még erősebben és tisztábban csendül fel *Szálló nap után* c. versében (1919). A világ elől elrejtő „függönyös angyal” védőszárnyaira vágyik, a „régii pamlagú hús szobákra”,

hol védve susog
a függöny; így susog: „Én az ablak
hű őre vagyok
és kitekinteni sohase hagylak,
pillét se hagyok
ideszállni a külső zajból hozzád,
mert vám vagyok én,
s e csöpp szoba messze csendes ország
a vágy fenekén:
majd okosan itten megbú lelked
(szökött katona)
és e szoba lesz majd szőnyeg-kerted,
párnák vadona.
Künn zúghat azóta az örült bóra,
hányódhat a tó:
itt nézd, a hús falon ór az óra,
áll a mutató,
a percek ostoba guillotinja,
s a perc fenekén,
hova nem hat a század szörnyű kínja,
elrejtelek én...”

1920 tavaszán *Reggel* c. versében újból megismétli a *Korán ébredtem* gondolatait: „Ottkünn a tavasznak napja ég. / Jaj, nem tudok én fölkelni még! / Lelkemben zsibad a gyöngye vágy / bús testemet marasztja az ágy. / ...A tavasz fénye ma oly sivár. / Miért keljek föl újra? Mi vár? / Kocsizörgés jó az ablakon. / Lovak zaja rúgja homlokom —”. Egy nagyon lényeges új momentummal azonban bővül a versvilág, a „Köröttem fájó haza, beteg nép” felismerésével, s ennek a tudatnak egyre jobban mardosó fájdalma nem engedi meg az elrejtőzést a század szörnyű kínja előtt. 1920 végén a *Csillagokig!* c. költeményben jelentkezik a hangváltás, a függöny sem akadály itt, rés nyílik rajta, s a motívumnak a külső végtelenbe tekintő, közösségi érzületű szólama lesz az uralkodó:

Ó, szomorú téli sötét, te szennyes fekete bársony!
Örülök annak a kis résznek a függönyömon,
mert rajta a végtelen Terek mélyébe látni,
csillagokig!

— — — — —
Gyűlöljön aki rossz! S szeressen a jó! Mert nem nézek én mást ezután
csak testvértüzek lobogását, nem hallok én mást ezután
csak testvéreletek ritmusát tér meg idő
fenéktelen mélyeiből!

Kardos Pál írja monográfiájában erről a versről: „A *Csillagokig!* egyik első példája annak a Babits költészetében később egyre jobban eluralkodó sajátságának, hogy a költő valamely köznapis jelenségből kiindulva emelkedik eszmei mondani-valóig. Itt a kiindulópont kettős: a költő éjszaka kilát a sötét szobából a függöny résén a »csillagokig«, és a szomszéd szobából hallja alvó családtagjainak a lélegzését. Mindkét mozzanatnak mindjárt filozófiai jelentést ad: a függöny résén »a végtelen Terek mélyébe látni«, a »kedves életek léleklézése« pedig az »Élet örök ritmusa.« Az egyik gondolat megszólalt már a *Játékfilozófia* első mondatában is: »A legkisebb ablakon át, mely a szabadba nyílt, végtelenig látni.« A másikat bergsoni szellemben fejti tovább Babits: »...ó, ti / meleg Erők titkos munkája, kik jöttök az Idő / fenéktelen mélyeiből!« Mindkét továbbvitel szimbolikus jelentésű.”¹⁸

A köznapis jelenségből kiinduló s innét eszmei általánosításig emelkedő vers-építkezés, költői módszer szorosan összefügg az *ablak*-motívum elterjedésével is, hiszen ebben legtöbbször együtt szerepel a dologi és az eszmei elem, az empirikus látvány indítja el a mélyebb mondandóhoz jutó gondolatsort. A motívum különösen a húszas években fordul elő gyakran Babitsnál. Adódik ez magánéleti helyzetének megváltozásából, házasságából is, mert ezze! a szoba mint családi fészék új jelentésűvé lett Babits életében, de összefügg csalódottságával, üldöztetésével is, hiszen a családi otthonosság és a társadalmi otthontalanság érzetének kontrasztja ezekben az években különösen éles. 1923 végén *Józsanság* c. verséből éppen ez csendül ki:

Jer vissza, lelkem, nem való tehozzád
a bizonytalan ösvény messze hosszát
bódulva bolygani!

Elég volt járni, elég volt keresni,
kétoldalt lándsás kapukon belesni,
záporral csorgani.

Száraz tetőnk alá ma behúzódba
az ablakon berémlő vert bozótba
új bajra ki ne szökj...

Lélek les ott künn lelket, mint a kobra,
s a gyűlölségek száz Medúza-szobra
mered a lomb között.

¹⁸ KARDOS Pál: Babits Mihály. Bp. 1972. 282—283. l. — Az 1911-es *Játékfilozófia* első mondata után egyébként így folytatódik a szöveg: „A világ összefügg és akármiről van szó, mindenről szó van.

Egyszer előadást kellett tartanom *Az esztétika helyéről a filozófiában*. Magas toronyba kellett hágnom, kinéztem a toronyablakon: elémtárult egy táj, jól ismertem; gyermekkorom óta ebben élt és játszott szellemem. Öröm volt ily magasból végigtekinteni. Más ablakot is választhattam volna: minden ablakból ezt a tájat látom. De ebből az ablakból kitűnően látni: hadd vezetem az olvasót ehhez az ablakhoz.” Babits Mihály: *Játékfilozófia*. = Gondolat és írás. Bp. 1922. 81.

Így ijeszti s biztatja magát, hogy vágya és láza ne ragadja el messze, csak az alvó kedvesig.

A kötetben mindjárt utána következő költemény, *A harmadik emeleten* rögtön az ablakon látható természeti, pontosabban időjárási látvánnyal indít, a mindent belepó köddel, amikor csak a belső fény és otthonosság világít:

Óh micsoda reggel! Szemem semmit se lát
a négyszögű ablak szürke tábláin át.

Ölomlemezekkel
vannak beszögezve; s azt hiszem, talán itt
csak vidám kedélyed világa világít —
óh micsoda reggel!

A versmenet aztán látszólag a minden külső hatástól elforduló családi idill életvitelének dicséretét zengi, mert „Jó így lakni, édes, magoson, magoson / mikor ragyog a kék, tavaszon, tavaszon”, s akkor is csak a szépséget, a kékben suhanó fecskéket hajlandók meglátni a külvilágból; de még jobb a szürke, ködös tél, „mikor nincs más világ, csupán az emberé, / akkor még jobb, édes, ki se látni belé / s lenn tudni azt mélyen.” Az utolsó versszak azonban már egyáltalán nem idilli bezárkózásról és édeni összebúvárról ad hírt, hanem arról a nagy próbáról, hogy ebben a rontó időben tisztának őrizték meg magukat:

Ez a mi nagy próbánk: kínjait érezni
s köztük ős, szent, vidám magvakat őrizni
— simítsd hozzám orcád! —
Látod, hősen, tisztán, s boldogan maradtunk,
előttünk köd, mögöttünk köd, és alattunk
egy elsüllyedt ország

A Borús nap; de kezd már kiderülni a címével is jelzi, hogy az előzőhöz képest megváltozott vershelyzetről és érzésállapotról van szó. A közvetlen tárgy itt is az időjárás és a természet, de már nem a tartós tél, hanem az időlegesen elborult nyár; a meghitt benső, a szoba és a külső élet összevetése is hiányzik, a tekintet végig a kinti világot fürkészi, a gondolatot is csak az érdekli, egyedül az tudja lekötni, hogy ott *kint* majd jobb lesz, más lesz minden, mint most van:

Veranda. Zord nyár. Borzas fák a réveteg
függönyön át... Mit csóváljátok fejeteket
mogorva fák?

Holnapra újra szép idő lesz. Akkor én
közétek állok... Várjatok, izgága vén
tépett királyok!

Palotátok lámpása meggyúllad megint.
Fényben álltok, és fejeteken meg sem ing
koronátok.

Vigyázz, virág: el ne szórd könnyű keszkenőd
a szélbe kint; — hogy holnap kedvesem előtt
szép légy megint!

Kedvesem halod? künn egy kis madárka szól.
Ő okosabb! ő nem rosszkedvű, tudja jól,
hogyan jó a nap.

A „Vigyázz, virág!” óvó intésének, a megőrzés próbájának reménnyel párosult hite ez (ami legtisztábban és legművészebben *A gazda bekeríti házát* c. versében kap hangot, sokban emlékeztetve Ady *Mag hó alatt* c. költeményére), de úgy, hogy nemcsak a vállalás őszinte vágya van benne a sorokban, hanem egyúttal a kívülállás-szemlélődés pozíciója is, a félelem a „kinti szélről” s az „akkor én közetek állok” viharmúlta biztonságakarása. A döntő mégis a kivágyódás, az eleven élet utáni sóvárgás, ami itt megint a köznapi jelenségtől elinduló „szimbolikus jelentésű továbbvitel” költői módszerével emeli fel a közönséges természeti látványt, megfigyelést az általánosabb társadalmi síkra. Ezekről az évektől kezdve¹⁹ nincsen olyan verse Babitsnak, amely valamilyen formában ne volna halkabb-erősebb vallomás a humánumból, az emberség vágyáról. A kötetben a *Borús napot követő*, szintén 1923-beli *Ablaknégyyszög* nagyon áttételesen ugyan, de újból a kivágyódásról szól, a kifelé vezető utakat, a társakra találás lehetőségeit keresi annak ellenére, hogy a vers a benső meghittség harmóniáját is tartalmazza:

Az ablaknégyyszögön zöld falomb hajlik át;
alatta léckapu és keskeny kerti út,
amely egy idegen telek szívébe fut
a felső sarkig, és elveszti ott magát
szemünkből: ennyi csak szobánkból a világ.

A hűvös leírás után azonban most is csak a külső világ izgatja, a közömbösnek tetsző tájékozódási óhaj úgy oldódik fel, hogy „halk vágyuk” csendesen kifelé, az idegen telek felé vonz, a mások élete felé.

A *Pesti éj* (1924) c. vers újabb, de már sokkal zaklatottabb és szenvedélyesebb vallomás az „Élet ritmusa”, a mindent befogadás és a minden szenvedővel való azonosulás mellett:

Én így szeretem ezt spaléta nélkül,
mikor keresztet vet reám az ablak
keresztlécével, és a hold bekékül
szobámba, jaj!...

Az éjszaka az önvizsgálat ideje, a zavartalan mérlegkészítésé, amikor a lélek legmélyebb panaszra bír fel — „Végzetlen sötétség! állati / egyedültség!” —, és legnagyobb vágya tör elő szinte kétségbeesett kiáltásként:

Minden bűnöm
oldódjon az Életbe! Hulljon, hulljon
kereszt ágyamra, lúg szívemre! Szűnjön
külön életem kicsi kínja! Múljon
a Minden-Élő kínjaiba!

A dúltságot, a kavargó érzésvilágot nemcsak a felkiáltójelek, hanem az áthajlások sorozata is jelzi, amit Babits más verseiben is művészién használ fel a megbolygatottság kifejezésére.²⁰ Ezt teszi *A sziget nem elég magas* (1924) c. versében is.

¹⁹ A most vizsgált versek — *Józanság*, *Ablaknégyyszög*, *Borús nap*... — mind 1923-ban jelentek meg, *A harmadik emelet* pedig 1921—24 közé helyezi az említett Babits-kiadás.

²⁰ Lásd pl. *Hűvét előtt* c. költeményét, amelyben az áthajlások száma meghaladja a huszat.

„Légy sziget!” — olvashattuk korábban magatartása irányítójának szánt jelszavát, s most ennek az útnak követhetetlenségét vallja be (már a cím is erről árulkodik), az ablak-metaphora képével indítva a verset:

Arcom olyan borus (így mondod), mint szomorú ablak
érdes üvegből, mely nem a napsugarat veri vissza,
sőt a sötét szoba vak búját pingálja a fénybe
ünneprontóként.

A következő sorokban visszatér a régi módszer, szembesítődik a benti otthonosság, boldogság és a kinti rémes világ, amelynek éppen a szörnyűsége, embertelensége nem engedi őt elbújni előle:

Házam a napban
énekel, és szerelem vet fátyolt kandi szemeknek
pitvara oszlopain. De az én arcom borus. Óh, tán
érezem: csak sziget ez! Tán távoli tengerek adáz
sója zavarja ízét a virágillatnak. Előttem
sanda jövő, körülöttem népek nyomora, tikkadt
gyűlöletek hálója, önös kormányok öröklő
versenye, vér vér, vér...

Ártér a világ, ártér Magyarország
véres iszappal.

Az erkölcsi komolyság, a felelősség, a valóságvállalás és a küzdelemre való elszántság szava tölti be a verset a továbbiakban is, az áthajlások mellett a végén már a felkiáltójeleket is halmozva:

Az Ember
ünnepe távol még. Ki pihenhet célja előtt? S hány
megfeszülés kell még a jövő Atlantiszig! Én sem
nyughatom (óh, babonás szív!) öröm közt bár! A jelen kincs
mint a jó levegő, nem elég soha! Többet, örökké
többet, amíg élünk! A sziget nem elég magas...

A *Halavány téli rajz* (1925—26) már sokkal halkabb szavakkal szól, mintha a költő félne megzavarni a téli idill csöndességét és hópelyhes puhaságát, de a látvány jellemző módon itt is a „rokon szív” és az embereket összekötő jóság reményéhez és dicséretéhez vezet el:

Milyen fehér csöndesség ez!
Messze házunk télben ül.
Gyere az ablakhoz, édes!
Csókolj meg és nézz körül!
Süt a nap, elállt a hó már,
mégis pelyhek hullanak:
puhán, halkán, pehelymód száll
pillanat és pillanat.

Milyen furcsa füstünk árnya
a tulsó tető haván:
mintha távol emlék szállna
rokon szívbe tétován.
Ki gondolhat ránk e csöndben,
míg körülvattáz a hó?
Titkos lánc nyúl át a földön
összekötve aki jó.

Ketten, messze, az ég alatt (1927) c. versében amiatti fájdalmát panaszoja el, hogy úgy érzi, annak ellenére, hogy ablaka mindig nyitva, a közelit jobban isszák szemei, mint ahogy a távoli nagy és szép üzenetekre figyel, ezért üres az élete:

Meddig kacag még kitárt ablakunk,
mint messze tenger
az örvény-fogta szerencsétlen ember
vergődésén? E csöpp forgóban rab vagyunk.

Óh kedvesem! fölöttünk csillagok
kerengnek, kikre nem figyelünk.
És hangok hívnak: gyerünk!
Millió testvér várja a rabot.

A motívum időben legutolsó előfordulása egy 1932-ben elmondott beszédében található (*A Nyugat régen és most*): „A kultúra is — a híres európai kultúra — más, mint volt. Mi öregebbek kiváltképpen érezzük ezt. Mi még a végéhez érkeztünk egy hatalmas tündöklésnek; annak a végsőt ízzó nagy századnak, ami a XIX. volt: szemünk még káprázik, nem szokja meg a sűrűdő homályt. Különös homály, mert nincs-e elég új fény? ezer hangos fény? de mind csak egy-egy körig hat el, s minden fény mellett is sötét van, mint a kivilágított temetőben. Tornyunk nem véd többé — a büszke szép elefántesonttorony — s nem tudtuk azt megvédeni mi sem. Ablakait bezúzta a vihar: minden szél hajunkba kap, s csupaszra cibálja mellünket.”²¹ Ugyanilyen értelemben szerepelt már a motívum egyik versében is, az 1925-ös *Kanizsai Dorottyában*:

Kopaszon maradtunk fosztott termeinkben.
Tört ablakunkon át befütyül a sok szél
úgy, hogy meg sem értjük egymást.

Az *ablak*-motívum eltűnése a harmincas évek elején nem azzal magyarázható, hogy megszűnt elevennek lenni Babits gondolatvilágában az a témakör, amelynek megjelenítője volt. Sokkal inkább arról van szó, hogy helyét és szerepét ekkor átveszik más, vele érintkező rokonmotívumok, amelyek részben már vele egyidejűleg is megvoltak lírájában, részben éppen a harmincas években bontakoztak ki. Közülük a legfontosabbak: a fal-motívum, a hegy-motívum, a kert-motívum és a barlang-motívum. Kimerítő tárgyalásukra itt nincs mód, csupán annak érzékeltetésére említünk mindegyikre egy-egy példát, hogy látható legyen: ezek is pontosan ugyanazt a tartalmat testesítik meg, mint előzőleg az *ablak*-motívum.

Mindegyik már belső természeténél fogva alkalmas az ambivalencia kifejezésére. „A fal véd; de zár is” — írja Babits *Örökké ég a felhők mögött* c. vallomásában.

²¹ BABITS Mihály: Arcképek és tanulmányok. 113—114. l.

A bezárkózás és kitörés dilemmáját, a „Bűvös körömből nincsen mód kitörnem” birkózását jeleníti meg a motívum pl. *Téli barlang* (1929) c. versében is:

Szállni, de hova? az egész föld nagyon kicsi már,
s ha a csillagokba röpnénk, az is mindegy már:
magunkkal hordjuk mindenütt a falat, mely bezár.

A hegy, a hegytető szintén magában rejt a kettősség lehetőségét, éppúgy alkalmas a menekülő fölemelkedés megszólaltatására, mint a nagy távlatok befogadására. A *Verses napló* (1932) egyik részlete ugyanazt mondja ki, mint a *Pesti éj*, vagy *A szívet nem elég magas*:

Valahol lehült a levegő hirtelen
s mert egyetlen életbe kötve e földön száz távoli táj,
ami egyik oldalon történt, az a másik tájon is fáj.

Elbúvok a forró nyárban, egy kis hegyen búvok el én,
de búhatnék vad preríken, vagy rejtek völgyek ölén:
a világtól nincs föld elzárva. Rám kopog, megcibál,
utánam nyújtja hideg kezét egy szomszéd éghatár.

Ez a költemény egyúttal arra is figyelmeztet, hogy az *ablak*-motívum eltűnése és mások előtérbe nyomulása azzal az egyszerű életrajzi ténnyel is összefügg, hogy ekkor már legkedvesebb tartózkodási helye Esztergom, az Előhegy. Nemcsak a hegy-motívum, hanem a kert-motívum népszerűségét is ez magyarázza. *Dzsungel-idill* (1931) c. versében ez jeleníti meg a kint és a bent világának konfliktusát:

De ma lásd, oly rémes erdő zaját hallgatom,
s ennen életem mögöttem oly vak vadon!
Éjjel is magába húz egy ingó sűrűség,
hol az ijedt álom jár és zsombékokra lép.

Jer hát, jó itt csöpp kertünkben, mely ma újra friss!
Örülj, hogy kinyílt a „másik” georgina is.

A barlang látszólag egyoldalúan az elbúvás és bezárkózás mondandójának kifejezésére alkalmas inkább, ám Babitsnál mégis szolgálni tudja a vívódás megszólaltatását, mert elrejtőzése csak időleges, erőgyűjtő jellegű, mint pl. *Levél* (1929) c. költeményében:

Ne várj tőlem semmit, távol jóbarát!
Ne lesd a poétát, tirannus világ!
Barlangba húzódott, sárkányokkal vív,
szökevénynek látszik, aki volt oly hív.

Szökevénynek látszik, lelke csupa dac,
amit tőle várnak, sohse teszi azt.
Jaj, szegény lélek, hát világ rabja légy?
Vagy saját szobroznak hitvány majma légy?

Így viszik tovább ezek a motívumok azt a tartalmat, amit előbb, a húszas években elsősorban az *ablak*-motívum hordozott. Ez a tartalom pedig Babits lírájában kulcs-jelentőségű, mert nagyon szépen közvetíti a költő mélyseges érzékenységét, felelősségtudatát, erkölcsi nagyságát és bátorságát; azt a magatartást, amelyet legjobban

Illyés Gyula szavaival jellemezhetünk: „Elzárkózni az élettől? Minden érzékszervével arra tapadt s a lét oly finom rezdüléseit igyekezett fölfogni, aminőt a legfinomabb — legmodernebb — műszerek se!... Bizonyos, a fiatal Babits nem szociális költő s nemzeti költőnek sem olyan vágású, mint Ady. Az elefántcsonttorony pompát és kényelmet, keleti szőnyeget és illatokat képzel a lakója köré. Még egy hamis kép! A fiatal Babits rosszul fülő hónapos szobákban, dideregve és soványan védi köreit. Tornya inkább a csillagvizsgálóé, a váróré, a világítótorony lakójáé.

Innen is leszólítják az események, az »ember ügyei«²².

²² ILLYÉS Gyula: Babitsról a fiataloknak. = Iránytűvel I. kötet. Bp. 1975. 192.

SUR UN LEITMOTIV DE LA POÉSIE DE BABITS

Le sujet central de la poésie de Babits est la question de la liaison entre le poète et la multitude, entre l'individu et la collectivité, et en rapport étroit par là c'est le problème de l'interprétation de la mission poétique. Au fond de l'attitude de Babits résident les dilemmes, qui l'excitent au choix entre la solitude et le dénouement raisonnable, entre l'isolement et le service de l'affaire publique.

Tout cela est non seulement caractéristique de Babits. C'est une idée maîtresse de l'époque entre les rapports du capitalisme, connue par tous les grands poètes de la période. (Par exemple Endre Ady, Gyula Juhász, Dezső Kosztolányi et Árpád Tóth.)

Babits s'est pénétré — en toute tranquillité de conscience — du problème du rapport de l'individu et de la collectivité. Il ne s'est pas contenté des solutions superficielles, c'est une grande valeur de sa poésie. Le motif « fenêtre » est la présentation poétique de sa lutte. En effet la fenêtre est l'élément du milieu matériel et quotidien, elle est apte à la réunion et à la confrontation du *dedans* et du *dehors*. Elle est une chose empirique, qui par sa situation médiatrice — sert l'explication du principe de l'évasion en dehors du monde et en même temps la reconnaissance, que le poète ne peut pas échapper aux soucis des hommes, parce qu' à travers la fenêtre leur plaintes s'entendent et leur sorts tristes se voient.

Babits trouvait — avec un sens parfait — le motif apte à la présentation de sa psychologie tumultueuse. Ce motif était fréquent dans les années 1920, par exemple dans les poèmes suivants: *Après le soleil volé, Matin, Jusqu'aux étoiles! Bon sens, Au troisième étage, Nuit de Pest, L'île n'est pas assez haute, Dessin hivernal.*

A „SZABAD-ÖTLETEK JEGYZÉKE” ÉS A KÉSEI VERSEK (JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉNEK NÉHÁNY MOTÍVUMÁHOZ)

„Vajjon arányos-e hozzám
most minden, ami
van”

1.

Nehéz feladatot vállal magára a szerző e szerény kísérlettel: József Attila kései verseinek vizsgálatával, mert e versek hosszú ideig mostohagyermekai voltak a József Attila-értelmezésnek. Pedig, mint Németh G. Béla írja a költő egy kései verstípusát vizsgálva, „e versek oly kérdésekkel néztek szembe, melyekkel szembenézni egyre égetőbb a mai gondolkodásnak... nemcsak művészi, de szemléleti tekintetben is nagyobb teljesítményt nyújtottak, mint sok agyonidézett, korra és életrajzra közvetlenül vonatkoztatható társuk.”¹ József Attila kései korszakában írott verseinek pesszimizmusa okozza, okozhatja a legnagyobb gondot, mert e pesszimizmus, más-ként megközelítve: szemléletének, lírai gondolkodásának változásai mehökkentik az olvasót, a kutatót. Arra keresünk tehát választ, hogyan juthat el a költő a harmónia, a konzonzancia világának megteremtésére törekedve egy, e törekvéseinek ellentmondó világ megfogalmazásához, azaz: mi az oka annak, hogy — néha szinte akarata ellenére — a diszharmónia, a széttörtség-, csonkaságtudat, az ijesztő magányosság, az elidegenedés formába öntése lett e korszakának költői feladata.

Szerény kísérletnek neveztük e munkát, s joggal, mert egyetlen vizsgálati szempont — József Attila költészetének néhány motívuma — alapján próbálunk választ keresni olyan fontos kérdésekre, melyeket csak teljesebb vizsgálati módszer segítségével lenne jogunk érvényes módon „vallatni”, értelmezni. Mégis — vizsgálati szempontunk korlátait látva is —, közrebocsátjuk e dolgozatot, mert úgy véljük, tanulságai talán nem lényegtelenek; mert a vizsgált motívumokat szélesebb összefüggéseikbe ágyazva, e dolgozat is hozzájárulhat a József Attila-i örökség felmutatásához, egy teljesebb, árnyaltságában-összegző portré felrajzolásához.

A Szabad-ötletek aránytalanság-térképe

„Idő: 1936. máj. 22. Péntek van. Nyolc perc múlva dél. A kávéházakban ilyenkor csökkent a forgalom... Most sovány, kiugró ádámcsutkájú, sutabajszú, komor férfi tűnik fel a színen. Hóna alatt dagadásig tömött aktatáskával. Nem néz se jobbra, se balra, végigmegy a helyiségen s hátul, a kártyázó asztalok közelében elfoglalja megszokott helyét.”² — emlékezik Németh Andor, alig több, mint két hónappal József Attila tragikus halála után. Azt a napokban, sőt órákban jelezhető³ utolsó

¹ NÉMETH G. Béla: Még, már, most. = Mű és személyiség, Magvető, 1970. 673.

² NÉMETH Andor: Kelj fel és várj [sic!] = Újság, 1938. febr. 20.

³ Vö. József Attila Összes Művei (a továbbiakban: JAÖM) IV. Akadémiai, 1967., 193.: „A 'Szabad-ötletek'-et egy vastag, fehér papírborítású füzetbe három alkalommal írta. Dátum csak egy van a füzetben a számozott 1. (tulajdonképpen 7.) lapon: 36. máj. 22.; a számozatlan 3. lapon kezdődő Foglalat datálása: vasárnap este 3/4 9-kor (tehát 1936. május 17.); majd a számozott 112. lapon: vasárnap d. u. 1/2 6-kor ottho-ittho (tehát 1936. május. 4.).”

„kísérletet” örökíti meg, melynek során József Attila már hittel-tudatosan szabadulni akart nyomasztó élményeitől, betegségétől. Arra emlékezik, hogyan, milyen állapotban ül neki s írja meg József Attila a *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* című „naplóját”: „Arca ezen a napon a szokottnál is gondterhesebb. Analízisről jön, négyre a fogorvosához kell mennie. Egy napon a fejébe vette, hogy testileg-lelkileg rendbehozatja magát és makacsul kitart szándéka mellett. De dühös indulatok fenekednek lelke mélyén, nincs megelégedve sem magával, sem az orvosaival. Azok ügyefogyottan babrálnak, rontanak rajta, holott ő teljes megújódásra áhítozik. Fogcsikorgatva, farkaskedéllyel fogyasztja el reggelijét. Aztán kinyitja a táskáját és kivesz belőle egy vadonatúj, vaskos füzetet. Olyan a formája, mint egy üres könyv. Ezt tele akarja ma írni. Most nekiül és nem kel fel addig, amíg egyenletes, nyugodt betűivel tele nem írta a százhetven üres lapot. Mint Münchhausen a mocsárból, maga akarja kirántani magát abból a poshadt, zavaros mocsárból, melyben fulladozik. Egyszerre akar leszámolni a múlttal és a jelennel. Gátlás nélkül le akarja jegyezni minden érzésrezdülését, minden átfutó gondolatát. Számot akar adni magának minden bajának miértjéről és eredetéről. Olyan őszinte akar lenni magához, mint még soha.”⁴

A *Szabad-ötletek jegyzéke* azóta nemegyszer lett irodalomtörténészek és ideggyógyászok közötti vita tárgyává. Maga Németh Andor indította el — akaratlanul is — az egyik vitát, amikor visszaemlékezéseinek második közlésében megállapította, hogy a *Szabad-ötletek jegyzéke* tulajdonképpen egy napló, melyet akkor írt a költő, amikor Gyömrői Edit volt a pszichoanalitikusa. Németh Andor feltételezte, hogy a „naplót” a költő egyenesen orvosa tanácsára írta, „aki arra számított, hogy a szerencsétlen megkönnyebbül majd, ha kiveti magából, ha kifejezi, ha írásban fekteti le s ezzel tárgyiasítja és tárgyilagossítja indulatait.”⁵ Gyertyán Ervin már kézzelfogható tényként kezeli a Németh Andor által a „naplóról” közölteket, mely, mint írja: „pszichoterápiai módszer, amelyhez az analitikus, József Attila akkori orvosa, Gyömrői Edith tanácsára azért folyamodott, hogy a szabad asszociációk segítségével megkíséreljen ezzel a kiírással könnyíteni állapotán.”⁶

A költő akkori orvosa nem ilyen értelemben nyilatkozott. Vezér Erzsébet 1971-ben meginterjúvolta Londonban Gyömrői Edit orvosnőt, aki arra a kérdésre, hogy ő íratta-e tele a *Fehér füzetet* a költővel — tagadó választ adott: „Nemcsak hogy nem én íratam, de nem is tudtam róla, soha nem is láttam. Én nem tudom, hogy más pszichoterápiákat csinálják-e, én soha nem csinálom. Ha én dolgozom egy beteggel, akkor nem azt akarom tudni, amit ő tud és tudva gondol, hanem amit nem akar tudni. És akkor én arra figyelek, hogy mi jön keresztül a sorok között. Tehát nem bátorítom arra, hogy megkomponálja a gondolatait. Írni pedig nem lehet úgy, hogy az ember nem fogalmaz.”⁷

A perdöntő interjút, Gyömrői szavait bizonyítékként kezelve⁸, számunkra a tudatosság, József Attila tudatossága — melynek eredményeként a *Szabad-ötletek* megszületett — a legfontosabb. Sajnálatos, hogy irodalomtörténet-írásunk a „napló” elemzését egyelőre nem végezheti el, mert a *Szabad-ötletek* „a költő asszociációinak, ötleteinek, időnként — betegsége jeleként — kényszerképzeteinek is laza füzére.

⁴ NÉMETH Andor: uo.

⁵ NÉMETH Andor: József Attila élete és kora. = Csillag, 1948. július. 33.

⁶ GYERTYÁN Ervin: Egy új József Attila-vers? = Élet és irodalom, 1972. júl. 1. 9.

⁷ VEZÉR Erzsébet: Ismeretlen József Attila-kéziratok. = Irodalomtörténet, 1971. júl. 17. 29. sz. 9.

⁸ Bizonyítékként kezeli és felhívja rá Gyertyán Ervin figyelmét Tasi József is. — Vö. TASI József: Még egyszer a Szabad-ötletekről. = Élet és irodalom, 1972. júl. 22. 30. sz. 2.

Legnagyobb része így csak kórlelet értékű, egyes vonatkozásai miatt a nyilvánosság elé nem tartozó.⁹ A Kritikai Kiadás¹⁰ is csak a korábbi közlők — Németh Andor¹¹, József Jolán¹² — által válogatott részleteket hozza. A teljes anyag nem hozzáférhető, a kutatóknak is csak szűk köre ismeri és „elemzi” mégis — a nem publikálható részleteket továbbra sem idézve. Ennek ellenére a teljes anyagra vonatkozó vélemények újabb vitát szültek. Első közlésében már Németh Andor is felhívta olvasói figyelmét arra a tudatosságra, melyről szoltunk. „Kísérteties iromány ez — írja —, a legdöbbenetesebb vallomás talán, amit ember valaha papírra vetett. A füzetet gondosan rejtegette környezete elől. De nyilván emberi dokumentumnak szánta, mert lett volna alkalma és ideje megsemmisíteni.”¹³ Hogy másokra is gondolt a költő: későbbi olvasóira, azt a *Fehér füzet* írásmódját vizsgálva bizonyítja: „Kézvonásai is arra vallanak, hogy gondolt másokra, amikor papírra vetette vallomásait. Határozott, majdnem kalligrafikus betűkkel, széles sorközökkel írt, olyan aprólékos gondnal, mintha meg akarná könnyíteni majdani tanulmányozójának munkáját.”¹⁴

Németh Andor nem nevezi ugyan költői alkotásnak, műalkotásnak e József Attila-anyagot, de „emberi dokumentum”-nak tekinti, s ebből mindenesetre azt kiolvashatjuk, hogy az egész életmű szempontjából lényegesnek tekinti. Vitát említettünk, s joggal. Bori Imre a szürrealizmusról szólva, több nyugat-európai példa mellett József Attilára is hivatkozik. A *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésbent* a szürrealizmus egyik dokumentumaként kezeli, s következésképpen, mint irodalmi szöveget, mint műalkotást vizsgálja.¹⁵

Gyertyán Ervin is hivatkozik a szürrealizmusra s annak szabad-asszociációs módszerére, de tagadja, cáfolja, hogy a napló műalkotásnak, versnek lenne tekinthető: „...bár a szürrealizmus nem egy esztétikai hitvallása éppen a szabad asszociációban — az écriture automatiqueban — látja a modern költészet egyetlen hiteles forrását és formáját, József Attila ezt az álláspontot még a szürrealizmustól leginkább megérintett korszakában sem tudja elfogadni. Ő maga tehát aligha tekintette versnek ezt az írását. Különben felvette volna valamelyik kötetébe.”¹⁶

⁹ JAÖM. IV. 194.

¹⁰ Uo.

¹¹ NÉMETH Andor: Kelj fel és várj [sic!]. ih.; és NÉMETH Andor: József Attila élete és kora, ih. 32—3.

¹² JÓZSEF Jolán: József Attila élete. Cserépfalvi, 1940. 161—4.

¹³ NÉMETH Andor: József Attila élete és kora. ih.

¹⁴ Uo.

¹⁵ BORI Imre ezt a következőkkel bizonyítja: „A Szabad-ötletek kézírata viszont arról tanúskodik, hogy a költő megmunkálásakor az utókorra is gondolt, s hogy alapjában véve irodalmi szövegként kezelte: címmel látta el, s mert nem semmisítette meg, művészi ambícióinak szellemében közeledett hozzá. Nincs okunk tehát, hogy ne irodalmi szövegként, műalkotásként értelmezzük... egy ilyen mű lehetősége több, mint egy évtizede kísértett már József Attila költészetében, szinte az első mama-vers óta, a harmincas években pedig a mű megszületésének a lehetősége is megsokszorozódott: a versek egész csokrában szólnak meg azok a problémák, amelyeket a Szabad-ötletek tár majd fel, megsokasodnak az életvallomások versben és prózában egyaránt, s tudatosodnak benne traumáinak nemcsak társadalmi, hanem magánemberi, létsorsbeli vonatkozásai is... A szürrealista asszociációs munka gazdag tárháza és példatára ez a József Attila-szöveg, s ebben nemcsak életrajznak sötéttségben, az emlékezet titkos rekeszeiben megbúvó tényei kerültek felszínre, hanem költőiségének mechanizmusa is megmutatta magát. Alkotó műhelyének vizsgálata, töredékeivel és rögtönzéseivel egyetemben költészetének mélyebb rétegeit is megvilágíthatja — bizonyítva, hogy József Attila költőiségének mélyén a szürrealizmus, mint világkép és mint költői technika, képteremtő elv vitathatatlanul és termékenyen volt jelen, s hogy életműve a szürrealizmus nélkül nem jöhetett volna létre.” — Vö. BORI Imre: A szürrealizmus ideje. = A magyar irodalmi avantgarde. II. Fórum. Újvidék, 1970. 124—7.

¹⁶ GYERTYÁN Ervin: i. m.

A vitát nehéz lenne eldönteni. Hogy nem vette fel „valamelyik kötetébe”, ez még nem bizonyíték, hiszen azután hogy a *Szabad-ötletek*et megírja, már csak egy kötet jelenik meg s nem is sokkal később: 1936 decemberében a *Nagyon fáj!*

Hogy versnek szánta-e József Attila a *Szabad-ötletek*et, nem tudjuk, eligazodni e kérdésben a kortársi emlékezések sem segítenek már. Hogy vers-e, azt már az irodalomtörténet-írásnak lesz feladata eldönteni! Egy bizonyos: a József Attila-életműnek olyan „emberi dokumentuma”, melynek vizsgálata, ismerete sokban segítségünkre lehet: „magyarázatul” szolgálhat az életmű mind teljesebb feltárásához, fogódzót is jelenthet e korszakában írott verseihez. S éppen azért, mert a gyógyulást ettől is várta József Attila, mert hitt abban, hogy ha őszintén leírja minden sérelmét, problémáját, ez segíthet; nem lehet közömbös számunkra, hogy melyek azok a kérdések, problémák, sérelmek, amelyek — „naplójából” visszakövetkeztetve — 1936-ban gondolkodását, érzelmi életét befolyásolták-meghatározták. Tudatossága: az, hogy nem csak orvosaiban akart bízni, hanem saját magában is, sőt saját magában elsősorban, még nem jelentheti azt, hogy versként kezelte, amit írt — ez bizonyos. De: hogy ennyire tudott és akart hinni a szó erejében, ez azt mutatja, hogy költőként írta, amit írt: a *Szabad-ötletek jegyzékét*, mert csak költő hihet ilyen hittel és akarással a leírt szó erejében! Mint Németh Andor írja a „naplóját” író József Attiláról: „...azt hitte, hogy a papírra szögezve megdermednek a kísértetek, mint a halálfejes lepkék az üveg alatt.”¹⁷ S ha a „naplót” nem is tekintjük versnek, jól tudjuk, hogy alig pár hónappal később — mikor egy ideje hitte is már, hogy meggyógyult — újra megelevenednek gyötrő komplexusai — immáron versebe szedve, művészi formába öntve, hiszen kései verseinek élményanyaga hasonló a naplóéhoz.

A *Szabad-ötletek jegyzékének* az élményanyagát azonosítani nehéz, hiszen keveredik benne a valóság a fantáziával, a megtörtént a meg-nem-történttel, az óhajtott a másként megvalósulttal, a felnőttkor a gyermekkorral, a boldogság a boldogtalansággal. Már az első sorok¹⁸ jelzik megírásuk okát és magyarázatát:

„Az a szerencsétlen,
aki ezeket írta mér-
hetetlenül áhitozik sze-
retetre, hogy a szeretet
vissza tartsa őt oly,
dolgok elkövetésétől,
melyeket fél megtenni.

Szeretethiánya, önnönmagától, szándékaitól, vélt tetteitől való félelme kísértik. Aztán emlékképeit — a tudat alól föl-föltörő vélt vagy tényleges élményeket, mint énjének, meg nem értett belső világának magyarázatát — írja:

Őt olyasmiért verték, amit
soha nem tett volna,
ha szerették volna. Ő az
a gyermek, akit nem szeret-
tek s akit ezen kívül azért
verték, mert nem tudták
elviselni azt, hogy
nem szeretik...

¹⁷ NÉMETH Andor: Kelj fel és várj. ih.

¹⁸ Az idézetek sorrendje és a közlés módja megegyezik a Kritikai Kiadás szövegével, annak sorrendjével. — Vö. JAÖM. IV. 28—34.

Egy nem hozzá, nem énjéhez igazodó, egy számára *aránytalannak* tűnő világ képe bontakozik ki soraiban.

A »hal« szótól az anya megidézéséig vezet a tudatalatti gondolatok útja:

hal
meghal
meghallgat
hallga, csak hallga
.....
.....
megszólal a halott anya
megütötted magad, fiam?

A »kár« szótól egészen a magány, a fájdalmas egyedültség jelzéséig jut el:

kár
rák
rokka
rokkant
rokkantak illetménye
a te anyád nem hadiöz-
veg
özv. József Áronné
özv. József Attila
sose lesz tele a füzet
dobd a sutba égesd el

borzasztó, hogy az ember
egyedül van
borzasztó, hogy van tudata
csak azért van egyedül
vagy csak azt hiszi,
hogy egyedül van...

Újra és újra visszatérnek a gyermekkori valós és fiktív „élmények”, hogy megalázottságát, kiszolgáltatottságát jelezzék:

én lementem volna a
boltba, ha a mama
nem küldte volna
vissza oly sokszor,
amit hoztam, ez na-
gyon megalázó volt
.....
meg az is oly megalázó
volt, hogy én vigyek le
egy tyúkot legelni a
térre és a többi fiúk
röhögjenek ki
és megalázó volt a men-
helyi szalmakalap is
.....

a kalapot kicsipkéztem
nagyon megverték, én nem
tudtam mást hazudni,
minthogy nem én csip-
kéztem ki

S aztán egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy itt egy belső aránytalanság-, hiábavalóság-
érzettel küszködik a költő:

én egész életemben hiába
törekedtem, hiába voltam
jó, hiába voltam rossz
talán csak azért sze-
rettem a mamát, mert
ennem adott, volt
hova hazamennem

Hogy arányosság és aránytalanság ütköznek itt meg egymással, arra már a publikál-
ható részletek is engednek következtetni:

de szégyeltem [!] volna már
olyan nagyon sokat enni,
amennyit szerettem volna
.....
én másoktól tanultam
szégyelni [!] magamat
.....
sietni kellett volna, de
istenem mért siettem
volna

Az anya-komplexus gyakori fölidézése is ezt az aránytalanságot tükrözi: a meg nem
értettséget, a dolgok meg nem értését:

de kár hogy édesanyám
beteg volt
.....
talán most vagyok oly
elhagyatott, mint
akkor
.....
13 éves korom óta csak
álörömeim voltak
csak azért „örültem”, hogy
ne hőköljenek vissza
tőlem az emberek, — mihez
is fogtak volna velem:
ugy lettek volna velem,
mint én a mamával,
amikor a klinikán fe-
küdt csontig lesóványodva
nem ettem meg az ételt, ami

ott volt kihűlve az
éjjeli szekrényén

.....
talán ettem belőle mégis és
azért köpködök

Másutt már önnönmagát is tagadva látja: nem-létezőnek és mégis-létezőnek:

mindegy itt vagyok
és nem vagyok, csak mások
látnak

Önvizsgálata is aránytalannak mutatja én és világ viszonyát, az én reakcióit a világ,
az ént körülvevő társakban róla kialakult képre:

mert tudom, hogy azt
szeretik, akinek mu-
tatom magamat és nem en-
gemet

.....
a verseim nem én vagyok:
az vagyok én, amit itt
irok

.....
mutatnom kell, hogy
valaki vagyok

S a költészetről, költőkről is úgy vall, hogy minden aránytalannak, fölöslegesnek,
„öncsalásnak” tetszik:

jönnek egymásután a
kéziratokkal az örül-
tek — minek irnak
az öncsalás, szél-
hámosság
talán olyan, mint for-
gót csinálni

Egy helyütt pedig verbálisan is ott leljük soraiban a magyarázatát e képzeteknek.
A felnőtt férfi megidézi a gyerekkort, verésélményeit:

talán csak azért várok
többet a szerelemtől,
mint amennyit ka-
pok tőle, mert vertek,
mert azt akarták,
dolgozzak és nem en-
gedtek játszani

hogy a játék hiányától eljusson az aránytalanság megfogalmazásához:

Öcsödön rossz volt
kellett volna két kis ló,
... ..kis eke
kis ház, kis kutya, kis csikó,

kis kasza, kis buza —
minden arányosan hoz-
zám, mint ahogy min-
den arányos volt a ne-
velőapámhoz.

Nem egyszerűen a gyerekkort idéző sorok arányteremtési igényéről van itt szó. A felnőtt szól itt önnönmagáról: önnönmagát vetítve vissza a gyermeki *én*-be. Ez bizonyítható azzal is, hogy a »két kis ló« és a »kis eke« közötti kipontozott részben az eredeti szövegben a felnőtt igényeit, akaratát, kívánságát jelző »kis nő« szerepelt.¹⁹ S hogy valóban a felnőtt ember „aránytalanság-térképét” követjük nyomon e meg-
rázó dokumentumot olvasva, azt a befejező sorok kérdező viszonylata mutatja:

Vajjon arányos-e hozzám
most minden, ami
van

E pillanatban nemcsak a múlt érdekli, hanem sokkal inkább a jelen; arra kérdez rá, abban keresi a helyét. A jelent, jelenét szeretné önmagához, felnőtt-önmagához mérhetőnek, arányosnak látni. S csak a kérdőszóból, a »vajjon«-ból látjuk, hogy aránytalannak tetszik számára »minden, ami van«.

Nem versként kívántuk kezelni az életmű e dokumentumát, csupán mint térképet — térképét a hiányoknak, fájdalmaknak, a költőt gyötrő képzeteknek — használtuk, hogy ráirányítsuk a figyelmet egy szerintünk lényeges kérdésre: József Attila *aránytalanság-kép*zeteire.

Ezek az aránytalanság-képzetek azért is lényegesek, mert át- meg átszövik egész költészetét. A „napló” utolsó kérdése: »Vajjon arányos-e hozzám most minden, ami van« — különösen a közvetlenül halála előtt írt verseiben jelentkezik, azokban nyer újabb és újabb képi megfogalmazást, művészi formát.

A kései versek aránytalanság-képzetei

Nincs közöm senkihez, szavam szálló penész,
Vagyok mint a hideg világos és nehéz. —
(*Nincs közöm...*)

— panasolja fel már 1936-ban költészetének, a költői szónak a hiábavalóságát az a József Attila, aki szinte költőével sem mérhető hittel hitt a *szép szó*-ban, annak hatásában, erejében. A létezés hiábavalóságához vezet a költészet hiábavalósága: *Nincs közöm senkihez*. A társtalanság, az embernélküli magány szólal meg ezidőtájt írt verseiben:

Ha elhagysz, mint az ég alján a nap,
mit is tehetnék, hogy ne szánjanak,

¹⁹ Az eredeti kézirat hasonmása, fényképe szerepel két könyvben is s ezeken tisztán olvasható a „kis nő”. — A hasonmásokat I. GYERTYÁN Ervin: József Attila. Arcok és vallomások. Szépirodalmi, 1970. 178.; BALOGH László: József Attila. Nagy Magyar Írók. Gondolat, 1970. 133. (Mj.: amikor idézik e szöveget, ők is kipontozzák ezt a részt!)

ki fogná föl szívével énekem,
ha te sem érzed, hogy ki vagy nekem
(*Ha elhagysz...*)

— írja egyik töredékében, újra és újra jelezve, hogy *szavát, énekét* már nem fogja föl senki sem; a költő: az ember kihullt a világból. Értelmetlen, fájdalmakkal teli világot rajzol maga köré, s benne tehetetlennek, *út nélkülinek*, mindentől — legelső-sorban is: költői lényegétől — megfosztottnak látja sajátmagát:

Szólj hát, mit tegyek én, hogy szeress
ha sírva fakadok, ne neved

Mint a motor, mely már begyulladt,
de nincsen útja és nem indulhat,
olyan vagyok s ha bátrabb volnék,
értelmetlen szavakat szólnék.

(*Szólj hát...*)

S nemcsak embernélküli ez a magány, már a tárgyakat s a teremtetett képeket, emlékeket is nélkülözni kénytelen a végletes fájdalmában, kínjában kérdeve föl-fölsíkkoltó költő:

Könnyű emlékek, hová tűntetek?
Nehéz a szívem, majdnem zokogok.

Végzetesen kihullt a világból, környezete, még az általa teremtetett világ elemei sem reagálnak rá. Mindennemű reláció egyoldalúvá, válasznélkülivé, következőképpen üressé vált:

Már nem élhetek meg nélkületek,
már nem fog kézen, amit megfogok.

(*Könnyű emlékek...*)

Az őt körülvevő világ már nem mérhető hozzá, aránytalanná válik küzdelme.

Egyik legjobb korabeli kritikusa, Bálint György már 1935-ben észreveszi a tendenciát, József Attila magányát. „Legutolsó verseiben — írja — már nem találjuk a lázongó dac erős hangjait. Ezek a versek elszigetelődésről, magános keserűségről, önmagába merülésről vallanak. Lázadó dacát a költő mintha önmaga ellen fordítaná.”²⁰ Az 1934—35-ben írott verseket határkőnek látja a kritikus: „József Attila úgy látszik, eljutott önelemzése során addig az ősi határvonalig, melyen túl már nincsen semmi. Most már mintha mindent felderített és tisztázott volna termékeny magányában. Minden nagy és lelkiismeretes magábamerülésnek megújulásra kell vezetnie. Ez a megújulás ennél a nagyszerű költőnél sem maradhat el és útja csak egyfelé vezethet: vissza a világba.”²¹ S ugyanaz a Bálint György, aki 1935-ben úgy látja: lehet, kell, hogy legyen útja József Attilának „vissza a világba”, alig több, mint két évvel később meghökkenve és megrettenve veszi észre, hogy kortársa költészetének utolsó korszaka egy, a korábbinál még mélyebb magányról tesz tanúbizonyságot. A költő 1937-ben született verseiről szólva így ír: „Lassan-lassan megkezdődik az elvonulás a külső valóságtól. Jön a sértett, megsebzett befeléfordulás — de ez sem ad enyhülést. A lélek mély rétegeinek homályos rémségei versenyeznek most a külső

²⁰ BÁLINT György: József Attila versei. = Pesti Napló, 1935. jún. 29.

²¹ Uo.

világ kínzásaival. Kétféle rettenet között őrlődik immár és sikongva küzd a ráboruló sötétséggel...”²²

S valóban, József Attila már 1936-ban, — hihetetlenül racionálisan, hidegen — megpróbálja fölmérni helyzetét, s igyekszik beszámolni sajátmagának énje szét-hullásáról. A Freud tanaiban járatos költő személyiség-, én-felmérése ez, mint a *Ki-be ugrál* című verse:

Ki-be ugrál a két szemem, úgy érzem.
Ha megbolondulok, ne bántsatok.
Erős karokkal fogjatok le szépen.

— s újra és újra: magányát szólaltatja meg. Szorongva konstatálja, adja hírül felismeréseit, s mint mindig, e versében is: az énnek, a költői énnek a költészethez, a vershez való viszonyát vizsgálja. S ami a legmegdöbbentőbb ebben az iszonyú felmérésben, az az, hogy amikor már önnön költői-emberi énjének létezését is tagadni kényszerül, a kimondott szó, a fájdalmas igazságokat jelentő sorok akkor is a legmagasabbrendű művészi formát mutatják:

Gondoljátok meg: Ezen a világon
nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én,
az sincsen. Utolsó morzsáit rágom,
amíg elkészül ez a költemény...

Az ideggyógyász: Varga Ervin is hivatkozik pathográfiai tanulmányában a *Ki-be ugrál* című József Attila-versre. Varga Ervin úgy mérte fel utólag József Attila betegségének »mértékét« és »milyenségét«, hogy verseit a költőhöz hasonló betegek írásaihoz hasonlítva vizsgálta. Ha a vizsgálatnak ez a módja idegen is az irodalomtörténész-től, Varga Ervin megállapításait akkor is érdemes és szükséges figyelembe vennünk; annál is inkább, mert tanulmánya — végső következtetéseiben — nem mond ellent az irodalomtörténet versközpontú, műalkotásközpontú véleményalkotásának. A *Ki-be ugrált* idézve vizsgálja a költő gondolkodását. „1937 őszén vagyunk ekkor — írja. — Gondolkodásában, költői munkásságában nem észlelhető inkoherencia, ugyanakkor, amikor már régen megtalálták művészi helyüket a képtörédek, a bizarr hasonlatok alkotó módján. Ezek, ha sajátosan is, de mindig értelmezhetőek, ha hallatlan mértékű sűrítések, absztrakciók felbontása után is, mégis mindig művészi és értelmes célképzetek által vannak meghatározva.”²³ Éppen azt tartja kiemelendőnek, hogy betegsége azért nem hatalmasodhatott el rajta hamarabb, mert gondolkodásmódja, mindennapi költői munkája fékentartó erőként hatott: „A költői munkamód, kifejezésmód (amin nemcsak a verselés technikai, de gondolati, esztétikai szabályait is értjük) mind tökéletesre csiszolt, dinamikus stereotíp; betegségének ebben a szakaszában is fenntartják verseit, nem engedik elsüllyedni a szét-esőben levő személyiség formátlan tartalmaiba.”²⁴ Bálint György is egy különös paradoxonra hívta föl a figyelmet: „A legtöbb költő napközben többé-kevésbé józan, és csak az ihlet pillanataiban engedi át magát a mámorhoz hasonló állapotnak. József Attila élete utolsó évében már megfordítva élt: a köd-állapot vált nála csaknem mindennapivá, és az ihlet pillanatai hozták meg a rövid, de éles világosságot.”²⁵

²² BÁLINT György: A fájdalom zsenije. = Pesti Napló, 1938. júl. 17.

²³ VARGA Ervin: Pathográfiai tanulmány József Attiláról. Ideggyógyászati Szemle, 1966. júl. 7. sz. 195—204.

²⁴ Uo.

²⁵ BÁLINT György: Az értelem vértanúja. = Újság, 1939. dec. 10.

De éppen e „rövid, ...éles világosság” pillanataiban méri föl a költő a vele szemben közömbös világ elleni aránytalan küzdelmének fölösleges voltát. Hogy őrült volt-e, beteg volt-e, nem szükségszerű kérdés, s elsősorban az ideggyógyász feladata ezt vizsgálni. Az irodalomtörténet számára az alkotójától függetlenedett, objektívalódott műalkotás, a vers fontos. Bóka László is így veti föl a kérdést nem sokkal a költő halála után: „Megőrült? Nem tudom. Talán csak életében is olyan maradéktalanul művész volt, mint alkotó perceiben. Élet-ihletést kapott s egész életével felelt rá. Ha őrült volt, időtlen embereszmények voltak rögeszméi. Ha beteg volt: e gyalázat iszapjában fürdő emberiség betege volt. Amit látott, az volt a torz, az volt a szörnyű: műve ép volt és szép volt.”²⁶

Műve valóban ép volt s következetes. Befeléfordulása is tudatos, hiszen már életének egy jóval korábbi szakaszában is jelzi egy Vágó Mártának küldött levelében, hogy „ami kívül hiányzik a világból, azt az ember belül, önmagában kell megteremtse, mert máskülönbén elpusztul.”²⁷ Az 1937-es befeléfordulása azonban kegyetlen pesszimizmust sugall. Magányában fogódzót keres, de nem talál. Nincs fogódzó, nincs rend, pozitív értelemben fékentartó erő ebben a világban (*Miben hisztek..., Négykézláb másztam...*). A világ „rendje”, rendezettsége aránytalanra vált, felbomlott, s ezért válik egyre gyakoribb motívummá költészetében a „semmi”:

Én a széken, az a földön,
és a Föld a Nap alatt,
a naprendszer meg a börtön
csillagzatokkal halad,
mindenség a semmiségbe,
mint fordítva, bennem épp e
gondolat...

(*Költőnk és kora*)

„Hiába hazudozol” — írja, mert tudja, hogy nem csaphatja be önmagát: „Csak egy bizonyos itt — az, ami tévedés” (*Szürkület*). Öncsalási kísérleteinek kudarcát is hidegen méri föl, s csak az aránytalanság művészi formába öntése, képi megfogalmazása marad — mint feladat — számára:

Ez ideránt, az odahúz, mind fogdos, vartyog,
taszigál,
de észre egyikük sem veszi púpotat,
mit úgy hordok, mint őrült anya magzatát,
mellyel — azt hiszi — ősi némaságot szül vagy
tisztá úrt.

(*Szürkület*)

Az Illyés Gyulának szóló válaszversében,²⁸ *Egy költőre* címűben is — úgy méri magát költőtársához, hogy önvizsgálatot végez most is, s a költői életmű tudatos alakítása is aránytalanak tűnik számára:

²⁶ BÓKA László: József Attila életműve. (József Attila összes versei.) = Az Ország Útja, 1938. szept. 9. sz. 187—9.

²⁷ VÁGÓ Márta: Visszaemlékezés József Attilára. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1955. 2. sz. 192—7.

²⁸ Azért válaszvers, mert mint a Kritikai Kiadás írja: „Illyés Gyulának szól, válaszul a Nyugat 1937. júniusi számában megjelent Szolga című versére... Ez Fejtő Ferencnek szólt, de a nagybeteg költővel elhitették, hogy őt rágalmazza. (Illyés Gyula nyilatkozatát lásd erről: Magyar Csillag 1941. 314. és szóbeli közlése.)” — JAÖM. II. 454.

Téged szeretnek: könnyen értenek,
nem kérdezed, ha félni kell, hogy félj-e,
én túl magasra vettem egemet
s nehéz vagyok, azért süllyedtem mélyre.

A közvetlenül halála előtt írt versei azt bizonyítják, hogy „magányosan, betegen, közösségből kivaszítva, a fenyegető korban meg kellett éreznie a nagy vállalkozások szükségszerű bukását... Ekkor már nem volt kétséges előtte, hogy minden megkísérelt szerep, minden magatartás lehetetlenült számára... a lélek, az értelem végső felbomlás előtt állt.”²⁹ Az aránytalanul nagy küzdelmet fájlalja utolsó versében is:

Egyedül voltam én sokáig.
Majd eljöttek hozzám sokan.
Magad vagy, mondták: bár velük
voltam volna én boldogan.

Így éltem s voltam én hiába,
megállapíthatom magam.
Bolondot játszottak velem
s már halálom is hasztalan.

Mióta éltem, forgószélben
próbáltam állni helyemen.
Nagy nevetség, hogy nem vétettem
többet, mint vétettek nekem.

(Íme, hát meglettem...)

A végső számadás verse ez, de csak egyike a számadás-verseknek, melyek mind ugyanabban a gondolkörben mozognak. Élete, életműve disszonanciáit méri föl kegyetlen őszinteséggel ezekben a művekben (*Bukj föl az árból, Már régesrég, Gyönyörűt láttam, Tudod, hogy nincs bocsánat, Négykézláb másztam..., Talán eltűnök hirtelen*).

A *Karóval jöttél* és a *Bukj föl az árból* pedig minthacsak a gyerekkori, a gyerekkorba visszavetített aránytalanságokat erősítené fel. A két vers sorait olvasva ugyanazok a motívumok kísértenek, mint amelyeket a *Szabad-ötletek jegyzékéből* is kiolvashatunk. „Öcsödön rossz volt... Kellett volna két kis ló, kis nő, kis eke... minden arányosan hozzám...” — írta a *Szabad-ötletekben*, s ugyanez érvényesül a *Karóval jöttél* soraiban is. Ellentétei a végletekig fokozottak:

Karóval jöttél, nem virággal,
feleseltél a másvilággal,

— kezdi a verset, s hogy mennyire valóban a gyerekkorba is (!) visszavetített aránytalanságok fölerősítéséről van szó, azt bizonyítják a következő sorok:

aranyat ígértél nagy zsákkal
anyádnak és most itt csücsülsz,

mint fák tövében a bolondgomba
(így van rád, akinek van, gondja),
be vagy zárva a Hét Toronyba
és már sohasem menekülsz.

²⁹ BALOGH László: i. m. 204—5.

S hogy szó szerint is Öcsödöt idézi a vers, az kiderül abból is, hogy 1935-ben József Attila egy kéziratlapra — más egybekék mellett — ezt jegyezte föl: „Gombainénak mondtam, hogy neki küldök egy zsák aranyat.”³⁰ Azonban nemcsak az életrajzi összefüggések — a nevelőanyának tett s be nem váltott ígéret metaforikus megidézése — utalnak arra, hogy egész életét, életművét teszi oly módon számadás tárgyává — gyermek-énjének és halált megsejtő felnőtt-énjének azonosítása révén —, hogy életének és életművének aránytalanságaira mutasson rá! A vers egésze, kérdésfelvetései, a vers szerkesztése és kompozíciója is ezt mutatják. A nagy vállalkozást, vállalást, s a lemondó, kiábrándult felmérését a teljesíthetetlennek, a meg-nem-valósulásnak:

Tejfoggal kőbe mért haraptál?
Mért siettél, ha elmaradtál?
Miért nem éjszaka álmodtál?
Végre mi kellett volna, mondd?

Minden kérdés az önvád egy-egy keserű tételezése, pontja. — A számadást jelző jelentő mondatai a lírai sűrítés pillanatait mutatják, még fájdalmas igazságaikkal is:

Magadat mindig kitakartad,
sebedet mindig elvakartad,
híres vagy, hogyha ezt akartad.
S hány hét a világ? Te bolond.

Az ötödik versszakban a kérdések tovább-bontása csak fokozza a már jelzett aránytalanság-képzetek mélységét. A kérdések egymás közti konfrontálásának racionális dialektikája a tovább már nem mélyíthető kifosztottság-képzetig viszi a verset:

Szerettél? Magához ki fűzött?
Bujdokoltál? Vajjon ki űzött?
Győzd, ami volt, ha ugyan győződ,
se késed nincs, se kenyered.

A versszak utolsó soraiban már az a költő áll előttünk, aki tudatában van a mindentől, a legutolsó lehetőségtől való megfosztottságának is. „Miért hordozhatja a kép a teljes hiány jelentéstartalmát? — teszi fel a kérdést Ízes Mihály. — Nem csak azért, mert kés és kenyér együtt kellenek az étkezéshez és az azt előző, ahhoz kellő kenyérszegénységhez, de mert egyőjük is elég volna a másik megszerzéséhez: kenyérrel szerzett erővel elérhetővé válik a kés, a kés birtokosa megszerezheti a kenyeret.”³¹

A „teljes hiány” megfogalmazásának egyik verse a *Karóval jöttél*. A számadás racionalitása azonban még ennél is élesebben nyilatkozik meg egy másik versében, melyben a költő és ember számára egyaránt legfájdalmasabb érzés kap hangot: *Le vagyok győzve*. A vesztes bevallja, hogy elvesztette a csatát, kénytelen megadnia magát. Csakhogy József Attilánál a legyőzettség tudata még kegyetlenebb: nincs győztes, nincs még ellenfél sem.

Le vagyok győzve (győzelem ha van),
de nincs, akinek megadjam magam.

³⁰ Vö. SZABOLCSI Miklós: *Fiatal életek indulója*. (József Attila pályakezdése.). Akadémiai, 1963. 70.; József Jolán emlékezése szerint édesanyjának is tett ilyen ígéretet József Attila. — Vö. JÓZSEF Jolán: i. m. 36.

³¹ ÍZES Mihály: „Míg össze nem rogysz.” József Attila „Karóval jöttél” és Váci Mihály „Te bolond” című versének összehasonlító elemzése. = *Irodalomtörténet*, 1971. 954.

A legyőzetés is aránytalannak mutatkozik, hiszen hiányzik a harchoz, s a harcot befejező-záró megadáshoz a másik pólus. Egyoldalú, arányok nélküli világ ez; s a költő mindentől megfosztatott: a világbóli kihullását jelzi újra és újra:

Úgy leszakadtam minden más világról,
ahogyan lehull a gyümölcs az ágról...

Joggal merülhet fel bennünk a kérdés, hogyan jut el költőnk a „legyőzetés” bevallásáig, az aránytalanságok ilyen mélységű számbavételéig, a kifosztottság-magányosság, a „leszakadás” ilyen mélységéig? Megőrült, s betegsége már olyan mértékűvé vált, hogy nem tudott uralkodni önnön beteg énje felett — adódhatna a magától értetődő válasz. S könnyen oda juthatnánk, hogy az orvosokat hibáztatjuk,³² hogy a költőnkhez „hasonló betegekkel” szembeni vizsgálatok gyakori eredményét mondjuk ki, s megőrülését fiziológiai okokkal igyekeznénk magyarázni. Csakhogy — mint láttuk — az aránytalanságokat mutató versek kompozíciója tökéletes, a versépítkezés rendje nem szenved csorbát, rímei a korábbiakhoz hasonló sűrítettségűek, ritmusai sem mutatnak semmiféle bomlást. Mindez kizárja tehát annak lehetőségét, hogy megőrülését pusztán fiziológiai okokban keressük. S nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy „József Attilát öngyilkossága előtt, kétségkívül már az őrült diszpozíciójában Victor Hugo *Ultima verbajának* ez a sora izgatta fel végletesen: „Elpusztult az emberi értelem.”³³ Az emberi értelem pusztulásának azonban nem csak fiziológiai okai lehetnek. Egy korábbi versében írta: „Az én vezérem bensőmből vezérel!”, s ugyanott mutat rá: „...nem oly becses az irhám, / hogy érett fővel szóltanul kibírnám, / ha nem vagyok szabad!” (*Levegőt!*) Az „értelem vértanúja” volt ez a költő, aki „tökéletes verseket hagyott maga után, mint a tökéletes jellemű férfi, ki mielőtt bármi közelségbe kerülne a halállal, elrendezi elrendeznivalóit.”³⁴

2.

A kései versek aránytalanság-képzeteinek másutt kell magyarázatát találnunk! Az aránytalanság-képzetek értelmezésének szükségességét látva meg kell jegyeznünk, hogy a problematika nem csak és kizárólag a kései költészet sajátja, mégcsak nem is József Attila emberi-költői én-jéből fakadó jelenség csupán, s nem is egyedülálló!

Az aránytalanság-képzeteknek társadalomtörténeti és művelődéstörténeti, sőt megformálásuknak az irodalom immanens fejlődéséből fakadó indokoltságát is tételeznünk kell! Azaz: a József Attila-életmű ebben a relációban is értelmezhető lenne úgy, mint egy nagyobb folyamat része s annak — ha más formájú is, de — magasrendű kiteljesítése, kiteljesedése. Az aránytalanság-képzetek ilyen, az egész életműhöz, a korhoz, a modern magyar irodalom egészéhez mért vizsgálata adhatna csak teljesebb értelmezést, magyarázatot, erre azonban a szerző egyelőre nem vállalkozhat.

Most csak azt tekintjük feladatunknak, hogy megkíséreljük nyomon követni egy motívum, illetve motívumbokor genezisést, sorsát József Attila költészetében. Tesszük

³² I. mint például Németh Andor!

³³ EGRI Péter: József Attila költészetének látomás- és álomszerű mozzanatai. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1960. 260.

³⁴ SZALATNAI Rezső: József Attila. = Magyar Újság (Pozsony), 1938. júl. 10.

ezt annak reményében, hogy — bár ha csak csekély eredmény is ez — bemutatthatjuk egyetlen motívumsoron belül is azt, hogyan kísérli meg feloldani, megszüntetni aránytalanság-képzeteit a költő. Ennek bemutatására több motívum — az *apa*-, az *anya*-motívum, a *gyermek* és a *felnőtt* motívumpárja — vizsgálata is alkalmat adhat.³⁵ Jelen dolgozatunkban az említetteknél közvetlenebbül társadalmi (ugyanakkor éppoly személyes-szubjektív) *játék* motívumát vizsgáljuk, melyhez szorosan kapcsolódik az egyik legtagabb értelmű motívum: a *rend*. Ezek vizsgálata után jutunk el — szükségszerűen — az *új világ* motívumához, gondolatköréhez. Az említett motívumokat (mint ahogy az életmű egészét) a költőnek a harmóniára, a „végső szemléleti egész” létrehozására irányuló törekvése hozza létre. A motívumok valójában mégis az aránytalanná nőtt, elidegenedett világ felmérésének egy-egy vonatkozásaivá lesznek. Tehát egy motívumbokor sorsa is azt bizonyítja — véleményünk szerint —, hogy a költőnek az aránytalanság-képzeteit föloldani kívánó kísérlete kudarcra van kényszerítve.

József Attila szükségszerűen jut el az aránytalan világban törvénné vált disszonancia kényszerű megfogalmazásáig. S történik mindez úgy, hogy közben a költő lírai gondolkodásának következetessége a legkevésbé sem szenved csorbát.

„Akkor a világ kicsi lesz...”

József Attila korabeli kritikusa, Nádass József „mosolyogtató”-nak minősítette a költő „demokráciá”-ját, „ahogy hol hangyával, hol az istennel egyforma.”³⁶ Ha nem is tartjuk e jelenséget „mosolyogtató”-nak, mindenesetre azt valljuk, hogy a József Attila költészetében kialakulni látszó világnak már a 20-as évek végén láthatók e végpontjai. E világ egyik oldalán ott áll az isten (nemegyszer apa-szerepben) s a másik oldalán ott állnak a természeti világ legapróbb elemei is. Feltétlenül figyelemmel kell lennünk ezen apró elemek iránt is (ha mégoly kisszerűnek, jelentéktelennek tűnnek is), s nem csak azért, mert — véleményünk szerint — az egész életmű átlátásához, lényeges összefüggéseinek megértéséhez vihetnek közelebb bennünket, hanem azért is, mert az aránytalanság-képzeteket feloldó kísérletek egyikének eszközeiként értékelhetők.

Egy olyan világ modellje tetszik ki verseiből, melynek abszolút végpontjai (ellenpontjai): hangya (bogár) és isten úgy kerülnek egymás mellé, hogy arányossá legyenek. »Vajjon arányos-e hozzám most minden, ami van« — tette föl a kérdést önnönmagának a költő a *Szabad-ötletek*ben, s a gyerekkorra utalt vissza, a gyermek aránytalanság-érzetére. S ha a „bogár”- és a „fű”-motívumokat vesszük számba, kiderül, hogy ezek tudatosan a gyermekhez mértek, s közvetlen módon kapcsolódnak is a *gyermek*-motívumhoz. Olyan elemei, részei ezek a József Attila-i költészet mikro-világának, amelyek még beleférnek a gyermek „látómezejébe”. Nem véletlen, hogy a *Szabad-ötletek jegyzékében* is igen gyakoriak,³⁷ de ott vannak már a korai versekben

³⁵ E motívumok vizsgálatát részben elvégeztük már. — Vö. SZIGETI Lajos: A „felnőttiség” vállalása József Attila költészetében (József Attila Kosztolányi-bírálatának lírai fedezete). Acta. Univ. Szeg. Hist. Litt. XIV. Szeged, 1976.; valamint József Attila apaversei és felismerés-versei. Szegedi Bölcsészmuhely. Szeged, 1978. Az anyamotívumot feldolgozó munkám „És sok kedves nőtől próbállak összeállítani” címmel még kéziratban!

³⁶ Vö. NÁDASS József: József Attila: Nincsen apám, se anyám. = Szocializmus, 1929. máj. 8. 166—7.

³⁷ S hadd tegyük hozzá, a nem publikált részekben még gyakoribbak!

is, ahol együtt-szereplésükkel saját „kicsiségét” igazolja a költő. Szép példája ennek az *Isten* című verse:

Láttam, *Uram*, a hegyeidet
s olyan *kicsike* vagyok én.

.....
mért nem tudom hát sokkal szebben,
mint a hegyek és mint a *füvek*

.....
szívükben szép *zöld tüzek* égnek,
hogy az elfáradt *bogarak* mind hazatalálnak, ha esteledik
s te nyitott tenyérrel, térdig csobogó nyugalomban
ott állsz az útjuk végén —

Szinte csak variánsnak tűnik egy nem sokkal később született verse:

S a legmagasabb *füvek* is kinőttek már a dombon,
szívükben szép *zöld tüzek* égnek,
hogy az elfáradt *bogarak* mind hazatalálnak, ha esteledik
s az *Úr*
nyitott tenyérrel, térdig csobogó nyugalomban
ott áll az útjuk végén...

(*Csak a tenger jött el*)

Németh Andor Walt Whitman (a *Fűszálak*-kötet) hatásának tulajdonítja a „fű” gyakori előfordulását költőnknél s e hatást azzal indokolja, hogy József Attilánál — „a fű a mindenütt megtermő csoda. A megmagyarázhatatlan és mindennapi. A fű a demokrácia virága, a fű mindenkié. A gazdagoknak és szegényeknek egyformán terem. A fű különös és mégis általános.”³⁸ Hogy ezek is vonzhatták József Attilát, hogy Baudelaire után rendkívüli intenzitással vetette bele magát a költő Whitman olvasásába — életrajzába és verseibe egyaránt —, ez tény. Meg kell azonban jegyeznünk: ha abban nem is vagyunk oly biztosak, hogy József Attilánál a „fű”-motívum csak innen — Walt Whitmantól — ered, egy bizonyos: valóban új szála lehet ez is az életmű vizsgálatának, hiszen e motívum jelentéseiben rendkívül fontos és gazdag — különösen a kései verseknél. Mert ott is állandóan jelen van, sokszor egy egész vers logikáját és szerkezetét is befolyásoló módon, mint a *Jön a vihar* című versben. Ebben a csodálatos dallamú és szimbolikájú költeményben a „minden kicsi” képzetét keltő szerkezet elemeként hat. A költő szándékosan is kicsinyít, ha tetszik: arányosít mindent, mindenkit; úgy, mintha — a gyermekmondókákra vagy az ősi ráolvasásokra, varázsképekre emlékeztető módon — meg akarná védeni magát az elmúlástól, a haláltól (?).

Almaszirmok — még ép a roncs ág —
igyekeznek, hogy szállni bontsák
kis lepkeszárnyuk, — mily bolondság!
S ameddig ez a lanka nyúl,
a szegény *fűszál* lekonyul,
fél, hogy örökre alkonyul

³⁸ NÉMETH Andor: József Attila élete és kora. A szélén behajtv. Magvető, 1973. 404.

Borzongásuk a nem remélt vád —
így adnak e *kicsinyek* példát,
hogy fájdalomad szerényen éld át,
s legyen oly lágy a dallama
mintha a *fű* is hallana,
s téged is *fűnek* vallana.

A korai versekben szereplő „bogár-”motívum szintén előremutat s magyarázza a későbbi versek általánosításait.

Óh, magamban vénít az idő!
Hanyatt esett *bogár* búja ráz,
Kezem-lábam riva hadonász,
mint viharban ezer rózsátó.

— írta 1928-ban, a *Gyereksírában*, s ennek a képi visszatérésével találkozunk később a *Tűnődő*-sorozat *Vihar* című versében:

Mint *gyerek* a páncélos *bogarat*,
két ujjal megfogtam hóna alatt,
imígy morogván: Ez hát a vihar!
s *kapálódzott* kis villámaival.

A „fű” s a „bogár” gyakran jelennek meg együtt, s ahol megjelennek, látható: a költő mintegy megszelídíti a valóságot. Harmóniát, nyugodtságot árasztanak az e motívumokat sűrítő sorok: a költő ebben a világban „otthon” érzi magát. E versekről írta Féja Géza: „Idillek is csiráznak ebben a költőben... Az idill a teljes harmónia, egy hosszantartó boldog világpillanat, a test olyan teltsége, az életerők olyan szerencsés osztódása, az elrendelt formáknak olyan kiteljesedése, hogy a lét minden része, minden apró mozzanata, minden kis hajtása ennek az egyetemes harmóniának a fényét és melegét tükrözi. Az idill a végletek, végek boldog, paradicsomi összefonódása, a sokat élt, élmény terhével rakott ember visszatér a paradicsomba.”³⁹ Ilyen vers a *Ritkás erdő alatt* című is, amelyben a kicsinyítő képzős alakok még tovább finomítják a meghittséget:

Ritkás erdő alatt a langy tó,
lukba búvik piros *bogárka*,
fű biccen szürke *csöpp* varangytól
és a szántón borong a nyárfa.

A fű, s a bogár a gyerekekhez mérték. Ez a világ: a költő teremtette világ arányos a gyermekhez. S hogy mennyire a gyermekhez, a gyermek tudatához tartozónak véli e kis lényeket, azt bizonyítja az *Altató* is:

Lábára lehajtja fejét,
alszik a *bogár*, a *darázs*,
vele alszik a zümmögés —
aludj el szépen, *kis* Balázs.

S így lehetséges az is, hogy a József Attila-i életműben az elsők között helyet foglaló kulcsversben is, mint amilyen az „Eszmélet” — szintén egymás mellé kerülnek e

³⁹ FÉJA Géza: József Attila. Előőrs, 1930. jan. 4.

társmotívumok: a „bogarak” és a „gyerekek”. Költészetében úgy „adnak e kicsinyek példát”, hogy a tisztaság, boldogság, a harmónia értékhardozóivá nővik ki magukat. Hiszen már az sem véletlen, hogy amikor még címet adott az *Eszmélet* egyik-másik tételének, akkor az első tételnek a *Hajnal* címet adta:⁴⁰

Földtől eloldja az eget
a hajnal s *tiszta, lágy* szavára
a *bogarak*, a *gyerekek*
kipörögnek a napvilágra;
a levegőben semmi pára,
a csilló könnyűség lebeg!
Az éjjel rászálltak a fákra,
mint *kis lepkék*, a levelek.

Azonban nem csupán a természeti világ e kis elemeinek a gyermekhez mértiséggel éri el a költő, hogy a gyermekhez arányossá tegye e világot. A tudatos kicsinyítésnek számos más módját is mutatják versei. Török Gábor „kommentárjaiban”⁴¹ statisztikát készítve bizonyította be, hogy milyen gyakori a lírai kicsinyítés József Attilánál. Részletesen bemutatja a kicsinyítés minden lehetséges grammatikai módjának József Attila-i változatait. Táblázatokban mutatja ki ezek korszakonkénti és évenkénti gyakoriságát. A gyakoriság ilyen statisztikai bizonyítása még nem visz bennünket közelebb a minket érdeklő kérdéshez: a kicsinyítés funkciójához. A gyakoriság ugyanis önmagában még nem jelent egyúttal minőséget, többlettartalmat is. Az esetek többségében Török Gábor nem is megy túl a gyakoriság bizonyításán. Ott azonban, ahol megpróbál következtetéseket is levonni — már minőséget is fel tud mutatni. Így például a *Sok gondom közt* című verset joggal vizsgálja.

Hosszúkat lépek s keserülvén
legelgető borjak között ülven,
orrockájuk is téged idéz
s rózsás csülkökkel szívembe lépsz.

.....
Ha kerülsz, ne kerülj el messze,
köténykéd lennék, ne tépj össze,
dalockád lennék, ne hallgass el,
kenyérkéd lennék, ne taposs el.

Ebben a versben valóban van funkciója, lényeges funkciója a kicsinyítésnek, s úgy véljük, itt Török Gábor is helyesen értelmezi azt. „A »köténykéd«, »dalockád«, »kenyérkéd« ugyan a címzett kedvest is kicsi lányként beénezi — írja —, de ezek a főnevek egyúttal az egyes szám első személyű alanyhoz — a lírai énhez — kapcsolt névszói-igei állítmányok részei is. A lírai én adná magát a szeretett nő tulajdonába köténykének, dalockának, kenyérkének: tehát becézett kisgyerekekhez mért valamiknek.”⁴² Ebben az esetben a grammatikailag jelölt kicsinyítés funkciója tehát ugyanaz, mint volt a „bogár”, „fű”-motívumsornak: a gyermekhez-mértiség. Jól látja Török Gábor, hogy itt nem csupán a kedves, hanem a lírai én kicsinyítéséről van szó. „A lírai hős — írja — szinte jobban akarja, hogy őt becézzék, mint hogy ő becézzen valakit: maga vágyik gyöngédségre. Jellegzetesen József Attila-i attitűdje

⁴⁰ Vö. JAÖM. II. 405.

⁴¹ Vö. Török Gábor: József Attila-kommentárok. Gondolat, 1976.

⁴² Uo. 68.

ez a szerelmi lírának! A szerelemben is anyai gyöngédséget kereső, arra szomjazó árváié.”⁴³ (Hadd tegyük hozzá, ez az attitűd nem csak szerelmi lírájának sajátja!) A vers Vágó Mártához íródott, mint magától Vágó Mártától megtudjuk: egy örömhegyi kirándulás emlékeként. Vágó Márta e verssel kapcsolatos megjegyzését lényegesnek ítéljük. Visszaemlékezéseiben azt magyarázza, hogyan születtek e verssorok, hogyan kerülhetett a versbe a „leigelgető borjak köztűlv én, orrocskájuk is téged idéz”, hiszen — írja — „Örömhegyen csak kecskék leigelgettek fönt a réten.” A magyarázat, amit ad — jogos: „De, szabadszállási és öcsödi emlékei révén, ez a motívum könnyen alakul így verssorrá.”⁴⁴ Hiszen éppen ez az, amit bizonyítani kívántunk, hogy ezekben a kicsinyítést mutató versekben azokat az aránytalanság-képzeteket igyekszik feloldani, amelyeknek adekvát formáját a személyes sors öcsödi élményeiben fedte fel. Ebből táplálkozik az az élményből kinövő igény, hogy emberiesítse, a gyermeki énhez, a gyermekhez arányosítsa a világot. Isten és hangya: mint végpontok — írtuk e gondolatmenet elején, s tegyük hozzá: köztük a költői én, aki e magateremtette világban meglelte a helyét, harmonizált a természettel. Ennek legszebb példája a *Hangya* című vers, mely mintha egy „új panteizmus” megfogalmazása lenne:

A bábok között elaludt a *hangya*,
Szél, a bábokat most el ne fűdd!
Különben jó lesz az is.

Kis, fáradt fejét csillámokra hajtja
és alszik véle *csöpp* árnyéka is.

Egy szalmaszállal fölkelteni szépen!
De jobb, ha már indulunk haza,
erősen beborult —

Mint Fejtő Ferenc írta a versről: „A lélek feszült telítettsége ez a kibuggyanó szerelemmel, féltő gondoskodással (azért induljunk haza, mert beborult), mondhatatlan bánattal és boldogsággal.”⁴⁵ Sorolhatnánk az ehhez hasonló verseket, de inkább csak egyet választunk ki, a legjellegzetesebbet: a *Falut*.

Mint egy tányér krumplipaprikás,
lassan gőzölög lusta,
langy estében a piros palás,
rakás *falucska*.

Szokatlanul idilli kép ez. Joggal jegyezte meg Szabolcsi Miklós is: „József Attila legtöbb éjszaka-verse kegyetlen, hideg téli éjszakáról vagy borzongató, hűvös ősztötétségéről ír, de most itt langyosan, álmosan hunyorgó nyárestében vagyunk.”⁴⁶ A költő közvetlenül csak a negyedik versszakban jelenik meg.

S körülem, míg elfed hallgatag
a *lág*y borongás bokra

— a világ fölött magányosan virrasztó költő megnyilatkozása ez. De közvetve már a korábbi versszakok kicsinyítéseiben is ott van. A harmadik szak bizonyítja ezt leginkább:

⁴³ Uo.

⁴⁴ VÁGÓ Márta: József Attila. Szépirodalmi, 1975. 102.

⁴⁵ FEJTŐ Ferenc: József Attila költészete. Szép Szó, 1938. jan.—febr. 68—89.

⁴⁶ SZABOLCSI Miklós: Vers és politika. Valóság, 1947. dec. 489—57.

Akácocskát babrál a homály.
A fa telt, *kicsi* keble
beléreszket, *csöpp* sóhaja száll —
levegő-*lepke*.

A lírai-költői kicsinyítés itt is a költő együttérzését, gyengédségét, szeretet-igényét sugallja. S tegyük hozzá: mintha csak a gyermek-én érzelmei formálnák, alakítanák így a világot, mintha a gyermek azonosulna az akáccal, hogy „akácocska” lehessen belőle. De ezt sugallja a sorok nő- és anya-képzete is. „A kép szexuális vonatkozásai az este érzékforraló hatását is idézik (babrál, keble), hogy a végén a szakasz csupa magas hangokból álló kecses és bájos sorban libbenjen el (levegő-lepke).”⁴⁷ S hogy ebben benne látjuk a gyermek anyát hívó képzetét is, azt alátámasztja a hatodik versszak kép-építkezése:

Az anyás hold-világa
elé nyújtja kövér tenyerét
egy bodza-ága.

Természetesen nem egyszerűen idill e vers csupán, hiszen: ami oly idillinek, szépnek tűnik, csak álom, vágy — mint a gyermeké is az volt. Maga József Attila is „álmodó falu”-ról beszél. A versnek van egy „másik szövege” is, amely azt mutatja, hogy a békés esti felszín alatt elnyomott indulatok forronganak. A közbülső versszakok s a költő tudatos szegmentálása is ezt mutatják.⁴⁸ A vers végén, az utolsó három versszakban azonban visszatér az első versszakok meghittsége (feltöltődve a közbülső, nem érintett versszakok adta jelentéstöbblettel is):

...Hallgatom az álmodó falut.
Szorongó álmok szállnak;

— s újra itt a tisztaságot, harmóniát jelképező »fű«-motívum is:

meg-megrebbentik az elaludt
árnyú *fűszálat*.

Csak álmában él itt minden. De a közbülső versszakok általánosításáiból visszatérít a költő az első versszakok konkrét szituációjához, a „körülem” szóval jelzett mérhető ponthoz.

Alszanak az egek, a mezők.
Ostorok, csizmák, kések.
Lombok közt a tiszta, tág közök.
S a levélrések.

Az utolsó versszakban visszatér a legelső sorok kicsinyítése is, amely itt egészen pontos helyet jelöl meg:

Alszanak a nyers, nehéz szavú,
kiszikkadó parasztok.
Dombocskán, mint szívükön a bú,
ülök. Virrasztok.

A nagy fondolati költemények sajátja az, hogy a magányosan virrasztó költő kijelöl egy pontot, ahonnan a világ átláthatóvá lesz. Itt e konkrét kijelölt pont („Dombocskán”)

⁴⁷ Uo. 851.

⁴⁸ Ezt fejti ki elemzésében részletesen Szabolcsi Miklós: *im.*

kán”) is kicsinyített. Ahogy a *Sok gondom közt* című vers esetében helyt adtunk az emlékező — Vágó Márta — szavainak, hogy a vers sorai az őcsödi és szabadszállási emlékekből táplálkoznak, ugyanúgy elfogadjuk a *Faluval* kapcsolatban József Jolán állítását, mely szerint ez a vers is a szabadszállási emlékekből nő ki.

A *Szabad-ötletek jegyzéke* pedig éppen a kora-gyermekkori élményekre utal vissza, amikor aránytalanságképzeteit fogalmazza meg. Ott a tragikusan hangzó feltételes módú, s mégis követelést sugalló „kellett volna” után adja hozzá mindenhez a „kis” jelzőt:

Őcsödön rossz volt
kellett volna két *kis* ló,
kis nő *kis* eke
kis ház, *kis* kutya, *kis* csikó,
kis kasza, *kis* búza —

De sorait megelőzően — nem véletlenül — éppen a gyermekhez oly szorosan hozzátartozó, annak felszabadultságát, örömét jelentő játéknak, játszásnak a hiányát panaszolja:

talán csak azért várok
többet a szerelemtől,
mint amennyit kapok
tőle, mert vertek,
mert azt akarták,
dolgozzak és *nem en*
gedtek játszani

Mert az aránytalanságot csak fokozza a játék hiánya. Ezért igényli a játékot, s ezért alakít mindent kicsivé a költő. Ezt fogalmazza meg az 1935-ös *A bűn* című versében, abban a versben, melynek egyik sora gondolatmenetünk címül is szolgált:

Ám lehet, bűnöm *gyermekes*
és *együgyű* nagyon.
Akkor a világ *kicsi* lesz
s én *játszani* hagyom.

A »játék« és a »rend« világa

„Úgy kellesz nekem, Flóra, ...mint *gyermeknek játék*, oltalom” — írja a *Flóra* című versben, mert szüksége volt a szerető szóra: legalább annyira, mint ahogy szüksége lett volna a játékra is. Eszmerendszerében maga a játék a s játék lehetősége az adott világ, az adott társadalom fejlettségét bizonyítja, annak mutatója. A játék így szorosan kapcsolódik a „rend”, a szabadság által teremtetett rend képzetéhez is; mint ahogy a *Levegőt!* című versében meg is fogalmazza:

Jöjj el, szabadság! Te szűl nekem *rendet*,
Jó szóval oktasd, *játszani* is engedd
szép, komoly fiadat!

Vágy és követelés fogalmazódik itt meg, mert az a világ, az a „rend”, amelyben élni kénytelen, még nem adja meg a személyiség kiteljesedéséhez oly fontos „játék” lehetőségét. S ezért oly szükségszerű, hogy a *Majd emlékezni jó lesz* című versben elkép-

zelt jövő-kép középpontjában is a játék áll. Ez a jövő képes lesz feledtetni a vért, a fájdalmakat, a szenvedést, a félelmeket s a játék mint a boldogság, a munka öröme lesz jelen az emberek életében:

Majd a kiontott vértócsa fakó lesz
s mosolyra fakaszt mind, ami ma bánt,
majd *játszunk* békés állatok gyanánt
és emlékezni s meghalni is jó lesz.

A játék majd minden esetben, majd minden értelmezésben pozitív értékhordozóként van jelen, s ezért oly fájdalmas a hiánya József Attila költészetében. A *Hazám* egy korábbi variánsában is, ahol azzal a világgal fordul szembe, ahol „cicáznak a szép csendőrtollak”. A versen belüli hetedik szonett eredetileg így hangzott:

Szólj a csendőrré, Veres Pétert,
s mást se verjen, adj meleg ételt
a *gyerekeknek*, hisz *nem mernek*
így (előbb: már) *játszani* sem,...

Nem sokkal később született a *Könnyű fehér ruhában*, melynek első versszaka mély-séges pesszimizmusról tanúskodik:

Mindent, mi nem ennivaló,
megrágtam és kiköptem.
Magamtól tudom, mi a jó
s hogy egyre megy, szappangolyó,
vagy égbolt van fölöttem.

A kései József Attila hangja ez s éppen az a megdöbbenő, hogy a gyermek-lét öntudatlan próbálkozásaiból építkező gondolatsorban mondja ki fájdalmait. Törvényszerű, hogy ezután szó szerint is utaljon hasonlatában a gyerekekre s a játéokra:

Én tudom, mint a *kisgyerek*,
csak az boldog, *ki játszhat*.

A játék, a játszás lehetősége a boldogság feltétele. De, hogy a következő sorokban a játék jelentése mégis átértelmeződik, az annak tudható, hogy a felnőttnek az adott világra vonatkozó felismerései tudatosíttatnak éppen e sorokban:

Én sok *játékot* ismerek,
hisz a valóság elpereg
és megmarad a látszat.

Mintha csak épp e soroknak akarna ellentmondani, úgy szólal meg egyik töredékében:

Én nem vagyok te, én nem csupán látszom,
Én *játszom*.

(A vásártéren...)

De még ugyanebben a töredékben egyúttal egy másik jelentésben is szerepel a motívum. Azt jelzi vele, hogy nem tud azonosulni az elvtelenekkel, azokkal, akik hazug módon biztatják:

Vassal csorbitott csontváz lehetek
mutatják, hogy itt mivé lehetek,
ha mellemre kitűzném jeletem, —
csirkefogók! Nem játszom veletek!

Mert — mint más motívumok jelentése is —, a „játék” is átsaphat akár önmaga ellentétébe is. E kései versekben a játék már „nem a felszabadult ember örömteli, nagyszerű pazarlása, hanem a tehetetlenségbe kényszerült, rabságban és nyomorban vergődő ember fájdalomának kivetítődése, vigasz, vagy csak a félelmet és haszontalanná vált időt űző értelmetlen manipuláció.”⁴⁹

A *Könnyű emlékek* című versben már a játék sem jelent fogódzót, vigaszt a költő számára, hiába sóhajt fel:

Könnyű emlékek, hová tűntetek?

.....

Egy kis játékot én is érdemelnék —
libbenjetelek elő, ti gyöngé pillék!

A játék hiánya riasztja a költőt. Ahol viszont jelen van a játék e kései versekben, ott torz, ijesztő nagyságában hat, s ugyanaz sűrűsödik benne, mint a kései versek mindegyikében: az egész életút megkérdőjelezése. Egy töredékében írja:

Hétért — magamat kérdem —
adsz-e hatot?
*Játszom. Azé az érdem,
ki játszhatott.*

Öntudatlanul is a *Hetedik* című verse idéződik bennünk: az a vers, mely sok más mellett szintén összegzés, számadás-vers. Utolsó versszakát idézzük:

S ha mindez volt, ahogy írva,
hét emberként szállj a sírba.
Egy, kit tejes kebel ringat,
egy, ki kemény mell után kap,
egy, ki elvet üres edényt,
egy, ki győzni segít szegényt,
egy, ki dolgozik bomolva,
egy, aki csak néz a Holdra:
Világ sírköve alatt mégy!
A hetedik te magad légy.

S ha ehhez a vershez mérjük a *Hétért* című töredék kérdését, akkor valóban tragikus, kegyetlen játékra utal a „Játszom. Azé az érdem, ki játszhatott.”

A motívum e jelentésváltozása s e versek pesszimizmusa nem mond ellent a »játék« és a »rend« jellegzetesen József Attilai-i együtt-szerepeltetésének, s annak sem, hogy József Attila költészetében ezek pozitív értékhordozók. A motívum sorsa, s a kései versek nem azt tanúsítják, mintha a költő feladta volna a játékba vetett hitét, hanem azt igazolják, hogy az adott időszakban nem látta a költő realizálási lehetőségét egy olyan világnak, amelynek éppen a »játék« és a szabadság által teremtett »rend« lennének vezérlő elvei. A játék lehetne olyan totális dolog, ami az egész világra is vonatkozhatna, most még azonban nem az:

⁴⁹ LEVENDEL Júlia—HORGAS Béla: A szellem és a szerelem. (József Attila világképe). Gondolat, 1970. 37.

Világokat igazgatok:
 Üveggolyókkal játszom.
 Nem szeretnek a gazdagok:
 árva gyermeknek látszom.
 (*Világokat igazgatok...*)

A „világok” és az „üveggolyók” egymásnak való megfeleltetése keserű felismerést takar: azt, amit több más kései versében is bevall, hogy a költő kihullt a világból.

De ezek a versek éppen a játék hiányának felpanaszolásával jelzik a játék iránti igényt — indirekt módon ezekből is épp a »játék« világának szükségessége szól ki. József Attila pontos magyarázatát adja egy prózai megnyilatkozásában, hogy miért tulajdonított olyan nagy jelentőséget a játéknak. Ez az írása a *Szerkesztői üzenet*, amely a Szép Szó 1936 áprilisi számában jelent meg, s „tulajdonképpen a Szép Szó egyik programadó vezércikke s a költő ekkori politikai s világnézeti állásfoglalásának legvilágosabb összegezése.”⁵⁰ Ebben a tiszta logikájú írásban is egymás mellé kerülnek, egymásból következőkként jelennek meg: a »játék«, a »szabadság« s a »rend«:

„Szép Szó — e kifejezés az Ön szemében *játékká* „alacsonyítja” gondolatainkat az „erkölcsi megújulás korában”. Nem értem, hogy miért volna alacsony rendű a *játék*, a *gyermekek öröme*. Én boldog pillanataimban *gyermeknek érzem magamat* és akkor derűs a szívem, ha *munkámban játékos* fedezek föl. Félek a játszani nem tudó emberektől és mindig azon leszek, hogy az emberek *játékos kedve* el ne lankadjon, hogy azok a szűkös életfeltételek, melyek a *játék* kedvét és lehetőségét szegik, megszűnjenek.”⁵¹

Elutasítja az adott társadalmi rendet, melyben hiányoznak a játék lehetőségei, s világosan megfogalmazza ezzel szemben a célt, a folyóirat programját, — egyúttal saját költészetének lényegi törekvéseit is:

„Szép Szó’ magyarul nem fölcicomázott kifejezést, hanem testet öltött érvet jelent. A szép szó nemcsak eszközünk, célunk is. Célunk az a társadalmi és állami életforma, melyben a szép szó, a meggyőzés, az emberi érdekek kölcsönös elismerése, megvitatása, az egymásrautaltság eszmélete érvényesül. Fellépésünkkel, írásainkkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel az *emberi egység* igényét próbáljuk ismét életre hívni, a réginél fejlettebb egységre tartó haladottabb igényt, a modern, maga-magátfegyelmező, *rendbefoglaló szabadságot*.”⁵²

József Attila költészetének következetességében e „program” megvalósulásának lehetünk tanúi. Mert verseiből is kitetszik, hogy „pontosan tudta, mit csinál, s azt is, mit akarna tenni, ha lehetne az eszmék zűrzavarában, gonosz-indulatú sorsa hányattatásában is tudta és akarta a belső és külső rendet, élete a szó, a szép, az egyedi igaz, mágikus költői szó szolgálata volt, fölmérése, rendszerezése annak, amit „csalás nélkül” az oly sokszor kiforgatott és elpocsékolat költői hitelnek új, s — remélte — időtálló aranyfedezetként hagyhat az utókorra.”⁵³

⁵⁰ Vö. JAÖM. III. 418.

⁵¹ JÓZSEF Attila: Szerkesztői üzenet. JAÖM. III. 185—6.

⁵² Uo. 186.

⁵³ FÜSI József: József Attila: Összes versei. A Toll, 1938. júl. 22. 224—5.

S e költői szóval a jövőhöz, a jövőért szól:

A költő — ajkán csörömpöl a szó,
de ő (az adott világ
varázsainak mérnöke),
tudatos jövőbe lát
s megszerkeszti magában, mint ti
majd kint, a harmóniát.

(*A város peremén*)

A megszerkesztett rend világa a jövő József Attilánál, s a »rend«-et mint „gyönyörű képességünk”-et mutatja föl:

Míg megvilágosul gyönyörű
képességünk, a *rend*,
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent
a termelési erőket odakint s az
öszönöket idebent...

Mert a rend, amit óhajt a költő: a szabadság rendje, s mint ilyen: törvényszerű s magában hordozza a hitet a lehetségesben, a jövőben. Ezt jósolja s határozza meg *A város peremén*hez hasonló pontossággal egy töredékében, ahol a szabadság és a rend összeegyeztetése, azonosítása révén az idő és a tér egészét: a végtelent próbálja megsejteni:

Ahol a *szabadság* a *rend*,
mindig érzem a végtelent.

(*Ahol a szabadság*)

De ez a »rend« csak a jövő rendje, mert vele szemben kénytelen megfogalmazni kora jelenének a rendjét: egy másik rendet tehát, amely az általa képzeltnek csak megcsúfolása. A pozitív értékrendet jelentő — „végtelen” helyett épp a bezártságot hangsúlyozza, mint jelenének jellemző sajátosságát:

Leülekszik, nem illan el bajom.
Bár munkát fogni, noha mit se tud már,
a szerencsétlen ember ugrabugrál,
mint ketrecében a riadt majom.

(*Leülekszik...*)

Még a költői kép hasonlósága is megdöbbsen e versekben:

Légy ostoba! Ne félj; a szép szabadság
csak ostobaság. Eszméink között
rabon ugrálunk, mint az üldözött
majom, ki tépi ketrecének rácsát.

(*Légy ostoba*)

Eszméim közt, mint a majom
a rácsok közt le és föl,
vicsorgok és ugrándozom.

(*Kiáltozás*)

E vers is a harc, a küzdelem, az értelem hiábavalóságát jelzi. Az okot a szabadság teremtette rend hiányában, annak megcsúfolásában látja. E hiány tudatosításának a következménye hangjának elkomorulása:

S bár hűvös, örökkévaló
dolgok közt muszáj őgyelegnem,
a palánkok közt szárnyaló
munkát nem lehet elfelednem.

Mit oltalmaztunk, nincs jelen,
azt most már támadóink védik.
Elejtem képzelt fegyverem,
mit kovácsoltam harminc évig.

(*Irgalom*)

A legkomorabb versek egyike a *Világosítsd föl*. A vers a Kritikai Kiadás szerint „Keserű szatíra az imperializmus ideológiájára, amely közömbössé akart tenni minden érték iránt s egy kalap alá fogott — ez utóbbi kompromitálása végett — fasiszmust és kommunizmust.”⁵⁴ E vers sorai is a torz rend ellen tiltakoznak:

Világosítsd föl gyermeked:
A haramiák emberek;

.....

És vigasztald meg, ha vigasz
a gyermeknek, hogy így igaz.
Talán dünnyögj egy új mesét,
fasiszta kommunizmusét —
mivelhogy *rend* kell a világba,
a *rend* pedig arra való,
hogy ne legyen a gyerek hiába
s ne legyen szabad, ami jó.

A Rend és Értelem szigorú költője⁵⁵ a maga-képzelte „gyönyörű képesség” helyett e körülötte hatalmasodó kegyetlen rendet kénytelen megfogalmazni.

A »rend« József Attila talán legtagabb értelmű szava. „A rend és a rendszer fogalma általában a társadalmi formációt, gazdasági-politikai alakulatot — még általánosabban: az egymással összefüggő, egységet alkotó elemek halmazát jelöli. József Attilánál koncentrikus körök erőtereinek küzdelméből táplálkozik. A rend az adott verstől függően hol az egyik, hol a másik rendszerre vonatkozik inkább, de sohasem zárkózik el mereven a másik kettő elől, akár vita, akár harmónia van közöttük.”⁵⁶ Az *Eszmélet* azon versei közé tartozik, melyekben együtt — egymással is feleselve — vannak jelen a rend különböző jelentései.

⁵⁴ Vö. JAÖM II. 427.

⁵⁵ Bóka László nevezte így a költőt: — Vö. BÓKA László: József Attila. Válogatott tanulmányok. Magvető, 1966. 181.

⁵⁶ LEVENDEL—HORGAS: i. m. 128—9.

Kék, piros, sárga, összekent
képeket láttam *álmaimban*
és úgy éreztem, ez a *rend* —
egy szálló porszem el nem hobbant.
Most homályként száll tagjaimban
álmom s a *vas világ a rend*.
Nappal hold kél bennem s ha kinn van
az éj — egy nap süt idebent.

— írja a vers II. szakaszában (tételében). Az első tétel „könnyűség”-ével áll szemben ez a szakasz, mely „jelzi, megérkeztünk az emberi világba, ahol új s nehezebb törvények uralkodnak... A szakaszon belül is folytatódik az ellentéteknek ez a játéka — az álom látszatrendje áll ellentétben a vas világ valóságos rendjével — kétféle rend, a belső ösztönök világa, és az objektív világ rendje feszül egymásnak”⁵⁷ — mondja Szabolcsi Miklós, s nem véletlenül hangsúlyozza a „kétszeres rend” jelenlétét a versben. Külső és belső világ: külső és belső rend feloldhatatlannak látszó ellentéte szervezi e szakaszt, de az egész verset is. Az ellentmondást feloldani látszanak a vers további tételei⁵⁸, de az igazi választ, feloldást később adja meg, mint például *A Dunánál* vagy a *Levegőt!* című verseiben.

A Dunánál sok szempontból kulcsverse József Attila lírájának. Az *Eszmélet*ben kiemelt szerepet játszó ellentmondások feloldása szempontjából is az. A tér és idő, a kint és bent problémái egységesülnek itt. A vers múltra irányuló vizsgálódásaiból hit és új konklúziók teremődnek. A költő harmonizálni látszik a természeti világgal, a történelmi múlttal s a közösséggel is: „A világ vagyok, minden, ami volt, van” — írja, s ezért érez jogot, hogy cselekvésre szólítson:

A harcot, melyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s *rendezni* végre közös dolgainkat
ez a mi munkánk; és nem is kevés.

Joggal írta Szabó Zoltán *A Dunánál*t idézve, hogy abban „a Világosság és a Rend, a Tisztaság és Arány eszményei ragyognak játszi és bonyolult ritmusokon.”⁵⁹

A *Levegőt!* is olyan vers, amely együtt szerepelteti a »rend« különböző jelentéseit. A torzulásos rendet a benne élő emberek eltorzultságával, alattomoságával jellemzi, s e torzulásokban ok-okozati viszonyt tár föl.

Óh, én nem így képzeltem el a *rendet* —
Lelkem nem így honos.
Nem hittem létet, hogy könnyebben tenghet,
aki alattomos.

A rend itt egyértelműen a társadalmi rend (rendszer) jelentésben szerepel. A következő versszak múltra-utalása kitágítja a jelentést: a »rend« az embert (a visszaautalásban: a gyermeket) körülvevő egész világra vonatkozik:

⁵⁷ Vö. SZABOLCSI Miklós: A verselemzés kérdéseihez. (József Attila: *Eszmélet*). Akadémiai, 1969. 50—1.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ SZABÓ Zoltán: Évforduló. Magyar Nemzet, 1939. dec. 3.

Én nem ilyennek képzeltem a *rendet*
 Pedig hát engemet
 sokszor nem is tudtam, hogy miért, *vertek*,
 mint apró *gyermeket*,
 ki ugrott volna egy jó szóra nyomban.
 Én tudtam — messze anyám, rokonom van,
 ezek idegenek.

S a gyermekkorba visszavetített aránytalanság-képzetek, s a torzulásos rend ellenében — mint már bizonyítottuk —⁶⁰ a társadalmi értelemben vett felnőttiséget állítja s követeli („...nem oly becses az írhám, / hogy érett fővel szótlanul kibírnám, / ha nem vagyok szabad!”).

A vers utolsó szakasza egyszerre tiltakozás jelenének rendje ellen, s ugyanakkor követelés is: a szabadság s az új rend követelése:

Az én vezérem bensőmből vezérel!
 Emberek, nem vadak —
 elmék vagyunk! Szívünk míg vágyat érlel,
 nem kartoték-adat.
 Jöjj el, *szabadság*! Te szülj nekem *rendet*,
 jó szóval oktasd, *játszani* is engedd
 szép, komoly fiadat!

„A szabadságot az érettségért, a rendet a játék egészségéért kívánja férfi komolysággal és tiszta gyermeki vágygal.”⁶¹ S figyelniünk kell egy lényeges momentumra: az eljövendő rendet a szabadság szüli, teremti meg. Ez a szabadság ad erőt s jövőbe vetett bizalmat, hogy örömmel, szinte ünnepélyes pátoosszal szólhasson a jövőről, az igazi rendről a *Május*ban, ahol nem csak a *Levegőt!* zárósorainak képi újrairásával találkozzunk, de ott sűrűsödnek a József Attila-i mikrokozmosz tisztaságot, harmóniát jelképező apró lényei is:

A rengő lomb virágban ég
 és készül a gyümölcsre,
 a nyílt utcára lép a nép,
 hogy végzetét betöltse.
 Iramlanak a *bogarak*,
 friss jelszavak röpülnek.
 S az aranybavont ég alatt,
 — mert beköszönt az ünnep, —
 a *szabadság* sétára megy.
 Hős népe ágat lenget,
 s ő kézenfogva vezeti
 szép *gyermekét*, a *rendet*!

A bizonyosság („mert beköszönt”), a jövőbe vetett hit himnuszaként szól a vers. A »rend« itt is a »szabadság« gyermekeként jelenik meg. A vers legkorábbi változata még csak a bizalom attitűdjét mutatja:⁶²

⁶⁰ Vö. SZIGETI Lajos: A „felnöttség” vállalása József Attila költészetében (József Attila Kosztolányi-bírálatának lírai fedezete). i. m.

⁶¹ PEÉRY REZSŐ: In memoriam: József Attila. Új Szellem. (Prága), 1937. dec. 20. 13—4.

⁶² Vö. JAÓM. II. 418.

S a szabadság kihordja majd
szép gyermekét, a rendet,
az ágon a virág kihajt.

A „rend” itt még nem született meg a költői kép szerint sem: a „szabadság”, mint anya: méhében hordja. A későbbi változatban e sorok így hangzottak:

a szabadság sétára megy,
kit könny és vér teremtetett.
Kezénél fogva vezeti
szép gyermekét, a rendet.

Többszörös szülés-, teremtés-képzet e néhány sor. A „kit könny és vér teremtetett” utal arra, hogy a szabadság csak szenvedés és harc árán jöhet létre, de képileg utal magára a szülésre, a születés pillanatára is. S erre lényeges figyelniünk azért is, mert épp ekkor — 1935-ben — jelenik meg s lesz mind gyakoribbá az újrateremtés, újraszülés gondolatát magába sűrítő új világ-motívum, amely — többek között — nyilván innen: a szabadság szülte rend megfogalmazásából táplálkozik, annak vezér-motívuma.

Újrateremtés, »új világ«

Sebed a világ — ég, hevül
s te lelkedet érzed, a lázat.

— írta a költő az *Eszmélet* VI. tételében, 1934-ben. Egyetértünk Bóka Lászlóval, aki így olvasta és értelmezte e sorokat: „a sebként égő-hevülő világ benne valóban lázat gyújtott, s valami nagyon is gyors orvosszerre vágyatta... A világ benne égő sebe az a másfajta rend, amit ő rendtelenségnek érez — előredobva szívét rab kortársai közül a szabadság világába.”⁶³

Ekkor írt verseire a csalódás, a gúny — nemegyszer az öngúny és önvád — nyomja rá bélyegét, mert a szorongásait felfedő költő nemzetét, az egész emberiséget féltve csak a „vas világ”-ot látja maga körül. Ezért csengenek oly keserűen a *Számvetés* sorai is:

Ebben a megváltott világban
Egy pillanatom nem volt nemes,
sem langyos, édes, kellemes,
mint disznónak a pocsolýában.

S még keserűbben fogalmazza meg gyanúját a „megváltott világ” embert torzító hatásáról, arról: hogyan szüli meg a »rend« a cselekvéstől rettegő, az egyéni és társadalmi felelősségtudatot nélkülöző ember típusát:

Engem sunyiságra oktat
az erkölcs. (Rólad is ezt hiszem.)

⁶³ BÓKA László: i. m. 163.

s újra bizonyítva látja, hogy „ott kívül a magyarázat”:

Ezért ülnek oly sötét dolgok,
oly hatalmak a szívemen,
hogy szorong lágy arcú kedvesem,
ha ránézek; pedig mosolygok.

Az *Emberek* is hasonlóan vádoló gúnnyal hangzik. A versről Tamás Attila írja: „Egy szilárd rend elemei fordulnak visszájukra.” S példaként az „egyetemes felbomlás döbbenetét” sugalló sorok között az *Emberek* e sorát is idézi:

Kibomlik végül minden szövevény.⁶⁴

Joggal mutat rá Tamás Attila, hogy e sor összevethető Ady verssorával: „Egész világ szóttje kibomlott.”⁶⁵ Ebből a bomlás-élményből fakad József Attilánál a vers kegyetlenül gúnyos hangja, mely a fonák, a hamis tudatot ostorozza:

Csak öntudatlan falazunk a gaznak,
kik dölyffel hisszük magunkat igaznak.
A dallam nem változtat szövegén.

.....

Erényes légy, ki csalódní ügyes.

S ugyanez az abszurdig, a végletekig fokozva jelenik meg majd a *Két hexameter*ben:

Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis.
Mért ne legyek tisztességes? Kiterítenek úgyis.

De épp ezzel a világgal szemben, épp e torzított tudatot leküzdendő — jelenik meg költészetében egy másik világ, a jövő rendjének a képe: az *új világ* motívumban.

Az *új világ* 1935-ben jelenik meg először József Attila költészetében s lesz ettől kezdve egyre gyakoribb motívummá. Korábbi műveihez képest e motívum mindenképpen új, s mint ilyen: jelzi egy új gondolatrendszer kialakításának az igényét. Az eddig vizsgált versekhez mérve a motívum több jelentésben szerepel. Két alapvető jelentése különíthető el: jelentheti a „vas világ”-gal szembeni világot, s ugyanakkor jelentheti azt a világot is, amelyet a maga számára alkotott költőnk, amelyben egészen más törvények uralkodnak. A két jelentés elkülönülése azonban — véleményünk szerint — csak látszólagos, mert van közös magjuk. Mindkettőben azonos, hogy egy harmonikus, arányos világ körvonalai készülnek kirajzolódni bennük. Egy ponton pedig közvetlenül is egymásba kapcsolódik az új világ két jelentése: akkor, amikor kiderül, hogy a költő tudatosan készül megteremteni, magában akarja kiküzdöni az »új világot«.

A motívum a *Mi emberek* című versben jelenik meg először. A vers — mely Török Gábor szerint három töredék⁶⁶ — ellentéteiben, konkretizációiban egyértelműen utal az adott világ (a költő jelene) embertelenségére, kegyetlenségére, s az ezzel szembeni költői törekvésre, az értelem szerepére:

⁶⁴ Vö. TAMÁS Attila: Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig. Akadémiai, 1964. 159.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ TÖRÖK Gábor: i. m. 178.

Szépen beszélsz! Foglalmaz úgy
világít, mint ott kinn a nyers tél
s igazad van! De most aludj,
ma éheztél és nem kerestél,
egész nap új világra lestél.

A motívum 1935-ben, a *Mi emberekben* még „csak” fogalmi jellegű, az »új világ« a tudatban megfogalmazható csupán. A vers láthatólag kötődik korábbi műveihez is. A „Foglalmaz úgy világít, mint ott kinn a nyers tél” a *Téli éjszaka* e sorának lehet újrafoglalmazása, visszatérése: „Tündöklök, mint a gondolat maga, a téli éjszaka.” Ugyanakkor előreutalás is — egy későbbi vers zárósorait is előlegezi:

Én mondom: még nem nagy az ember,
De képzelem, hát szertelen.
Kísérje két szülője szemmel:
a szellem és a szerelem!

(*Ars poetica*)

A *Mi emberek* fordulatot jelent e szempontból József Attila költészetében. Ha az ezután született verseit ehhez mérjük, másként kell már olvasnunk sorait. Így a *Mint gyermek* harmadik szakasza is általános érvénnyel hangzik:

Világot hamvasztottam el szívemben
és nincs jó szülő, mely megrikasson engem,
kuporogva csak várom a csodát...

A vers így a korábban már vizsgált más összefüggéseken túl —⁶⁷ szintén egy új világ szorongva várásának példája.

Törvényszerű, hogy az új világ szorosan kapcsolódjék az újratereztetés, újraszülés gondolatköréhez. Önmaga újratereztetéséről vall költőnk az *Emberiségben* is:

Óh, emberiség, kit törött anyám
szenvetni szaporított és nem értett!
Nem rettenek születni újra érted,
te két milliárd párosult magány!

A vers anyára-utalása nem véletlen. Mind az anya-idézés, mind pedig az új világ, az újraszülés megfogalmazásai logikus módon idézik műveibe a teremtéssel járó, az azt szükségszerűen megelőző szenvedést, kint is. Már az *Emberiség* utolsó szakasza is hangsúlyozza:

Vértelen arra vársz, hogy véred ontsák
s föl-fölmutat a társuló bolondság,
mely téged minden kínban megtalál.

Későbbi verseiben is gyakori a motívum. A *Majd emlékezni jó lesz* című versében írja: „Hanyag társadalmunkra szabatos szavam van.” Az „érett fő” állapítja itt meg, hogy a „kín” az adott társadalmi rendből fakadó szükségszerűség, következmény:

⁶⁷ L. az apa-motívumot vizsgáló dolgozatunkban a *Mint gyermek* c. verset úgy fogtuk fel, mint apaverset, ill. felismerés-verset, ugyanakkor lényegesek a vers anya-utalásai is!

Mert hordtam téglát *kínnal* s jól tudom,
a kín teszi, hogy lett belőle börtön,
melyben idóm oly egykedvűen töltöm,
mint fáradt utas pihen féluton.

De a kín egyúttal előlegez is egy másik világot: képes lesz egy megálmodott világ
— az »új világ« — valóraváltására is.

Közeledik az én időm. Ha már
ennyi a *kín*, *világot vált valóra* —
én nem csalódom — minden szervem óra,
mely csillagokhoz igazítva jár.

Egyetemessé, bizonyossággá lesz a kín a *Ha a hold süt* című versében:

Ez a zaj, ez a *kín*, e világrecsegés
nem szűnve, dühöngve növekszik.

De a Kosztolányi halálára írt versben is tudatosítja: „A *kín*ba még csak most fogunk,
mi restek” (*Kosztolányi*). A *Flóra*-ciklus *Már két milliárd* című versében a kín hiába-
valóságának ad hangot. A vers lemondást sugall. Az *Emberiségben* szereplő „két
milliárd párosult magány”, amelyért nem félt újraszületni — itt úgy jelenik meg,
mint amiért nem érdemes már vállalni a küzdelmet:

Már két milliárd ember kötöz itt,
hogy belőlem hú állatuk legyen.
De világtól délre költözik
a szép jóság s a szelíd érzelem.

Mintha eltávolodott volna a költő a közösségtől, a tömegektől. Mintha ellentmondás
feszülne a hivatásának teljesítésére készülő költő s a célt még nem látó tömeg között.
Az ellentmondást csak saját személyiségének fölnagyításával tudja föloldani, s a szere-
lemhez fordul segítségért, erőért:

már nem tudom, megadom magam kényre,
ha nem segítesz nékem szerelem.

De e szerelem igazulásával visszatál a közösséghez, mert szerelme egyet jelent
a közösség vágyaival, mert a szellem erejével a költő a magatartásban hirtelen beállott
változás okát is meglelte:

Úgy kellesz, mint a dolgos tömegeknek,
kik daccal s tehetetlenül remegnek,
mert *kínjukból jövőnk* nem született meg,
munka, szabadság, kenyér s jószavak.

„Költészetében — írja Bóka László — helyreállt a dolgok természetes rendje, versei-
ben az ember meglelte helyét: a legmagasabbra felfokozott és egyesült a közösséggel.
Mert nem úgy szóltak hasonlatai, hogy úgy kell a munka, a szabadság, a kenyér és
az emberi öntudat a dolgos tömegeknek, mint ahogy Flóra szerelme kellene neki,
tehát nem a közösséget jellemezte önmagával, hanem a közösséggel önmagát. Ha
vágyait költői magasba emelte, hogy fényük világra szóljon, a magasabb szintet,
az értékek magasabb grádusát, a valóság szubjektivitásánál magasabb objektív

valóságot a közösségi gondolatban lelte meg.”⁶⁸ Közösségre találása és szerelem-igénye párosulnak későbbi verseiben is. E nélkül nem bízik már önmagában. Ha csak egy pillanatra is elveszti kapcsolatát a közösséggel, ha veszélyben érzi a szerelmet, akkor máris a személyiség felbomlásának tudata lesz úrrá rajta. Szinte könyörgővé válik ekkor a hangja, mert követeli az egységet, a teljességet — legelsősorban is a maga számára:

Fogj össze formáló alak,

.....

ne vakítsd meg a lelkemet,
néha engedd, hogy mennybe lásson.

Kinek mindegy volt már a *kín*,
hisz gondjaid magamra vettem,
az *árnyékvilág* árkain
most már te őrködj én felettem.

(*Nem emel föl*)

Ezekben a versekben újraidéződik a költő anya-képzete is. Az „árnyékvilág árkain” — utalás lehet az anyára, a maga-teremtette anya elfeledésére, de ugyanakkor az „új világgal” szembeni, még létező jelenvalóra is.

A *Flóra* című versében, már kimondottan is az anyára utalva, az »új világ« verbálisan is együtt szerepel az újraszületés, az újjászületés gondolatával, amely az átkos, örökös félelemmel és szorongással szembesül. Flóra így lesz azonosíthatóvá az anyával s lesz egyúttal az »új világ« létrehozójává, szimbólumává is. Flóra segíthet abban is, hogy a *kín* feloldódjék:

Tudnál-e, Flóra, annyira szeretni,
erényeidből épül-e szerencse,
hogy mind a *kínt*, mit nem lehet feledni,
hű szeretőd munkáján elfelejtse?

Tudnál-e engem *új világra hozni*,
iparkodván szerelmes türelemmel,
hogy legyen erőm ismét adakozni
s eltölteni a gonoszt félelemmel?

Hogy az »új világ« itt is kettős értelemben szerepel, azt az „ismét adakozni” bizonyítja. A költő újra és újra hangoztatja, hogy magában s költészetében kell felmutatnia először az »új világot«, saját személyiségét kell kiteljesítenie ahhoz, hogy segítségére lehessen másoknak is. A vers egésze is bizonyítja, hogy az egyetemes igényű kérdések a személyiségbe, a személyes sorsba transzponálódnak itt is, mint már annyiszor. Az első rész utolsó szakaszában szereplő „mily terhet vállal” múltértelmező szerepet is kap: a korábbi versek azonosításai révén utal az anyára, a fiával terhes s a korán elhunyt anya képzetére is („kibékülnék a haragvó halállal”). De utal a költői feladat minden áron való teljesíteni akarására is: a várt új világ megteremtésének igényére.

Lennél-e nyugton mindenütt a rosszban?
Fontold meg jól, szíved mily *terhet* vállal.
Én, aki véle mind csak hadakoztam,
kibékülnék a haragvó halállal.

⁶⁸ BÓKA László: i. m. 123—4.

Míg a vers első része csupa kérdés, addig a második rész minden szakasza egy-egy paralel-válasz. A válaszokban azonban ott van a kétség, a félelem is. Ezt a versrészt a felmérések, felismerések, félelmek; a megvalósultat, a már létezőt a lehetőséggel szembeállító „míg”, „ha”, „tán” és újra „ha” határozószók sorozata alkotja, mert még e felszabadító, boldog szerelem is kétségeket szakít ki a költőből: azokat a kétségeket, amelyek éppen nem szerelmi lírájának voltak elsősorban sajátjai:

Félek, nem tudod megbocsájtani
eltékozolt, ostoba, könnyű multam,
és majd ezerszeresen fáj, ami
ezerszer fáj, míg szeretni tanultam.

Félek, nem ér majd annyit életem,
törekvésem és vágyam, testem, lelkem,
hogy megbecsülj, ha el nem érhetem]
önnön jószágom útján győzedelmem.

Nehéz a szívem, hiszen bűt fogan:
örömök tán a büntetésem hozzák,
hogy sírva nézem majd ha boldogan
sétálsz azzal, ki méltóbb lesz tehozzád.

Flóra e versekben mégis: „kétes létben a bizonyosság” (*Megméressél*), mert e szerelemből Flóra segítségével megszülethet a költő »új világa«. S e szerelemben született új világot (képi megfogalmazásában egyetemessé lett: „egész világom ege lettél” mondja Flóráról) —, szerelmét a mindenséggel azonosítja.

A költő megerősödik hitében, s a „tankkal, vasakkal fölvonuló ember alja” ellen bátran áll ki s válaszként megrajzolja a jövő perspektíváit:

Mert mi teremtünk szép, okos lányt
és bátor, értelmes fiút,
ki őriz belőlünk egy foszlányt,
mint nap fényéből a Tejút, —
és ha csak pislog már a Nap,
sarjaink bízón csacsogva
jó gépen tovább szállanak
a művelhető csillagokba.

(*Március*)

Talán ez visszhangzik a *Könnyű fehér ruhában* című vers soraiban is:

Megalkotom szerelmemet...
Égitesten a lábam:
elindulok az istenek
ellen — a szívem nem remeg —
könnyű fehér ruhában.

Hogy teremtésről („megalkotom”) van szó e versekben, arra a legszebb bizonyíték az *En, ki emberként...*, amelyben már többet árul el e szerelem és megújhodni-akarás tartalmáról, mint korábban. Kozmikus méretűvé nő Flóra alakja:

Flóra, karcsú, szép kehely, állsz előttem,
mint csokor van tűzve beléd a mennybolt,
a napvirág, felhők, remegő levél közt
hajlik az estnek.

Szinte isteni erővel ruházta fel szerelmét a költő. A második versszakban szólal meg legerélyesebben az újrateremtődni-akarás igénye:

Ajkaidról lágy lehű, száz varázslat
bűvöl el, hogy hű kutyaként figyeljem
könnyű *intését okos ujjaidnak*
mint leszek ember.

A költői kép mintha Michelangelo *Teremtésének* újraírása lenne, olyan szuggesztív erővel hat. A „könnyű intését okos ujjaidnak” legalábbis emlékeztet a *Teremtő* ábrázolására, a teremtető mozdulatára. A gyöngédséget bizonyítja Török Gábor is, amikor a „lágy lehű” szókapcsolatot vizsgálja. Arra próbál választ adni, miért a „leh” szerepel a „lehelet” helyett. „Rövid hangalakja folytán — írja — a leh=kis lehelet, leheletecske is. ...A kész versben is, vázlataiban is a szeretett nő varázsának légiessége, szinte testietlenné, anyagtalanná szublimálódott volta válik ezzel az eszközzel is sugalmazóbbá.”⁶⁹ A vers vázlatai mást is bizonyítanak. A fentebb idézett szakaszt megelőzve a kéziratban szerepelt egy versszak, melyet a gépiraton húzott át a költő.⁷⁰ Az eredeti szöveg újabb bizonyítéka lehet annak, hogy a Flóra-versek is az anyát idéző versek közé sorolhatók. A kihagyott versszak a következő volt.

Mint az eltévedt *gyerek* este, fáradt
sírní s akkor megdobban a szíve szörnyen
tudja, hogy fusson haza, — *lelkem anyja*,
így vagy eszemben.

Hogy egy tiszta, harmonikus, arányos világ megteremtésének pillanatáról szól a költő, azt pedig a negyedik versszak bizonyítja, ahol újra együtt szerepel az egész természeti világ szimbólumaként: a »fű« s a »bogár«:

Lelkem szöktet, paripán, a képed,
épp csak érintvén vizeket, mezőket
Két szemedből *fűre, bogár*ra, tiszta
értelem árad.

Egy másik Flóra-versben: a *Sas* címűben bonyolult költői képpel találjuk szemben magunkat. De e bonyolult kép is az új világ megformálása. A mindenséget fel-faló madár nem más, mint a költő és Flóra, akik így „új valóra” váltják egymást:

A mindenséget falja
csilló azúri csőre.
Vaskarma tépi, marja
a meleg húst belőle.

S a *fogoly világ* hullat
könnyes üveg szemekkel
vércseppes pihetollat.
Ez a pirosuló reggel.

⁶⁹ TÖRÖK Gábor: i. m. 123.

⁷⁰ Vö. JAÖM. II. 441.

E sorok úgy is értelmezhetők, hogy a mindenség nem más, mint a költő — Bóka szavával — „sebként égő-hevülő világa”, s a madár ezt felfalva megszabadítja a „fogoly világ”-ot:

E madár könnyű röpte
a létet elragadta.
Nincs magasság fölötte
és nincs mélység alatta.

Az egyik szárnya lelkem,
a másik szárnya Flóra.
Én őt váltom és engem
ő vált így *új valóra*.

Hogy Flóra azonos lenne az »új világ«-gal, azt más versével is bizonyíthatjuk. A *Csak most* című apát idéző versében az apjáról rámaradt legendához alakítja költői képeit:

Csak most, hogy *új világba* tartok
Flórából az én Amerikám.
Elenyésztek a *régi partok*,

nem ődöngök zajuk-bajukban:
az emberarcok mélyiről
új értelem szegélye bukkan.

A *Hazám* soraiban is ott érezzük az apát is, amikor a kivándorlókról szól:

Sok urunk nem volt rest, se kába,
birtokát óvni ellenünk,
s kitántorgott Amerikába
másfél millió emberünk.

Az illúziókat kergetőkkel szemben kimondja, hogy nem a kivándorlás útján, nem Amerikában, nem e „térben”, hanem az „időben”, a társadalomban keresendő az »új világ«:

Múltunk mind össze van torlódva
s mint szorongó kivándorlókra,
ránk is úgy vár az *új világ*.

Talán épp itt, a *Hazámban* látszik a legégetőbbnek az új világ hiánya s követelése a legszükségsebbnek. A második szonett kemény lírája — akár egy szociográfia. E felsorolással ad hírt a költő az elmaradottságról, a szorongásokról, a kiszolgáltatottságról, hogy eljusson a felszabadulni akarás megfogalmazásáig:

Ezernyi fajta népbetegség,
szapora csecsemőhalál,
árvaság, korai öregség,
elmebaj, egyke és sivár

bűn, öngyilkosság, lelki restség,
mely, hitetlen, csodára vár,
nem elegendő, hogy kitessék:
föl kéne szabadulni már!

A fölszabadulás vágya, követelése, s a következő versszakban megrajzolt kép:
a már fölszabadult nép törvényhozásáról — már az »új világ«-ról informál bennünket.

S a hozzáértő, dolgozó
nép okos gyűlekezetében
hányni-vetni meg száz bajunk.

Az utolsó versszakban pedig újra visszatér a költő a keserű jelenre:

Az erőszak bűvöletében
mit bánja sok törvényhozó,
hogy mint pusztul el szép fajunk!

Az új világ s a fölszabadulás iránti vágya jelenik meg a *Mint a tejút* című töredékében
is — mutatva, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított e vágyának.

Mint a tejút a vonuló
egek táguló
boltozatán
s mint a valóság heveny láz után
úgy ragyog és világít
lelkemben, mely *világot áhít*,
az emberi fölszabadulás.

Mint társadalmi láttelel, hangzanak az *Ős patkány terjeszt kórt...* kezdetű versének
sorai.

Az elnyomás csapatban károg,
élő szívre, mint dögre vár
s a földgolyón nyomor szivárog,
mint hülyék orcáján a nyál.

E fasizmus ellen írt versében is a szabadság teremttette-szülte rendnek, a szép tör-
vénynek a nevében és hitében méri fel az ennek ellentmondó jelen-való világ emberte-
lenségét és kegyetlenségét. Ebben a világban a költő szava a sakál vonításához válik
hasonlóvá: haszontalannak, fölöslegesnek látszik. Még a költő számára korábban
oly kedves csillagok is — most mintha menekülésre kényszerítenék kínzó fényükkel:

Óh, csillagok, ti! Rozsdás, durva
vastőrökül köröskörül,
hányszor lelkembe vagytok szúrva —
(itt csak meghalni sikerül)

De az utolsó versszakban a mégis-élethelyzetet megteremtteni akaró költő alakja
sejlik fel, aki mindezek ellenére hinni tud a kín feloldódásában, az új világ meg-
valósulásában:

S mégis bízom. Könnyezve intlek,
szép jövőnk, ne légy ily sivár!...
Bízom, hisz, mint elődeinket,
karóba nem húznak ma már.
Majd a *szabadság* békessége
is eljön, finomúl a kín —
s minket is elfelednek végre
lugasok csendes árnyain.

József Attila — mint láttuk — az új világ megteremtéséért folyó küzdelemben központi fontosságúnak tartja saját személyiségét. E versekben egy olyan költő „portréja” rajzolódik ki, aki érzi egyéniségének súlyát, s egyénisége súlyával szinte rákényszeríti az embereket arra, hogy a személyesnek tetsző kérdéseket-problémákat, azok fontosságát átérezzék és magukévá tegyék. Ez a magyarázata — többek között — József Attila személyességének: annak, hogy a költő mindig a maga nevében s mindenről személyes (látszólag: csak (!) személyes) ügyként szól. E személyesség jeleit láthattuk szinte mindegyik, az *új világ*-motívumot felmutató versében. Ott láttuk az »új világ«-gal szembesített „árnyékvilág” anya-idézésében, vagy az „elenyésztek a régi partok” apa-idézésében, a „Flórám az én Amerikám” szerelem-alkotó tendenciájában s leginkább ott láttuk magának a teremtésnek a képzetében. Ez a személyesség, a személyes sors hangsúlyozott újra- és újraírása azonban: valójában — amint ezt bizonyítani igyekeztünk — egyúttal a legmagasabb fokú társadalmiságot jelenti.⁷¹ Ezért s így érthető a költő tudatossága, törekvése saját személyiségének kiteljesítésére. Mint Németh G. Béla írja: „A személyiségnek, mint fő emberi értéknek kibontakoztatását elmulasztani József Attila is bűnnek vélte. ... A személyiség elsikkadása ... nála ... bizonyosság e kor és rendje ellen; ... S így implicit módon arra is, hogy más világ kell, e méltóságot és integritást biztosító világ.”⁷² József Attila egzisztenciálisan érezte és élte át korának társadalmi problémáit s így joggal hihetett önmagában s ezzel együtt a magában már kiküzdött »új világ«-ban. Ezt fogalmazza meg mérnöki pontossággal *Ars poeticájának* eredeti, Németh Andornak ajánlott gépiratán:⁷³

Én utánam repes a hűség.
Én értem sír, kit esz a rák.
Énbennem öleli meg hősét
Az újnak készülő világ.

Ugyanakkor, e jövőre vonatkoztatottságú jelentéssel szemben ott van a valóság (a motívum szempontjából: evilágiság), amely a személyiség-válság elmélyülését eredményezi, eredményezheti csak. Így módon az *új világ*-motívum is — akár a *játék*-motívuma is — jelenre vonatkoztatottságában szintén átcsaphat önmaga ellentétébe is. A motívum e jelentésváltozásai nyilvánvalóan nem függetlenek a kései versekben fölerősödött általános aránytalanság-képzetektől sem, sőt az új világ az egyik legfontosabb motívum e korszakban, amely magán viseli az aránytalanság-képzetek szinte minden jellemző sajátosságát, s jelentés-változásában magyarázatot is adhat az aránytalanság-képzetekre. Ezek az aránytalanság-képzetek a költőnek a külvilágtól való mind teljesebb elidegenülését, önmagába zártságát, embertelen (ember nélküli és iszonyatos) magányát panaszolják.⁷⁴ „A tárgy-egyén mind elválk a többitől, / magába mélyed és talán megsemmisül” — írja a *Szürkületben*; „Már nem fog kézen, amit megfogok” — mondja lemondó belenyugvással a *Könnyű emlékek*...-ben. Ezzel párhuzamosan a világot és annak jövőjét is egyre komorabban szemléli. A korábban pozitív példaként szerepeltetett kozmoszt, s annak az áhított rendhez

⁷¹ L. ehhez még: SZIGETI Lajos: A társadalmi személyesség költészete (József Attila halálának negyvenedik évfordulójára). Délmagyarország, 1977. dec. 3.

⁷² NÉMETH G. Béla: i. m. 660—1.

⁷³ Vö. JAÖM. II. 443.; ugyanitt olvashatjuk: „Az *Ars poeticában* a költő közvetlenül Németh Andorral vitázik, aki a Cobden-Szövetségben 1937. február 5-én előadást tartott a költészetről.”

⁷⁴ De, mint Németh G. Béla írja, „társadalmi ez a magány és elszigeteltség, nem 'ontikus' vagy 'matefizikai'.” — NÉMETH G. Béla: i. m. 699.

hasonló kimért, pontos mozgását most a „makacs égitetek” értelmetlen forgásának látja (*Miben hisztek...*). Hiába hangoztatja: „énvelem a hűség van jelen”, mert ugyanakkor a világ az „üres űrben tántorog” (*Négykézláb másztam*). Bizonytalannak érzi a világ jövőjét:

.....a világ
a táguló űrbe lengve
jövőjének nekivág;
ahogy zúg a lomb, a tenger,
ahogy vonítanak éjjel
a kutyák...

A végzetszerűség eluralkodásának lehetünk tanúi ezeknél az utolsó verseknél. „Úgy leszakadtam minden más világról, / ahogyan lehull a gyümölcs az ágról” — állapítja meg szorongva (*Le vagyok győzve*). Összegezni látszó végső ítéleteket mond ki. Érti, hogy nincs lehetőség már a világ sorsának irányítására, s ezért akarja föloldozni önmagát és az emberiséget is:

Maradj fölöslegesnek,
a titkokat ne lesd meg.
S ezt az emberiséget,
hisz ember vagy, ne vesd meg.

Nem tekinthető véletlennek, hogy utolsó számadásában, a halál törvényét megértő és elfogadó utolsó versében is ott van, nyomatékosan hangzik fel az »új világ« kifejezés. „Íme, hát meggletem hazámat” — kezdi a verset, amely keserű panasz, vád — a szöveg méltóságteljesen nyugodt hangzása ellenére is. Határozott, kíméletlen szembenézés ez a jelennel:

E föld befogad, mint a persely.
Mert nem kell (mily sajnálatos!)
a háborúból visszamaradt
húszfilléres, a vashatos.

Sem a vasgyűrű, melybe vésve
a szép szó áll, hogy új világ,
jog, föld. — Törvényünk háborús még
s szebbek az aranykarikák.

Mintha csak a *Hazámban* — hittel, bizalommal — fölvetett kérdésekre válaszolna. Egyértelmű a költő válasza: nincs még szükség az »új világ«-ra, megvalósításának még nincs itt az ideje.

E versek — meggyőződésünk szerint — nem azt bizonyítják, mintha a költő elvesztette volna az »új világ« eszméjébe: az arányos világ megteremtésének gondolatrendszerébe vetett hitét, hanem azt mutatják, hogy költőnk — aki megálmodta, megalkotta magában e világot — most még nem látja e világnak a valóságban való realizálási lehetőségét. Utolsó versében is megszólal annak a hite is, hogy „ezek a törvények — bár az egyént elpusztították és kivetették — a tágabb emberi közösségnek majd az életét is jobbá teszik” — hangsúlyozza Tamás Attila is.⁷⁵ Ezt világosan mutatja az egész életművet lezáró utolsóként írt strófa:

⁷⁵ Vö. A magyar irodalom története. VI. Akadémiai, 1966. 376.

Szép a tavasz és szép a nyár is,
de szebb az ősz s legszebb a tél,
annak, ki tűzhelyet, családot
már végképp másoknak remél.

Ez magyarázza egyúttal az utolsó versekben fölerősödött aránytalanság-képzeteket is. „Mióta éltem, forgószélben próbáltam állni helyemen” — mondta ki utolsó versében ugyanazt a felismerést, amit már másutt is formába kényszerített. Emberi élete végességét hangsúlyozza a költő, jelezve, hogy csak az embert, az egyént lehet elpusztítani.

Köztetek lettem bolond, én a véges.
Ember vagyok, így vagyok nevetséges.
(*Le vagyok győzve*)

De aránytalanság-képzeteit is szigorú rendbe, formába kényszerítette az értelem költői-emberi erejével. A versek szigorú rendje küzd ekkor a költőn eluralkodni akaró káosz érzésével.

Karóval jöttél, nem virággal,
feleseltél a *másvilággal*.
(*Karóval jöttél*)

— hangzottak feszes s mégis könnyed ritmusú, tiszta rímekkel szóló sorai. S a „más-világ” kifejezésében ott érezzük sűrítődni a lehetetlennel való szembenézését. Utal a kifejezés az anyát holtából föltámasztani akaró, az apát a legendából megteremteni szándékozó s az önnön halálával is szembenézni tudó költőre. S utal a kifejezés — úgy érezzük — egyúttal a teljesség, az új világ hiányára is. Számadás és számonkérés ez a néhány sor egyszerre: életművének, nagy vállalkásának aránytalanságait mutatja. „Tejfoggal kőbe mért haraptál?” — idézte Fábry Zoltán e sort a költő születésének hatvanadik évfordulóján, s joggal tette hozzá az aránytalanság-képzetek örökérvényű magyarázatát adva: „Így, ilyen elveszetten, ilyen paradox kapcsolással költő még nem tárta fel titkát, csodáját. De épp ez a teljes reménytelenség tette lehetővé azt, amit ma bizonyossággá tudatosítunk: óriás voltát.”⁷⁶

Das psychoanalytische Tagerbuch und die Spätwerke von Attila József — Beitrag zu etlichen Motiven der Dichtkunst von Attila József —

Das psychoanalytische Tagebuch und die Spätwerke des Dichters wurden durch die wissenschaftliche Forschung lange Zeit vernachlässigt. Verfasser sieht die Gründe dieses Rückstandes in der Anschauungsänderung und in dem Pessimismus der letzten dichterischen Periode von Attila József. Diesmal wird also die Frage behandelt, wie der Dichter, nach der Schaffung einer Welt der Konsonanz und Harmonie strebend, zu der Formung einer seinen Ideen widersprechenden Welt gelangen konnte, und ferner was der Grund dafür sei, dass die dichterische Botschaft dieser seiner Periode — beinahe gegen seinen Willen — die Disharmonie, die Zerbrochenheit, das Bewusstsein einer Unvollständigkeit, die verzweifelte Verlassenheit wird. Vergleicht man das psychoanalytische Tagebuch mit den Spätwerken, so wird jetzt versucht, das Disproportionsgefühl darzustellen und die Quellen dieser Gefühle an-

⁷⁶ FÁBRY Zoltán: Tejfoggal kőbe mért haraptál. József Attila születésének hatvanadik évfordulójára. Irodalmi Szemle, 1965. 289—91.

hand der früheren Gedichte aufzuzeigen. Zu diesem Zweck wird die Genesè mehrerer Motive — so unter anderen die „des Spiels“, „der neuen Welt“ und in einem weitgefassten Sinne die „der Ordnung“ — untersucht. Laut Verfasser sind diese Motive immer Züge der dichterischen Untersuchungen der entfremdeten Welt, die zugleich das Streben des Dichters nach der Schaffung einer Harmonie, „der äussersten Totalität der letzten Einsichten“ zeigen.

TARTALOM

<i>Nacsfády József</i> : A „hallgató” Arany és az „Őszikék”	3
<i>Csukás István</i> : Vajda János és a nemzetiségi kérdés	17
<i>Papp István</i> : Az Edgar Poe-i életérzés Ady Endre költészetében II. (Motívumvizsgálat)	71
<i>Krajkó András</i> : A magyar fa sorsa 1927-ben. (Viták Makkai Sándor Ady-könyvéről)	81
<i>Ilia Mihály</i> : Juhász Gyula kiadatlan följegyzései Adyról	103
<i>Baranyai Zsolt</i> : Krúdy Gyula: Boldogult úrfikoromban (Idő- és értékproblémák a regényben).	113
<i>Vörös László</i> : A Babits-líra egyik kulcsmotívumáról	121
<i>Szigeti Lajos</i> : A „Szabad-ötletek jegyzéke” és a kései versek. (József Attila költészetének néhány motívumához)	139

B 87884